

Цей текст присвячено історії єврейської громади Здолбунова у першій половині ХХ століття. У книзі йдеться про зародження єврейської громади міста та її співжиття з українцями, поляками й чехами. Найбільше уваги приділяється подіям Голокосту, які призвели до повного зникнення євреїв зі Здолбунова. Рівень їхнього виживання під нацистською окупацією становив 1–1,25 %. Книга є спробою відповісти на запитання, чому так мало єврейських мешканців містечка вицілило. Також у тексті відтворено основні етапи організації геноциду, зокрема майже погодинно описано події з ліквідації здолбунівського гетто 13 жовтня 1942 року. Намагаючись передати деталі минулого, автор розлого цитує джерела, зокрема письмові й усні свідчення очевидців. Усе це — з метою максимально наблизити читач_ок до дійсності.

Видання може бути цікавим як академічним дослідникам Голокосту й геноцидів, так і ширшому колу зацікавлених локальною історією громадян.

ISBN 978-617-8161-30-9

9 786178 161309

ЖИТТЯ І ЗАГИБЕЛЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ЗДОЛБУНОВА **Петро Долганов**

«Місто
цементних тротуарів
та красивих квітів»

ЖИТТЯ І ЗАГИБЕЛЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ЗДОЛБУНОВА

Петро Долганов

Петро Долганов

**ЖИТТЯ І ЗАГИБЕЛЬ
єврейської громади
Здолбунова**

Видавництво
"Волинські обереги"
Рівне · 2024

УДК 94 (477.81) «19»
Д-64

Рецензент_ки:

Гелінада Грінченко, докторка історичних наук, наукова співробітниця історичного семінару, Мюнхенський університет імені Людвіга Максиміліана (Німеччина), професорка кафедри всесвітньої історії, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара;

Андрій Усач, історик, директор ГО «Після тиші».

Літературна редакція Ольги Дячук

Долганов Петро
Д-64 **Життя і загибель єврейської громади Здолбунова.** – Рівне: Волин. береги, 2024. – 328 с.

ISBN 978-617-8161-30-9

Цей текст присвячено історії єврейської громади Здолбунова у першій половині ХХ століття. У книзі йдеться про зародження єврейської громади міста та її співжиття з українцями, поляками й чехами. Найбільше уваги приділяється подіям Голокосту, які призвели до повного зникнення євреїв зі Здолбунова. Рівень їхнього виживання під нацистською окупацією становив 1–1,25 %. Книга є спробою відповісти на запитання, чому так мало єврейських мешканців містечка вціліли. Також у тексті відтворено основні етапи організації геноциду, зокрема майже погодинно описано події з ліквідації здолбунівського гетто 13 жовтня 1942 року. Намагаючись передати деталі минулого, автор розлого цитує джерела, зокрема письмові й усні свідчення очевидців. Усе це — з метою максимально наблизити читач_ок до дійсності.

Видання може бути цікавим як академічним дослідникам Голокосту й геноцидів, так і ширшому колу зацікавлених локальною історією громадян.

УДК 94 (477.81) «19»

ISBN 978-617-8161-30-9

© Петро Долганов, 2024

© «Волинські береги», 2024

***Присвячую моїй любій дружині Марині
із вдячністю за те, що перманентно
відкриваєш для мене нові горизонти життя***

За підтримки «Rosa Luxemburg Stiftung» з коштів Міністерства економічного співробітництва та розвитку ФРН. Ця публікація та її частини надаються до безкоштовного використання за умови належного посилання на оригінальну публікацію.

ЗМІСТ

ПОДЯКИ	8
ПЕРЕДМОВА	11
ВИНИКНЕННЯ МІСТА ЗДОЛБУНІВ	17
ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА МІСТА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	22
Особливості адміністративно-територіального поділу й населення міста	22
Особливості політичного життя Здолбунова	27
Розвиток сіоністських організацій і рухів у Здолбунові	34
Освіта польською мовою як простір міжетнічної комунікації	39
Особливості економічного життя Здолбунова	42
Міжетнічні комунікації й прояви антисемітизму	49
ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ЗДОЛБУНІВ ПІД ВЛАДОЮ «ПЕРШИХ СОВЕТІВ»	53
Політико-адміністративні зміни	53
Радянізація Здолбунова: наслідки для єврейського населення	54

Наплив біженців із німецької зони окупації	58
Радянські репресії і загострення міжетнічних суперечностей	70
ПОЧАТОК НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ. ЗДОЛБУНІВ ПІД НІМЕЦЬКОЮ ВІЙСЬКОВОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ	84
Початок німецько-радянської війни і дилеми (не)евакуації	84
Поява німецьких військ у Здолбунові. Створення органів місцевої влади	90
Формування та еволюція підрозділів допоміжної поліції	96
Мотивація до служби в поліції та місцевих управах	104
Перші прояви насильства проти євреїв влітку 1941 року	116
ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА ЗДОЛБУНОВА ПІД НІМЕЦЬКОЮ ЦИВІЛЬНОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ	130
Організація німецької цивільної окупаційної адміністрації в Здолбунові	130
Фірма «Юнг», трудова експлуатація євреїв Здолбунова і діяльність Германа Грабе	145
Становище євреїв в умовах цивільного окупаційного режиму	153
Початок другої хвилі розстрілів на Волині й геттоїзація в Здолбунові	160

Життя в умовах здолбунівського гетто (червень–серпень 1942 року)	167
Ліквідація рівненського гетто і ситуація в Здолбунові	173
Резонансні вбивства євреїв у серпні–вересні 1942 року	178
Ліквідація здолбунівського гетто	192
«Ухилянти» від геноцидної роботи	212
Пограбування й розпродаж майна євреїв під час та після ліквідації здолбунівського гетто	215
«ПОЛЮВАННЯ» НА ЄВРЕЇВ	225
Роль німецької жандармерії, української допоміжної поліції та селян	225
Створення польського підпілля та польської допоміжної поліції Здолбунова	234
Роль УПА	238
СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ВЦІПЛИХ	242
Рятівна діяльність Германа Грабе (осінь 1942 – 1944 роки)	242
Приховування ідентичності	248
Блукання в лісах та спроби інтеграції до партизанських загонів	260
Переховування з допомогою християнських сусідів	264
ТРАЄКТОРІЇ ПОВОЄННИХ ДОЛЬ ВЦІПЛИХ ЄВРЕЇВ	278

ПОКАРАННЯ ВИНУВАТЦІВ ТА ЗАЛУЧЕНИХ	284
Покарання німецьких винуватців	284
Покарання місцевих винуватців та невинних.....	290
ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ	294
Пам'ять про діяльність Германа Грабе	294
Сучасний стан і перспективи меморіалізації жертв Голокосту в Здолбунові	296
ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ	302
СВІТЛИНИ	307

ПОДЯКИ

Ця книга стала можливою завдяки підтримці й допомозі низки колег та близьких людей. Чи не найбільше під час підготовки книги я працював із Андрієм Усачем. Якби не його допомога, я, можливо, не знайшов би і половину тих джерел, які вдалося опрацювати. До того ж завдяки його уважному їх прочитанню вдалося помітити аспекти, які іноді упускала моя увага. Також висловлюю вдячність професорці Гелінаді Грінченко за цінні поради щодо методології й композиційної структури цього дослідження.

Цей текст, напевно, ніколи не з'явився б, якби не наявність у Здолбунові чудової команди волонтерів, яку навколо тамтешнього краєзнавчого музею зосередив його нинішній директор Олександр Чижевський. Їхня робота у сфері відновлення і збереження пам'яті про минуле міста гідна захоплення. Саме це й спонукало дослідити один із аспектів історії Здолбунова. Зараз ми тісно співпрацюємо над тим, аби в підвальному приміщенні музею створити експозицію, яка буде відображати основні етапи історії тамтешньої в'язниці: спорудження будівлі й початок ви-

конання нею функцій пункту тимчасового перебування затриманих у Російській імперії, згодом — у складі міжвоєнної Польщі, Радянському Союзу, під нацистською окупацією та знову в умовах СРСР із 1944 року. Цей епіцентр тоталітарного насильства в місті заслуговує на належне маркування й переосмислення.

Окрема подяка співробітникам Державного архіву Рівненської області за комфортні умови праці та можливість упродовж короткого проміжку часу опрацювати всі необхідні для дослідження документи. Також хотілося б подякувати працівникам Архівного управління СБУ у Рівненській області за своєчасні відповіді на запити й надання копій тих слідчих справ, яких бракувало для завершення дослідження.

Я також вдячний співробітникам українського та німецького офісів «Rosa Luxemburg Stiftung» за можливість включити публікацію цього дослідження до освітнього проєкту «Деколонізація меморіального простору України», який втілювався Громадською організацією «Центр суспільних дій “Сівітас”».

Оскільки в Україні немає жодної точки доступу до найбільшої бази даних відеосвідчень вцілілих євреїв — Архіву візуальної історії Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії, я використовував віртуальну точку доступу через онлайн-бібліотеку Університету Індіани. Цю можливість я отримав завдяки статусу віртуального дослідника «IU-Ukraine Nonresidential Scholars Program». Висловлюю велику вдячність за це всьому колективу вчених, які зробили таку стипендію можливою під час російсько-української війни, зокрема керівниці програми професорці Сарі Філіпс. Доступ до онлайн-бібліотеки впродовж двох років

був найціннішим ресурсом у статусі віртуального дослідника Університету Індіани¹.

Окрема подяка моїй коханій дружині Марині за її, як завжди, чудові фото місць пам'яті в сучасному Здолбунові та підтримку й спокійне сприйняття моєї нестерпності під час роботи над книгою.

---

¹ Детальніше про цю програму див. на офіційному вебсайті Університету Індіани. URL: <https://reei.indiana.edu/projects/iu-ukraine-non-resident-scholars-program/index.html>.

ПЕРЕДМОВА

Ця книга про єврейську історію Здолбунова. Проте її автор — етнічний українець, який написав її переважно для неєвреїв — сучасних мешканців Здолбунова та всіх, хто цікавиться історією Голокосту в Україні й вважає її частиною історії України.

Цей текст писався із дотриманням сучасних наукових стандартів у сфері студій геноцидів, проте він не є повністю академічною працею. Зокрема в його змісті немає аналізу джерел та історіографії й типових висновків, які наприкінці підсумовують усе, що було сказано в книзі. Також я намагався писати текст із використанням якомога меншої кількості вузькопрофільних понять, хоча, звісно, вони все ж трапляються. Усе це з однією метою — зробити книгу цікавою не лише для дослідників минулого.

Проте в усьому іншому ця книга цілком академічна. Зокрема, вона містить посилання на всі джерела, які використовувалися в дослідженні, а самі джерела опрацьовані з намаганням, наскільки це було можливим, максимально наблизитися до дійсності подій, про які йдеться. Найперше означає, що ця книга не є

повноцінною міською історією, як і не є історією єврейської громади Здолбунова. Ключовий ракурс — це мікроісторія Голокосту в Здолбунові з фокусом на соціальній історії насильства. Відтак попередні етапи історії міста і юдейської громади тут відображено радше як фон, що допомагає краще осмислити й зрозуміти масштаби Голокосту в містечку. Для повноцінної історії юдейської громади книзі бракує глибшого вивчення та осмислення джерел з попередніх періодів до початку Другої світової війни. Тому найбільш об'ємними у цьому дослідженні є розділи, присвячені саме подіям Другої світової війни.

Також зауважу, що історію Голокосту в Здолбунові я висвітлюю крізь призму регіональної історії — це один із пазлів подій Голокосту в західній Волині. Тому, структуруючи висвітлення динаміки Голокосту, я враховував періодизацію, що найперше стосується західноволинського регіону. Наприклад, перша хвиля насильства проти євреїв Здолбунова та західної Волині тривала влітку–осінню 1941 року, геттоїзація розпочалася в жовтні й відбувалася аж до літа 1941 року, а друга хвиля насильства стартувала з середини травня 1942 року. Саме враховуючи цю та інші особливості регіональної історії, я відтворював події Голокосту в Здолбунові. Відтак чимало здійснених порівнянь стосуються не так історії України в цілому, як саме подій Голокосту в західній Волині. Наприклад, пишучи про те, що гетто в Здолбунові було створено надзвичайно пізно — на початку червня 1942 року, — я мав на увазі, що це вкрай пізно за мірками західної Волині.

Вважаю, що такий регіональний підхід до відтворення історії нацистського насильства є надзвичайно

продуктивним і може стати хорошою альтернативою, що доповнюватиме (але не підмінюватиме) національну парадигму історіописання. Адже події Голокосту в західній Волині — це особлива сторінка історії в регіоні, де ще з міжвоєнного періоду склалися доволі специфічні умови у порівнянні з іншими територіями України. Зокрема, на відміну від сусідньої східної Волині у цьому регіоні досі існувало повноцінне етнічне пограниччя, в умовах якого різні етнічні групи хоча й комунікували між собою, проте жили соціокультурно відособлено. Міжрелігійні та міжетнічні шлюби були рідкістю й почасти сприймалися «своїми» як «зрада». Вірність «своїм» попри інтенсивне проникнення модернізаційних процесів у Здолбунові напередодні Другої світової війни залишалася іманентною традиційною рисою життя його етнічних громад, що було локальним відображенням загально-регіональної специфіки. Існувало ще чимало аспектів, які перетворювали західну Волинь в особливий регіон. Тому, коли в 1939 році сюди увірвалася війна і почалося екстремальне насильство, місцеві спільноти дуже по-своєму реагували на нього й підшукували особливі стратегії виживання.

Звісно, я не вірю в можливість «історичної правди» чи «об'єктивної історії». Тому цей текст навряд чи дасть відповідь на всі питання з історії Голокосту в місті. Щоб відтворити події минулого, під час роботи над книгою використано джерела, які відображають історію єврейської громади і Голокосту з перспективи різних етнічних груп, які мешкали в Здолбунові й навколишніх населених пунктах. Перш за все йдеться про перспективу самих євреїв (оскільки це історія про їхню долю) та українців (адже це найчис-

ленніша група жителів міста). Проте під час написання тексту я намагався відобразити й польську та чеську перспективи подій минулого — двох інших найбільших етнічних груп Здолбунова в першій половині ХХ століття. Під час німецької окупації надзвичайно вагомою стала й німецька перспектива на насильство.

Ця історія — про коротке життя єврейської громади в Здолбунові. Дуже часто подібні публікації з історії Голокосту починаються зі слів, що в тому чи іншому населеному пункті єврейський штетл зародився ще в XV–XVI століттях. Проте Здолбунів як місто формується лише наприкінці ХІХ століття завдяки будівництву залізниці та цементного заводу, і він ніколи не був повноцінним штетлом — євреї не склали тут навіть більше 50 % населення. Офіційно статус міста Здолбунів отримує в 1903 році. Відтак історія життя не тільки єврейської, але й інших громад містечка (крім української) виявилася дуже короткою. Вже після Другої світової війни Здолбунів втрачає свій мультиетнічний характер. Біля двох тисяч його єврейських мешканців вбили, а більшість поляків та чехів вирішили скористатися пропозицією радянської влади й емігрували на захід (або ж були змушені емігрувати під тиском влади). Із приблизно 120 років існування Здолбунова як міста його мультиетнічна історія (власне історія етнічного пограниччя) виявилася найкоротшою — близько 45–50 років. Уже понад 70 років місто живе як майже виключно етнічно українське.

Усе ж доля євреїв Здолбунова під нацистською окупацією мало чим відрізнялася від того, що відбувалося в сусідньому Рівному чи Острозі, де євреї дійсно мешкали, починаючи з ранньомодерного істо-

ричного періоду. У цьому контексті історія Здолбунова поглиблює наше розуміння перебігу Голокосту в усій західній Волині.

Писати про вбивство було не завжди простим завданням. Хоча книга розповідає про життя людей, зрештою більшість із них загине. У радянський період зникне будь-який слід про їхнє існування. Радянські пам'ятники на двох місцях найбільших розстрілів євреїв досі не містять жодної згадки про етнічну ідентичність убитих. Єврейські мешканці Здолбунова зусиллями радянських меморіалізаційних проєктів перетворилися у «мирних радянських громадян» і абстрактних «борців проти фашизму».

Сьогодні, в умовах російсько-української війни, триває чимало дискусій про потребу деколонізувати наші наративи про минуле. Це також означає повернути приховані імперською політикою сторінки мультиетнічної локальної історії та переозначити меморіальний простір так, аби він спонукав осмислювати непросте минуле. Для мене деколонізація також означає розповісти не чорно-білу історію про «жертв» і «катів», про яку так багато говорили радянські меморіалізатори та яку так палко полюбили українські творці політики пам'яті, зводячи деколонізаційні процеси до простої зміни назв та імен «героїв» і «винуватців».

У цьому дослідженні я намагався олюднити не лише «жертв», але й «винуватців». Німецький соціолог Тімоті Вільямс в одній зі своїх праць озвучив цікаву ідею: дегуманізуючи злочинців, ми створюємо передумови, які робили можливими їхні злочини. Віра в те, що за масовими вбивствами стоїть якась особлива порода «негідників», може бути небезпеч-

ною. Вважаючи, що «ми» не належимо до цього типу «негідників» (бо ж завжди хочемо думати про себе краще), люди здатні швидко втратити пильність та потрапити під вплив ідеологій, що закликають до переслідування когось «Іншого» (релігійно, етнічно, соціально, сексуально... — цей перелік можна продовжити й зробити дуже великим). Тож я намагався олюднити реалізаторів геноцидної політики, повернути їм обличчя «звичайних чоловіків», як їх називав відомий дослідник Голокосту, бо в цьому випадку йдеться майже виключно про чоловіків — як німців, так і місцевих, що служили в силових інституціях нацистської окупаційної адміністрації. Проте це означає лише те, що в традиційному суспільстві минулого саме чоловіки домінували в більшості інститутів легального насильства. Але звідси в жодному разі не випливає висновок, що жінки не здатні чинити насильство — поширене стереотипне переконання все з тієї ж патріархальної системи цінностей.

Також цей текст розповідає про все ще не достатньо знайомий українській аудиторії різновид героїв — тих, хто, часто не маючи в руках зброї, рятував життя інших. Інших не тільки на міжособистісному рівні, але й у вимірі міжгрупових відносин — тих, хто вважався більшістю представників «своїх» групи «не своїми». Тому одне з ключових завдань деколонізаційних процесів, які зараз відбуваються, — це можливість вийти поза шори політичних ідеологій і збагнути, що історія «Інших» — це частина історії України, а власне сучасна демократична модель нації громадян передбачає визнання за нами права бути різними.

Саме тому текст цієї книги з'явився в межах проекту «Деколонізація меморіального простору України».

ВИНИКНЕННЯ МІСТА ЗДОЛБУНІВ

*Моя бабуся розмовляла українською,
чеською, польською та російською.
Народжена в польській сім'ї Здолбунова
Яніна Тарновська*

Здолбунів — один із промовистих прикладів міст, які зародилися на хвилі запізненого індустріального прогресу на українських землях у ХІХ–ХХ століттях. Звісно, перша писемна згадка про цей населений пункт набагато старіша і датується 1497 роком². Проте, починаючи з цього часу й аж до останньої чверті ХІХ століття, Здолбунів був невеличким присілком, а згодом — просто селом, що нараховувало від кількох десятків до сотні мешканців. В адміністративно-територіальному вимірі з 1795 року, після трьох поділів Польщі, Здолбунів як невеликий присілок входив до складу Здовбицької волості Острозького повіту Волинської губернії.

---

² Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 1. Від перших поселенців до Української революції 1917–1921 років. Луцьк: ФОП Гадак Ж. В., Волиньполіграф, 2019. С. 7–8.

Кардинальні зміни в історії села настають лише у 1870-ті роки. Тоді у Волинській губернії влада Російської імперії розпочала стрімке будівництво залізничних шляхів. Зокрема, коли в 1873 році через Здолбунів пройшло перше залізничне полотно, він мав статус невеликого села. У кількох кілометрах від нього спорудили залізничну станцію й побудували паровозне депо та майстерню для ремонту потягів. Із цього почалося зародження і подальший стрімкий розвиток містечка Здолбунів, яке переймає назву сусіднього села й згодом поглине його територію.

Причина успіху перш за все полягала у вигідному географічному розташуванні станції на перетині кількох залізничних шляхів локального, регіонального та міжнародного значення. Зокрема, тут сходилися радивилівська залізнична гілка (у напрямку до Австро-Угорської імперії, що проходила через Радивилів і Броди), кременецьке (відкрите в 1896 році) й мізоцьке (відкрите в 1900 році) дрібні відгалуження залізниці та сполучення з однією з основних залізничних магістралей у напрямку до Варшави. Саме цим останнім міжнародним шляхом сільськогосподарські товари могли потрапляти з Російської імперії до ключових міжнародних портів Данциг (нині — Гданськ) та Кенігсберг (нині — Калінінград)³. Розвиток залізничного сполучення сприяв індустріалізації Здолбунова: у 1884 році тут запрацювало перше цементне підприємство. До кінця XIX століття воно перетворилося на акціонерне товариство, яке побудувало модерний цементний завод.

---

³ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 1. Від перших поселенців до Української революції 1917–1921 років. Луцьк: ФОП Галяк Ж. В., Волиньполіграф, 2019. С. 23–25.

Завдяки розвитку залізничних транспортних шляхів та промисловості вже у 1887 році в Здолбунові фіксується 1 721 житель, а ще через десять років під час першого перепису в Російській імперії у 1897 році в Здолбунові проживало 4 692 мешканці⁴. Завдяки стрімкому приросту населення Здолбунів у 1903 році отримує офіційний статус «безповітового» міста у складі Здовбицької волості Острозького повіту. Це означало, що населеному пункту надали статус міста, проте воно не було адміністративним центром повіту (і не буде таким аж до 1925 року).

Містечко одразу ж формується як мультиетнічний населений пункт. Його демографічна структура певною мірою віддзеркалювала етнічне пограниччя⁵ всієї Волині на зламі XIX–XX століть. Серед найбільших етнічних груп у Здолбунові — українці, чехи, поляки та євреї. Цікаво, що від початку XX століття жодна з них не складала у містечку більше 50 %.

Якщо українці, поляки та євреї століттями мешкали в регіоні й формували його мультиетнічне обличчя в модерну епоху, то поява значної чеської громади — результат міграційної політики Російської імперії в XIX столітті.

---

⁴ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 1. Від перших поселенців до Української революції 1917–1921 років. Луцьк: ФОП Гадак Ж. В., Волиньполіграф, 2019. С. 5.

⁵ Під етнічним пограниччям я маю на увазі не близькість до кордону, а соціокультурні кордони, які існували між найбільшими етнічними групами, що населяли Здолбунів та західну Волинь у цілому. За умов пограниччя, попри мультиетнічний характер, різні громади тримаються відособлено й рідко вдаються до практики змішаних шлюбів — вони комунікують, але вкрай важко асимілюються. Тому йдеться про певні невидимі кордони, які в умовах пограниччя культурно розмежовували українців, поляків, євреїв, чехів, фольксдойчів та ін.

**Етнічно-демографічний склад населення
м. Здолбунів у 1912–1913 роках⁶**

Етнічна група	1912 рік	1913 рік
Українці	4 539	4 387
Чехи	2 119	2 159
Поляки	1 939	2 009
Євреї	1 345	1 404
Росіяни	417	458
Німці	–	263

Імперська влада заохочувала переселення на Волинь чеських селян, пропонуючи їм землю за пільговими цінами, щоб створити певну противагу впливовій польській земельній аристократії, яка почасти підтримала обидва польські повстання проти влади Російської імперії у 1830–1831 та 1863–1864 роках⁷. Імперська влада заохочувала переїзд на Волинь і німецьких селян та російських службовців. Відтак у Здолбунові фіксуються невеликі громади росіян та німців, що доповнюють етнічну палітру регіону і його населених пунктів. На Волині та в Здолбунові мешкали й інші етнічні групи (наприклад, татари, вірмени, караїми), проте вони були вкрай малочисельними,

---

⁶ Таблицю укладено на основі дослідження: Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 1. С. 40.

⁷ Сазечек Любомир. Миротин та Чеський Гай / пер. В. Шляховий. Б. м. в., б. в., 2017. С. 10.

щоб серйозно впливати на етнодемографічну структуру населення.

Відтак історія Здолбунова, з одного боку, дещо виняткова. Про неї не можна писати як про приклад міського простору, в якому євреї віками співіснували зі своїми сусідами іншого етнічного походження. Проте, з іншого боку, за винятком зародження самого містечка як модерного транспортного вузла, спосіб життя його мешканців загалом не так уже й відрізнявся від сусідніх Рівного, Дубна чи Острога. Більшість містян сповідували власні релігії — православ'я, католицизм, юдаїзм, протестантські відгалуження християнства (зокрема євангельський баптизм, лютеранство тощо) — та жили в умовах соціокультурної відособленості, створюючи сім'ї переважно в межах своїх релігійних громад. Простори міжетнічної комунікації були пов'язані зі взаємодією на ринку чи спільною працею на цементному заводі або ж залізниці — цих модерних економічних організаціях.

Отже, Здолбунів виникає на початку ХХ століття як модерне місто, що поєднує залізничні колії та цінності традиційного суспільства, привнесені до цього нового місця заробітку людьми, які мешкали у сусідніх населених пунктах Волині. Будучи не надто великим за масштабами транспортним та індустріальним вузлом без тривких міських традицій й ідентичності, місто не так асимілювало, як було асимільоване оточуючим населенням. Можливо, саме тому на його теренах так промовисто відтворилися соціокультурні особливості волинського етнічного пограниччя. Адже українці, поляки, євреї, чехи, росіяни та німці — найбільші громади Здолбунова на початку ХХ століття — це і найбільші громади історико-культурної Волині цього історичного періоду.

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА МІСТА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Особливості адміністративно-територіального поділу й населення міста

*...кожен євреї у нашій місцевості, я сказав би,
99 %, був традиційним, релігійним.*

*Представник єврейської громади Здолбунова
Мейєр Цикер*

Після подій Української революції 1917–1921 років Здолбунів потрапив до складу Польщі. З 1921 року він став частиною Рівненського повіту Волинського воєводства. 1 січня 1925 року у Польщі відбулася реформа адміністративно-територіального устрою, внаслідок чого було ліквідовано Острозький повіт. Його території приєднали до Здолбунова, який став адміністративним центром окремого повіту з однойменною назвою. Тоді ж Здовбицька гміна також потрапила до складу Здолбунівського повіту⁸. Місто, що

---

⁸ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 2. У складі Другої Речі Посполитої (1920–1939). Рівне: ОвіА, 2020. С. 7.

виникло як «безуїзне» на хвилі часткової індустріалізації аграрного регіону, нарешті вибороло свій статус повітового центру, відібравши його в Острога, який століттями був одним із центрів історико-культурного розвитку всієї Волині, проте в індустріальну добу не втримав першість в умовах наростання економічної конкуренції.

У 1921 році населення Здолбунова становило 9 963 мешканці (4 784 українці, 1 636 євреїв, 1 501 чех, 1 411 поляків, 519 росіян, 61 німець, 51 представник інших етносів). Чисельність жителів Здолбунова згідно з другим переписом Польщі 1931 року суттєво не збільшилася й становила 10 228 осіб⁹. Отже, у міжвоєнний період у Здолбунові не спостерігалось значної демографічної динаміки. Місто, яке у складі Російської імперії відігравало роль транспортного вузла регіонального значення, що постійно зростав, переживало роки чи то демографічної стабільності, чи то стагнації. Нова геополітична реальність міжвоєнного періоду перетворювала Здолбунів на адміністративний центр прикордонної території, яка межувала з ворожим СРСР, з усіма негативними безпековими й економічними наслідками такого становища.

Містечко Здолбунів і як повітовий, і як економічний центр продовжувало підтримувати тісні зв'язки з навколишніми селами. Їхні мешканці приїздили до міста на роботу, навчання або й постійне місце проживання. Процеси, які відбувалися в селах, частково позначалися і на самому Здолбунові. Села Здолбунівського повіту, що розміщувалися навколо, вирізнялися

---

⁹ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 2. У складі Другої Речі Посполитої (1920–1939). Рівне: Овіда, 2020. С. 6, 10.

такою ж етнічною строкатістю, як і саме місто. Попри те, що більшість сільського населення складали етнічні українці, майже в кожному селі мешкали євреї та поляки. Також існували компактні поселення чехів і німців. Про два з таких — Гульча Чеська та Миротин — розповідає жителька останнього Емілія Дедек:

— *Що за люди жили в Миротині?*

— Чехи.

— *А інші — хтось жив там окрім чехів?*

— Ну жили, там небагато було, пару українців.

— *А всі решта тільки чехи жили?*

— Чехи.

— *А церква в Миротині була?*

— Так, там був костел батистичний, це було село баптистичне.

— *І всі чехи були баптистами?*

— Так, так. Але мої батьки були православними¹⁰.

Відтак до етнічної строкатості регіону додавалася й релігійна, яка часто, але не завжди співпадала з етнічними поділами.

Мультиетнічний характер міста зумовлював ситуацію багатомовності його мешканців. Остання була властива різним етнічним групам Здолбунова. Ось як про це з польської перспективи пригадує мешканка Здолбунова Яніна Тарновська (уроджена — Яніна Кава):

— ...Моя бабуся розмовляла українською, чеською, польською та російською.

---

¹⁰ Emilia Dedek. Interview 49491. Visual History Archive, the University of Southern California Shoah Foundation (VHA USC Shoah Foundation). Rescuer and Aid Provider. 4 Parts. Part 1.

— А якими мовами ваш дідусь говорив, якщо пам'ятаєте?

— Польська, російська, українська, і, мені здається, він трішки говорив івритом, але він ніколи цього не показував. Я так думаю, можливо, моя бабуся про це казала, що він говорив івритом, але ніколи не використовував при мені цю мову¹¹.

Етнічно змішаний шлюб дідуся й бабусі Яніни промовисто свідчив про те, що епоха модерну подекуди вторгалася в усталений століттями традиційний уклад і соціокультурну відособленість різних етнічних груп. Проте практика одруження між вихідцями різних етнічних та релігійних середовищ у міжвоєнному Здолбунові була радше винятком, аніж правилом. Навіть для дідуся Яніни це рішення коштувало «зрадницької» зміни релігії з юдаїзму на католицизм та асиміляції з польським середовищем: *«Він залишив свою юдейську сім'ю, змінив релігію на католицьку й одружився на моїй бабусі. Їй тоді було 15 років, а йому — 19... Вона одружилася в 1909 році»*¹².

Абсолютна більшість євреїв Здолбунова сповідували ортодоксальний юдаїзм. Християнське населення також зберігало велику прихильність до релігії, що визначала його спосіб життя. Тому будь-який міжетнічний шлюб зумовлював необхідність зміни релігійної та групової відданості: *«...кожен єврей у нашій місцевості, я сказав би, 99 %, був традиційним, релігійним, дотримувався всіх свят, а по суботах і п'ятницях*

---

¹¹ Janina Tarnowski. Interview S1366. VHA USC Shoah Foundation. 4 Parts. Part 2.

¹² Ibidem. Part 1.

відвідував синагогу. Неєврейське населення також було релігійним і відвідувало свої церкви в неділю. Релігія дуже поважалася всім населенням»¹³. Відійти від релігійності — для традиційного світу не менший нонсенс (а можливо й значно більша «зрада»), ніж укладення шлюбу з представником/представницею не своєї етнічної групи й віри.

Про секуляризованих осіб чи навіть атеїстів мешканець Здолбунова зазначає таке: *«Іноді у нас траплялися люди, які ні в що не вірили, але це була невелика меншість»*¹⁴. Згідно зі спогадами Естер Барішман, саме її сім'я належала до числа таких нерелігійних євреїв: *«...ми ходили, тільки на великі свята відвідували синагогу. Але ми не були релігійними зовсім... Ми не ходили до синагоги кожну п'ятницю»*¹⁵. Отже, навіть сім'я Естер відвідувала синагогу «на великі свята». Мабуть, статус Здолбунова як міста – транспортного вузла швидше поширював у невеликому містечку світські цінності. Проте вони однозначно не визначали ідентичність більшості його мешканців.

Сім'я Естер була дуже сіоністською. У 1920-ті роки вони навіть здійснили спробу міграції до Палестини (про що йтиметься нижче). Але і для сіоністських середовищ у західній Волині вкрай часто секуляризація була не надто притаманною рисою: вони тією чи іншою мірою поєднували свої політичні переконання з відданістю цінностям ортодоксального юдаїзму.

---

¹³ Meyer Cyker. Interview 11593. Jewish Survivor. English. USC Shoah Foundation. 3 Parts. Part 1.

¹⁴ Ibidem. Part 1.

¹⁵ Esther Barishman. Interview 5328. VHA USC Shoah Foundation. English. 4 Parts. Part 1.

Особливості політичного життя Здолбунова

*Лише одне я вважав тоді несправедливим:
до українського населення ставилися
гірше, ніж до інших. Вони були громадянами
свого роду нижчого стану.*

**Представник польського підпілля
Вінцентій Романовський**

«Наше місто було маленьким, але красивим містечком. Вулиці були викладені бруківкою. Вздовж цементних тротуарів росли красиві квіти. У невеликих будинках переважно мешкали по одній або дві сім'ї. Це було мирне місто» — зазначає про міжвоєнний Здолбунів представник його єврейської громади Мейер Цикер (уроджений Мейер Нухим Цикер), який народився тут 10 жовтня 1928 або 1926 року й мешкав разом із батьками Аврумом-Лейбом і Сосою та братом Міхелем аж до ліквідації здолбунівського гетто по вулиці Садовій, 19¹⁶. Це вкрай типові ностальгічні спогади, притаманні багатьом євреям, які пережили Голокост. На фоні цього жаху життя у міжвоєнний період часто здавалося їм мало не «раєм на Землі». До того ж більшість оповідачів у міжвоєнний період були дітьми або ж молодими людьми, а це ті періоди життя, які згодом ідеалізуються й пригадуються з певною ностальгією та замріяністю.

---

¹⁶ Цю інформацію, окрім адреси проживання сім'ї Цикера, наведено згідно спогадів самого Мейера: Meyer Cyker. Interview 11593. Part 1. Якщо опиратися на список євреїв часів нацистської окупації, сім'я Мейера проживала на вулиці Садовій, 19 у Здолбунові. Проте згідно цього запису в реєстрі Мейер Нухим Цикер народився 10 жовтня 1926 року, а от 10 жовтня 1928 року — це дата народження його молодшого брата: Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 17.

Насправді ж життя у Здолбунові, як і в багатьох інших населених пунктах міжвоєнної західної Волині, було позначене як мирним співіснуванням та співпрацею поміж різними етнічними громадами, так і конфліктами й проявами антисемітизму. Статус транспортного вузла призводив до швидкого проникнення до Здолбунова різних людей та ідей. У міжвоєнний період у містечку діяли потужний сіоністський рух, українське націоналістичне підпілля ОУН, польські націоналістичні партії й організації, українські легальні національні економічні, політичні та культурні інституції на кшталт Волинського українського об'єднання (ВУО), «Просвіти» і кооперативних організацій. Також тут функціонувало комуністичне підпілля. Така різношерста палітра політичних рухів, що далеко не завжди прагнули шукати *modus vivendi*, а радше проявляли схильність до конфронтації «всіх проти всіх», часто не сприяла образу Здолбунова як «мирного міста красивих квітів та цементних тротуарів». Тут вирувала серйозна динаміка етнічної політизації і поляризації, властива не тільки західній Волині, але й усій міжвоєнній Польщі, а то й Центрально-Східній Європі в цілому.

Тому повітовому посту поліції Здолбунова знаходилося чимало роботи, а в'язничні камери рідко залишалися порожніми. Польська влада намагалася протидіяти політичним антагонізмам у не надто гнучкий, але звичний для епохи спосіб — через створення «політичної поліції», яка мала б вчасно відстежувати і ліквідувати мережі антисистемних політичних організацій та їхніх лідерів.

До числа таких у Здолбунові найперше зараховували прихильників українського націоналізму (спочатку

Української військової організації, а згодом — Організації українських націоналістів¹⁷) та комунізму (членів і прибічників Комуністичної партії Західної України та її легалізованих клонів на кшталт партії «Сельроб»¹⁸). Серед великої кількості прихильників останньої, як свідчить документація повітового посту поліції¹⁹, також були українці, які становили більшість населення Здолбунова та оточуючих сіл і були однією з «найпроблемніших меншин» із точки зору польської влади. Проте до числа КПЗУ подекуди належали люди іншого етнічного походження, зокрема польського та єврейського. Комуністична активність могла посилюватися у зв'язку з нелегальним проникненням радянських агентів з території сусіднього СРСР²⁰. У 1920-ті роки в регіоні західної Волині українські націонал-комуністичні ідеї користувалися особливою популярністю через політику українізації в сусідній УРСР. Їхня популярність значною мірою зумовлювалася й економічною скрутою, бідністю населення та відчуттям національної і соціальної несправедливості.

Не менше проблем польській владі з точки зору безпеки в місті створювали й українські націоналіс-

---

¹⁷ Про моніторинг польської політичної поліції за діяльністю українських націоналістів див., наприклад: ДАРО. Ф. 100. Оп. 1. Спр. 1279.

¹⁸ «Сельроб» — скорочена назва «Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання». Див., наприклад, про діяльність «Сельробу» в сусідньому зі Здолбуновом с. Новомиськ: ДАРО. Ф. 100. Оп. 1. Спр. 1299.

¹⁹ ДАРО. Ф. 100. Оп. 1. Спр. 1295.

²⁰ Кількість нелегальних переходів кордону була значною, що додавало роботи здолбунівському посту поліції. Серед тих, хто відважувався на нелегальний перетин кордону, були переважно втікачі з території репресивного СРСР, проте поміж них часто траплялися й шпигуни, завданням яких було посилювати підривну діяльність на території Польщі. Зокрема, в 1920-ті роки радянська влада спеціально засилала на територію Польщі цілі диверсійні підрозділи. Наприклад, про нелегальний перетин кордону див.: ДАРО. Ф. 100. Оп. 1. Спр. 594.

ти. Націоналізм був ще однією альтернативною відповіддю українців на кривду з боку польської влади та відчуття несправедливості. Активність націоналістів, як і комуністів, часто локалізувалася в навколишніх селах Здолбунівського повіту. Зокрема в Мізоцькій гміні значні осередки ОУН діяли в с. Дермань, Будераж; поблизу Здолбунова — в с. Новомильськ, Здовбиця, Глупанин тощо, а також у самому Здолбуніві²¹. Серед відомих активістів УВО та ОУН у Здолбуніві — Євген Радзивіл. Під час нацистської окупації він на короткий проміжок часу сам буде уособлювати апарат «легального насильства» міста, ставши комендантом районної поліції Здолбунова²². Один із його соратників по націоналістичному підпіллю і згодом роботи в допоміжній поліції — Юрій Буксим²³. До числа оунівців у цей час також належав житель с. Новомильськ Роман Дуліба²⁴. У міжвоєнний період вони та інші члени націоналістичного підпілля розбудовували мережу ОУН і планували силові акції проти польської влади.

Тим часом 15 вересня 1937 року на чолі одного з постерунків поліції призначили нового керівника Станіслава Зелінського — польського уродженця м. Теофіполь (нині місто у Хмельницькій області), що в міжвоєнний період входило до складу СРСР. У 1915–1917 роках Зелінський брав участь у Першій світовій війні в складі армії Російської імперії. Під час революційних подій 1917 року він перейшов на

---

²¹ ДАРО. Фонд бібліотеки. Спр. 887. Арк. 79-зв., 80-зв., 83-зв.–84-зв.

²² Там само. Арк. 80-зв.

²³ Архів Управління Служби безпеки України в Рівненській області (АУ СБУ в Рівненській області). Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 64-зв.

²⁴ ДАРО. Фонд бібліотеки. Спр. 887. Арк. 80-зв.

бік новоствореної польської армії. Відтоді проживав у міжвоєнній Польщі і ревно виконував свій патріотичний обов'язок у різних силових структурах держави. З 1919 по 1935 рік він служив у польській армії, отримавши за цей час офіцерське звання та чимало відзнак. У 1930-ті роки Зелінський на певний час оселився у м. Рівному, працюючи в одному з постів тамтешньої поліції. Коли в 1937 році його перевели на посаду коменданта одного з постерунків поліції у Здолбуніві, окрім звичних для службовців поліції функцій із підтримання порядку піддані Зелінського мали завдання боротися з українськими націоналістами та комуністами²⁵.

Зокрема, зі слів коменданта Зелінського, за час його керівництва (з 1937 по 1939 роки) здолбунівський пост викрив діяльність і сприяв засудженню трьох комуністичних активістів — членів осередку КПЗУ в с. Мала Мощаниця. Вони отримали різні терміни ув'язнення тривалістю не більше чотирьох років. За свідченнями колишніх членів КПЗУ, яких затримував Зелінський, під час допитів він не гребував методами і часто, аби отримати необхідну інформацію, вдавався до тортур²⁶.

Також поліцейські на чолі з Зелінським викрили й заарештували 12 членів ОУН, четверо з яких було засуджено до вищої міри покарання й розстріляно, а інші отримали різні терміни ув'язнення²⁷. Серед них міг бути Олексій Кухарчук із с. Уїздці. Якщо вірити повоєнним свідченням мешканця с. Тайкури Петра

---

²⁵ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-15491. Зелінський Станіслав Олександрович. Арк. 7-зв.

²⁶ Там само. Арк. 104.

²⁷ Там само. Арк. 4.

Пивоварчука радянським слідчим органам, Кухарчук у 1938 році був засуджений до восьми років ув'язнення за діяльність в ОУН та відбував покарання у Березі Картузькій — сумнозвісній польській в'язниці для політичних противників режиму²⁸.

Український національний рух розвивався і в легальній поміркованій площині. У Здолбунівському повіті діяло Волинське українське об'єднання (ВУО), яке сприяло створенню в регіоні освітніх осередків — «Просвітянських хат». Одним із лідерів цього процесу був Олександр Огородник, який народився у Здолбуніві в 1900 році²⁹. Він — один із тих політичних лідерів, котрі намагалися відстоювати українські національні інтереси у складі міжвоєнної Польщі легальним шляхом. Так, у 1936 році Олександр Огородник очолив повітове відділення ВУО, а з листопада 1938 року став депутатом польського сейму від сарненського виборчого округу³⁰.

Зокрема й завдяки діяльності ВУО в регіоні розквітла мережа «Просвітянських хат», що сприяло поширенню української освіти та культури серед місцевих селян. «Шлюб» останніх із модерною ідеєю нації подекуди, як це трапляється в умовах політизації етнічного пограниччя, був доступним не лише для українців за походженням, а й для представників інших етнічних груп. Наприклад, у сусідньому зі Здолбунівом с. Глинськ поряд з українцями мешкало чимало чехів. Один із них, Юрій Тарнавський, у 1920-ті роки став активістом просвітянського осередку і на деякий

---

²⁸ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 65.

²⁹ ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 5716. Арк. 58.

³⁰ Там само. Арк. 5.

час навіть очолив його драматичний гурток, який займався поширенням української та антирадянської культури серед мешканців Глинська. З метою прищеплення антирадянських цінностей драматичний гурток при «Просвітянській хаті» у Глинську часто ставив п'єсу білоруського драматурга Франтишека Олехновича «У лапах ДПУ»³¹. Саме так Тарнавський, чех за етнічним походженням, намагався знайти себе в українському національному середовищі.

Вінсентій Романовський, один із польських жителів Ківерцівської гміни, який під час війни опинився у Здолбунові, ось так пригадує особливості українсько-польських суперечностей та ставлень до українського населення загалом у міжвоєнний період у західній Волині:

Лише одне я вважав тоді несправедливим: до українського населення ставилися гірше, ніж до інших. Вони були громадянами свого роду нижчого стану. Так до них ставилася провінційна польська шляхта на селі, так до них ставилася польська міська інтелігенція. У такому ж дусі виглядала змова інших національних меншин: чеської, російської, німецької і навіть єврейської. Особливо зневажливо ставилися до української мови. Її не тільки не впускали в суспільство, а й навіть ігнорували на базарі. Дивно, що в цьому стосунку найбільшу ворожість до українців виявляли росіяни. У мене склалося враження, що вони ставляться до своїх славних побратимів з глибокою неприхованою неприязню³².

---

³¹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 4237. Тарнавський Юрій Павлович. Арк. 31.

³² Romanowski Wincenty. Kainowe Dni. BIAŁY DUNAJEK – OSTRÓG: WOŁANIE Z WOŁYNIA, 2016. S. 9–10.

Слова Вінцентія Романовського про всюдишче негативне ставлення до українців почасти звучать узагальненням, що грішить надмірністю. Попри непорозуміння було й чимало співпраці поміж євреями, чехами, поляками та українцями. Проте їхні рухи, мабуть, найбільше характеризувалися «національним егоїзмом» — першочерговою зосередженістю на власних місіях і завданнях. Якщо останні перетиналися — тоді починалося жорсткіше політичне протистояння.

Розвиток сіоністських організацій і рухів у Здолбунові

*Лише в школі ми спілкувалися івритом,
вдома ми розмовляли на їдиш і зрештою польською.
Представниця єврейської громади Здолбунова
Естер Барішман*

У цьому просторі політичного протистояння і ресентиментів між польською владою, українським національним рухом, КПЗУ та непростих міжетнічних стосунків власне осібне політичне життя намагалася вибудовувати єврейська громада Здолбунова. Чимало її представників захоплювалися сіонізмом³³. Вони вбачали своє майбутнє в далекій Палестині, а перебування в Здолбунові могли розглядати як тимчасовий період життя.

---

³³ Сіонізм — національний рух у середовищі єврейських громад, що проживали в різних країнах світу, який мав на меті переселення до Палестини та відродження на її територіях держави Ізраїль. Цей рух зародився наприкінці XIX століття.

Прихильники сіонізму працювали в широкій палітрі організацій, що займалися вихованням молоді та підготовкою до переселення в Палестину задля подальшого створення там єврейської держави. Окремі здолбунівські євреї навіть зважувалися на міграцію до Палестини. Проте не всі витримували тамтешні кліматичні умови й економічну непевність. Серед них — сім'я Естер Барішман (уроджена — Естер Цукер). Ось як оповідачка пригадує невдалу спробу її рідних емігрувати в Палестину в 1920-х роках:

Мій батько був актором-любителем. Він був дуже впливовим сіоністом. Він працював для єврейської громади... Був дуже активним членом єврейських організацій. До того ж у 1925 році мій батько з родиною... поїхав до Палестини, щоб допомогти побудувати там країну. Він прожив там два роки, але обставини виявилися надто несприятливими. Батько не міг знайти там хорошу роботу. Спека була занадто сильною для нього та сім'ї. Тому вони повернулися до Польщі. Повернення, я думаю, було в 1927 році — на початку 1927 року. Так, на жаль, вони повернулися назад. Я дуже хотіла б, щоб вони цього не робили³⁴.

У Здолбунові діяли різні сіоністські організації, що працювали переважно над вихованням молоді, зокрема «Га-Шомер га-цаїр»³⁵. Це різновид молодіжного єврейського харцерського руху, який займався спортивним вихованням молоді — свого роду аналог

---

³⁴ Esther Barishman. Interview 5328. Part 1.

³⁵ «Га-Шомер га-цаїр» (івр. השומר הצעיר, «Юний страж») — міжнародна єврейська молодіжна організація, заснована у Відні в 1916 році.

так званого «скаутського» руху, що поєднував спортивне виховання з ідеологічною просвітою. «Я була ще маленькою. Але я пам'ятаю єврейську організацію, я маю на увазі «Га-Шомер га-цаїр». Ми збиралися у п'ятницю ввечері та в суботу вранці...» — пригадує одна з тогочасних мешканок Здолбунова³⁶.

Тодішні жителі Здолбунова також згадують про спроби проникнення на територію міста активістів парамілітарної організації «Бейтар»³⁷. Вона перебувала під впливом ідей Зеєва Жаботинського й мала на меті об'єднання єврейської молоді в парамілітарних структурах, що згодом повинні були закласти фундамент єврейської армії. Мейер Цикер так пригадує про агітаційну діяльність Бейтару в Здолбунові: «В ті часи у нас також був сіоністський рух, де люди з групи «Бейтар» Зеєва Жаботинського приходили до нашого міста, заохочували євреїв виїжджати та іммігрувати в Ізраїль... Сіоністи закликали виїжджати. Деякі молоді люди так і зробили... вони якимось чином потрапили до Ізраїлю»³⁸.

Завдяки популярності серед єврейської громади Здолбунова ідей сіонізму в 1920-х роках у містечку було створено культурне товариство та приватну гімназію «Тарбут»³⁹. Освітній процес у цій гімназії відбувався мовою іврит, яка в традиційних єврейських общинах вважалася «мовою священних текстів» і довгий час не використовувалася як розмовна. Прихиль-

---

³⁶ Esther Barishman. Interview 5328. Part 1.

³⁷ «Бейтар» (івр. בֵּיתָר — аббревіатура від івр. בְּרִית יוֹסֵף טְרֻמְפֶּלְדוֹר, Брит Йосеф Трумпельдор — «Союз Йосефа Трумпельдора») — молодіжна сіоністська організація, створена у Ризі в 1923 році.

³⁸ Meyer Cyker. Interview 11593. English. USC Shoah Foundation. 3 Parts. Part 1.

³⁹ «Тарбут» (Tarbut, івр. תרבות — «Культура») — мережа секуляризованих навчальних закладів із викладанням мовою іврит.

ники сіонізму відроджують її й провадять освітній процес саме на івриті. Водночас мовою побутового спілкування більшості євреїв Здолбунова залишався їдиш⁴⁰. *«Лише в школі ми спілкувалися івритом, вдома ми розмовляли на їдиш і зрештою польською. Проте вдома ми говорили переважно на їдиш»* — розповідає Естер Барішман⁴¹.

Не лише мова, але й вся освітня програма «Тарбуту» мала сприяти підготовці єврейської молоді до переселення в Палестину та створення там єврейської держави. Навчання у цій гімназії було платним, і ті єврейські сім'ї, які хотіли, аби їхні діти ходили саме до цієї школи, повинні були подбати про ресурси. Зважаючи на невелику кількість заможних євреїв у Здолбунові та в цілому в західній Волині багатьом це коштувало чималих зусиль: *«Нас було четверо дітей вдома, і всі четверо ходили до приватної школи, де навчали на івриті... І це дорого, розумієте? Ми були гарно вдягнені, мали що їсти, але ми не були багаті...»*⁴².

Здолбунівське культурне товариство «Тарбут» не лише опікувалося освітою єврейської молоді, а й організовувало в місті різні публічні культурні події. Наприклад, 21 квітня 1924 року «Тарбут» провів у Здолбунові культурний вечір із публічними співами пісень мовою іврит, показом п'єси та танцями⁴³.

---

⁴⁰ Їдиш (שיידיש, יידיש або שיידיש вимовляється ['(j)idɪʃ]) — єврейська мова, що належить до числа германської мовної групи. Для побутового спілкування нею користувалися євреї ашкеназі (центрально- та західноєвропейські євреї). Євреї, котрі проживали в Іспанії, Греції чи Болгарії, належали до іншої групи, яку називали сефардами. Вони розмовляли мовою ладино, яка була ближча до іспанської.

⁴¹ Esther Barishman. Interview 5328. Part 1.

⁴² Ibidem.

⁴³ ДАРО. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 4.

Сіоністські контакти євреїв Здолбунова тісно перепліталися із сусіднім містом Рівне, де проживала значно більша єврейська громада, а кількість та якість сіоністських організацій перебувала на якісно вищому рівні. Тому деякі євреї спершу віддавали своїх дітей до початкової польської школи, а потім відправляли їх на навчання до гімназії «Тарбут» у Рівному. Саме так здобула освіту єврейська мешканка Здолбунова Галина Копит⁴⁴ й одна із сестер Естер Барішман⁴⁵. На важливість культурних та освітніх зв'язків єврейської громади Здолбунова з Рівним вказував і Мейсер Цикер: *«Найближчим містом неподалік було Рівне з населенням від 50 до 60 тисяч, з яких дві третини були євреями. Там у них була гімназія. У них було більше навчальних закладів. Там була єшива⁴⁶. І в них було багато команд, зокрема футбольних та боксерських»⁴⁷.*

Також варто зауважити, що в Здолбунові ймовірно ще з 1926 року мала помешкання сім'я Зафранів — відомих власників театру-кінотеатру в сусідньому Рівному. У останньому в 1920–1930-ті роки відбувалися важливі сіоністські заходи, на які з'їжджалися євреї з Рівного та сусідніх містечок⁴⁸. У списках євреїв Здолбунова періоду німецької окупації зберігся запис про те, що на вулиці Богуна, 7 мешкали Олена (1872 року народження) та її син Ісаак (1899 року на-

---

⁴⁴ Yad Vashem Archives (YVA). Testimony of Galia (Cyrkiel) Kopyt (maiden name — Tzirkel). Item ID 3556048. File No 2232. S. 1.

⁴⁵ Esther Barishman. Interview 5328. Part 1.

⁴⁶ Єшива (також ешибот) — юдейська вища релігійна школа, в якій вивчають релігійні закони, переважно Таалмуд (кодекс релігійних правил життя юдейських громад, який включає П'ятикнижжя Мойсея та Тору).

⁴⁷ Meyer Syker. Interview 11593. Part 1.

⁴⁸ Детальніше про це див.: Музей однієї вулиці. URL: <https://mnemonika.org.ua/ua/museum>.

родження) Зафрани. Скоріше за все йдеться про брата Лейба Зафрана — Ар'є і його дружину Гелену, які з 1920-х років проживали в Здолбунові⁴⁹. Як установив Володимир Остапук, вони утримували в Здолбунові кінотеатр «Люкс»⁵⁰. Можливо, навколо цього місця також розгорталася сіоністська діяльність містечка.

Освіта польською мовою як простір міжетнічної комунікації

...частина дуже бідних, які не могли дозволити собі платити за єврейську школу, або асимільовані євреї, які не хотіли визнавати себе євреями, ходили в польську школу.

Естер Барішман

Не всі євреї Здолбунова могли дозволити собі навчання в приватній гімназії товариства «Тарбут». Найбіднішим сім'ям бракувало на це ресурсів. Хая Мусман із сусіднього Рівного так згадує про недоступність навчання у Тарбуті для бідніших євреїв: «Платня за навчання в «Тарбуті» становила 48 злотих на місяць. Навіть значно менша сума при наших доходах була б для нас непосильною»⁵¹. Тому чимало євреїв вирішували відправляти дітей до початкових шкіл, а згодом гімназій із польською мовою викладання, які

---

⁴⁹ Висловляю вдячність Вікторії Чимшит за те, що допомогла з'ясувати імена членів сім'ї Зафранів.

⁵⁰ Цією знахідкою Володимир Остапук поділився у мережі «Facebook». URL:

<https://www.facebook.com/groups/276072112904071/permalink/1601265897051346/?rdid=Fu7xQ77fLIsN85rT>.

⁵¹ Мусман Хая. Місто моє розстріляне. Рівне: Волинські обереги, 2019. С. 45.

були безкоштовними або ж навчання в них коштувало дешевше: «...частина дуже бідних, які не могли дозволити собі платити за єврейську школу, або асимільовані євреї, які не хотіли визнавати себе євреями, ходили в польську школу»⁵². Очевидно, що в цих спогадах оповідачка дещо перебільшує це «небажання визнавати себе євреями», адже значна частина єврейських громад Волині прагнула підтримувати традиційний спосіб життя й залишатися в Польщі. Для них цей вибір не завжди означав асиміляцію.

Вони сповідували юдаїзм, зберігаючи єврейську ідентичність, але водночас намагалися глибше інтегруватися в польське політичне та культурне життя з прагматичних міркувань — аби мати кращі кар'єрні перспективи. У сусідньому зі Здолбуновом Рівному навіть існувала приватна єврейська гімназія «Освіта» з польською мовою викладання. Тому навчання в польських або польськомовних школах далеко не завжди свідчило про бідність чи заперечення власної етнічно-конфесійної ідентичності. Для частини євреїв це був особистий вибір орієнтації на інтеграцію в польську державу зі збереженням лояльності до юдейської спільноти.

У 1928 році в Здолбунові існувало принаймні три державні початкові школи з польською мовою викладання, а також окрема чотирикласна початкова школа товариства «Чеська бесіда», яке представляло ще одну велику етнічну групу Здолбунова, що вибудовувала осібне культурне й освітнє життя у місті⁵³. Саме польські державні школи були найбільш доступними

---

⁵² Esther Barishman. Interview 5328. Part 1.

⁵³ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 2. С. 179–180.

для дітей із бідних сімей. До них відправляли на навчання не тільки єврейські, але й чеські, польські та українські сім'ї. Знову ж таки, не всі з них робили це через матеріальну скруту, але й у зв'язку з бажанням краще пристосувати дітей до майбутнього життя в Польщі. Адже освіта в західній Волині у міжвоєнний період була не обов'язком, а радше не всім доступним і не всіма бажаним привілеєм. Велика кількість сімей не давала своїм дітям жодної освіти або ж навчала їх лише елементарним азам грамотності. Вони або не мали матеріальної спроможності, або ж не вважали освіту чимось важливим: таке переконання було властиве багатьом неграмотним і малограмотним жителям сільської місцевості у той період.

Опиняючись у польських початкових школах, діти з єврейських, польських, українських та чеських сімей могли знайомитися і зав'язувати товариські взаємини. Для окремих із них у майбутньому такі зв'язки стануть безцінним соціальним капіталом, який дозволить пережити часи екстремального насильства під час Другої світової війни. Наприклад, Емілія Дедек спочатку закінчила чотирирічну чеську школу в с. Миротин, а потім пішла навчатися до польської гімназії в Здолбунові. Хоча через матеріальні труднощі Емілія не змогла закінчити гімназію, саме там вона познайомилася з польськими подругами, які згодом допомагатимуть їй сім'ї пережити період радянської окупації західної Волині в 1939–1941 роках. У тій же гімназії вона по дружилася з єврейською дівчинкою Ніною Баковецькою, якій її сім'я допомагатиме переховуватися під час нацистської окупації⁵⁴.

---

⁵⁴ Emilia Dedek. Interview 49491. Part 1–2.

Отже, вкрай часто освіта у міжвоєнному Здолбунові мала не лише функцію надання необхідних знань та вмінь, а й забезпечувала цінні в умовах етнічного пограниччя соціальні зв'язки.

Особливості економічного життя Здолбунова

У цьому місті був цементний завод.

*Мій батько працював на ньому
все своє життя, аж поки ми не поїхали звідти.*

Яніна Тарновська

*Найважливішою галуззю промисловості
нашого міста була залізниця.*

Мейєр Цикер

Не тільки освіта, а й економічні інституції в Здолбунові часто відігравали роль простору міжетнічної комунікації та налагодження соціальних зв'язків. Зокрема, здолбунівський цементний завод став місцем роботи багатьох містян. Перша світова війна й революційні події 1917–1920 років призвели до зупинки заводу. В 1928 році він відновив свою діяльність як фірма «Акціонерне товариство фабрики портландцементу «Волинь». Директором і співвласником цементного заводу став Густав Прусак — у міжвоєнний період один із найбагатших жителів Здолбунова⁵⁵. «*Це були дуже багаті люди. Вони часто подорожували до Франції, Швейцарії тощо. Там вони переважно й мешкали*» — розповідає про сім'ю Прусаків народжена у

---

⁵⁵ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 2. С. 131.

Варшаві Елізабет Яблонська (уроджена — Рухале Китайгородська)⁵⁶. Бізнес Прусаків та їхній стиль життя дозволяв мати чимало зв'язків на всій території Польщі і навіть Європи. Прусак перебував на посаді директора цементного заводу, схоже, аж до 1938 року. Приблизно тоді Густав Прусак помер (згідно свідчень Германа Грабе, це сталося до 1939 року)⁵⁷. На посаді директора його замінив інший член акціонерного товариства — Владислав Гільдебранд, уродженець Варшави. Очевидно, що промисловий потенціал Здолбунова приваблював багатих інвесторів із великих міст Польщі. Ці люди не були вихідцями зі Здолбунова чи сільської місцевості біля нього й, мабуть, у край мало репрезентували спосіб життя здолбунівської громади.

У міжвоєнний період цементний завод був, напевно, найбільшим промисловим підприємством Здолбунова, яке поряд із залізничною станцією стало місцем працевлаштування значної частини жителів. У 1929 році тут працювало близько 400 робітників, що, мабуть, забезпечували сім'ї загальною чисельністю понад тисячу осіб⁵⁸. Польська мешканка Здолбунова Яніна Тарновська у відповідь на питання інтерв'юєрки *«З чого люди жили у вашому містечку?»* відповіла так: *«У цьому місті був цементний завод. Мій батько працював на ньому все своє життя, аж поки ми не поїхали звідти, поки він не пішов до армії Кос-*

---

⁵⁶ Elizabeth Jablonski. Interview 31286. VHA USC Shoah Foundation. 5 Parts. Part 3.

⁵⁷ YVA. O.18. Item ID 3726710. File No 256. P.17. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3726710>.

⁵⁸ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 2. С. 133.

ттюшка⁵⁹»⁶⁰. Умови праці на заводі були далекими від ідеалу. Робітників часто змушували працювати понаднормово без належної надбавки до зарплати, яка також виплачувалася не завжди вчасно. Існувала серйозна диспропорція між розміром зарплат чоловіків і жінок. Усе це, мабуть, породжувало популярність лівих, зокрема й комуністичних ідей в робітничому середовищі та часті страйки і звернення зі скаргами до польських органів влади⁶¹.

У сусідньому зі Здолбуновом Квасиліві існував чавуноливарний завод, який забезпечував робочі місця для приблизно 100 співробітників. Це була спадкова власність тамтешнього чеського підприємця Володимира Сваровського⁶². На заводі працювали у тому числі мешканці Здолбунова та околиць. Його власник Сваровський підтримував тісні контакти з чехословацькою владою і з 1931 по 1938 рік навіть був почесним консулом Чехословаччини в Польщі.

Велика кількість жителів Здолбунова пригадує і про залізницю як основне джерело свого сімейного доходу. Мейер Цикер ось так охарактеризував економічну роль та особливості функціонування залізничної інфраструктури Здолбунова у міжвоєнний період: *«Найважливішою галуззю промисловості нашого міста була залізниця. У нас був гарний вокзал. Це була важлива зупинка, тому що залізнична станція ремонтувала всю... техніку для залізниці, оскільки вона сполучала*

---

⁵⁹ Мабуть, йдеться про 1-шу Варшавську польську піхотну дивізію імені Тадеуша Костюшка.

⁶⁰ Janina Tarnowski. Interview 51366. Part 1.

⁶¹ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 2. С. 134.

⁶² ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 245. Висловою вдячність за надання копії цієї справи моїй колезі Тетяні Самсонюк.

схід і захід. Іншими словами, їдучи з Росії, прямуючи до Західної Європи, потрібно було проїхати станцію. Більшість людей, які працювали на станції, були поляками. Українці в основному були фермерами, дрібними фермерами...»⁶³. Дискримінація представників інших етнічних груп, особливо євреїв та українців, при працевлаштуванні на державну роботу — це відома особливість етнополітики міжвоєнної Польщі⁶⁴.

Мабуть, завдяки статусу регіонального транспортного вузла Здолбунів часто опинявся у фокусі уваги підприємців із великих міст Польщі. Логістична доступність міста робила його бажаним ринком збуту. Зокрема, батько вже згадуваної раніше Елізабет Яблонської — Лейб Китайгородський — часто подорожував із Варшави до Рівного та Здолбунова з метою збуту своїх товарів: «Мій батько був адміністратором бізнесу. Він їздив із новою колекцією одягу до клієнтів на Волинь у Рівне, Здолбунів і Клевань»⁶⁵.

Попри наявність у Здолбунові модерних економічних підприємств, усе ж, напевно, більшість населення містечка була задіяна в традиційних нішах господарювання. На теренах західної Волині існував етнокультурний поділ праці. Мейер Цикер дуже промовисто розповідає про його втілення у Здолбунові: «...єврейське населення було в основному бізнесменами, професіоналами⁶⁶ — кравцями, шевцями тощо. Україн-

---

⁶³ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 1.

⁶⁴ Детальніше про це див.: Гон Максим. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі, 1935–1939. Рівне: Волинські обереги, 2005.

⁶⁵ Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 2.

⁶⁶ Вцілілі євреї, які переселилися до США, давали свідчення для Архіву візуальної історії в 1990-х роках вже в зрілому віці. Вони часто вдавалися до використання знайомого їм англомовного дискурсу і слів для означення подій

ці були хліборобами, чехи — землеробами. Деякі поляки займалися сільським господарством. Проте більшість працювала в уряді⁶⁷, тому що уряд, мер і поліція були в основному поляками»⁶⁸. Отже, епоха індустріального модерну в містечку тісно перепліталася з традиційними способами господарювання, які були притаманні для регіону століттями.

Проте етнокультурні поділи праці не завжди характеризувалися такою жорсткістю, як про це зазначає Мейер Цикер. Подекуди торгівлею займалися й українці, поляки та чехи, а євреї часто інтегрувалися в сільське господарство, поєднуючи його з торгівлею і/чи ремеслами. Торгівля переважно орієнтувалася на населення оточуючих сіл, що приїздило до сусіднього Здолбунова за покупками: *«Мій батько торгував такими товарами, як зерно та хміль, а мама тримала сільський магазин... Магазин моєї матері був сільською крамницею, де продавалося все — від бакалії... до текстилю та ін. ... Четверо братів мого батька працювали в тому ж бізнесі: торгували зерном і худобою»*⁶⁹. Торгівля рогатою худобою та збіжжям була одним із традиційних видів занять єврейського населення Волині. Також євреї часто утримували невеличкі пивоварні і млини, клієнтами яких були селяни й містяни.

Постачальниками хмелю до пивоварень були чеські ферми. За словами очевидців, саме чеські селяни стрімко впроваджували хміль як одну з головних культур своїх фермерських господарств. Подекуди

минулого. Очевидно, що в стосунку до міжвоєнного Здолбунова йшлося переважно про торговців та ремісників, а не «бізнесменів» і «професіоналів».

⁶⁷ Мабуть, оповідач має на увазі органи місцевої влади містечка.

⁶⁸ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 1.

⁶⁹ Ibidem.

чехи самі відкривали пивоварні. Наприклад, одна з них функціонувала в сусідньому Квасиліві. На Здолбунівський та Дубенський повіти припадало вирощування 60 % усього хмелю в західній Волині⁷⁰. Чеські селяни також налагодили у Здолбунові продаж сільськогосподарської й млинарської техніки⁷¹.

У Здолбунові існувала й розвинена мережа харчових підприємств та магазинів, власниками багатьох із яких були євреї. Наприклад, батько Естер Барішман виготовляв содову воду, а мати — крем для обличчя⁷². За словами оповідачки, доходи від такої діяльності були мізерними, і сім'ю іноді рятували посилки матеріного брата, який проживав у США: *«У моєї мами був брат в Америці. І він нам прислав посилки — на Рош га-Шана, на Песах подарунки. Таким чином ми мали від нього невелику допомогу»*⁷³. Оскільки не кожна єврейська сім'я мала родичів у багатших країнах за кордоном, їм доводилося виживати самотужки. Бути торговцем чи ремісником в місцевості з низьким економічним розвитком, де переважало бідне сільське населення, — не надто вдячна справа, адже успіх такої діяльності залежав від купівельної спроможності споживачів. Це прирікало єврейське населення Здолбунова на життя в умовах бідності.

Отже, більшість населення Здолбунова у міжвоєнний період не відзначалася високим рівнем достатку. В умовах не дуже справедливої системи соціального забезпечення працівники заводу потерпали від низь-

---

⁷⁰ Shmuel Spector. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990. P. 16.

⁷¹ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 2. С. 94–95.

⁷² Esther Barishman. Interview 5328. Part 1.

⁷³ Ibidem. Part 1.

кої оплати та понаднормової праці. Працевлаштування в залізничній галузі через державну політику протегування «титульній нації» було доступне переважно полякам. Попри символічну репутацію «промислового й залізничного центру» Здолбунів у економічному контексті був типовим західноволинським містечком, де більшість як єврейського, так і неєврейського населення жила в умовах традиційно усталеного етнокультурного поділу праці.

Євреї займалися переважно ремеслами та торгівлею сільськогосподарським продовольством і товарами. Працювали в цих сферах переважно чоловіки, тоді як жінки залишалися в статусі «домогосподарок»⁷⁴, хоча вони могли долучатися до допомоги чоловікам в управлінні магазином чи торговою лавкою. Ці форми економічної діяльності, як і здобуття освіти в польських школах, дозволяли єврейському населенню встановлювати зв'язки з неєврейським сільським населенням, що пригодилося їм під час нацистської окупації.

---

⁷⁴ Зокрема у більшості свідчень єврейських очевидців із Архіву візуальної історії (USC Shoah Foundation) респонденти розповідають про те, що їхні матері або ніде не працювали, або ж лише допомагали батькам із торгівлею.

Міжетнічні комунікації й прояви антисемітизму

*Ми гралися з нашими неєврейськими
друзьями-християнами, ходили в гості один до одного
на релігійні свята... Ми були занадто молоді,
щоб вступати в політичні дискусії.
Життя було досить спокійним.*

Мейєр Цикер

*Коли ми ходили до школи, то боялися зустріти
польських хлопців... які часто били нас по дорозі.*

Естер Барішман

Взаємодія євреїв із поляками, чехами та українцям розгорталася не тільки в економічному й освітньому просторах. Якщо йшлося про дітей, то вони часто знайомилися на вулицях цього невеликого містечка. Хоча різні етнічні групи подекуди компактно заселяли окремі райони Здолбунова, все ж ці межі ніколи не були жорсткими. Будинки українців, чехів та поляків часто розташовувалися по сусідству з єврейськими. Діти сповна користувалися цим географічним пограниччям. Вони швидко освоювали мови один одного принаймні на рівні, який дозволяв їм порозумітися.

Дитяча дружба ставала тим, що послаблювало міжкультурну відособленість різних етнічних громад, як про це розповідає Мейєр Цикер: «*Ми грали у футбол і волейбол. Взимку багато каталися на ковзанах, лижах і санках. Ми гралися з нашими неєврейськими друзями-християнами, ходили в гості один до одного на релігійні свята. Вони приходили до нас на Седер Песах⁷⁵, а ми до*

---

⁷⁵ Седер, Песахальний Седер, Пасхальний Седер або Седер Песах (івр. סדר, סדר, סדר — «порядок») — єврейська ритуальна трапеза, якою розпочинається свято Песах.

них — на різдвяну вечерю... І ми відвідували кінотеатри, футбольні матчі та всі види спорту у вільний час. Ми були занадто молоді, щоб вступати в політичні дискусії. Життя було досить спокійним»⁷⁶. Пригадуючи про ці мирні часи відносно щасливого дитинства в Здолбунові під час інтерв'ю для Архіву візуальної історії, оповідач розплакався на камеру. Більшість тих, про кого він згадував, не пережили Другу світову війну.

Про сімейну дружбу з євреями пригадує й польська жителька Здолбунова Яніна Тарновська⁷⁷. Вона акцентує увагу на дружніх польсько-єврейських стосунках. Саме таким їй запам'ятався простір міжетнічної взаємодії в Здолбунові. Проте Естер Барішман вказує на існування й прояви антисемітизму з боку християнських громад містечка, зокрема поляків: «На стовпах було написано “*zydzi do Palestynu*”. Це означає “євреї, їдьте до Палестини”. І “ми ненавидимо євреїв”. Це було написано всюди... Коли ми ходили до школи, то боялися зустріти польських хлопців... які часто били нас по дорозі. Ми не їздили до школи, нам доводилося ходити пішки. Тож у кожному написі був присутній антисемітизм. І оскільки ми були дітьми євреїв, тому що навчалися в єврейській школі, вони всі знали, що ми євреї»⁷⁸. Проте у подальших свідченнях Естер відзначає, що ці прояви антисемітизму ніколи не набували в Здолбунові надто загрозливого характеру.

У другій половині 1930-х років єврейська громада Здолбунова все частіше стала обговорювати події в

---

⁷⁶ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 1.

⁷⁷ Janina Tarnowski. Interview 51366. Part 1.

⁷⁸ Esther Barishman. Interview 5328. Part 2.

Європі. Зростання нацистської агресії та антисемітизму мало своє відлуння у містечку: «...у громаді стала помітна нервозність, особливо коли вони окупували Австрію та Чехословаччину. Люди почали більше читати газети, слухати радіо»⁷⁹. За словами Мейєра Цикера, вже у 1937 році до Здолбунова почали прибувати перші біженці з Відня і Праги: «Ми приймали біженців, які залишили Австрію, Відень, Прагу. Мій батько та деякі його друзі ходили на станцію, забирали біженців і привозили їх до нас додому (оскільки у нас був великий будинок...), щоб вони могли зупинитися у нас. Більшість з цих біженців були лікарями й інженерами, які мали змогу втекти»⁸⁰. Варто зауважити, що у списку лікарів Здолбунова дійсно числиться єврейський лікар із Праги Франц Геллер⁸¹. Проте він прибув до Здолбунова вже із хвилею біженців, яка заповонила містечко з вересня 1939 року⁸². Скоріше за все, Мейєр Цикер постфактум плутає час прибуття біженців у Здолбунів, називаючи 1937 рік замість 1939. Проте резонансні події в Європі цілком могли мати відлуння серед єврейської громади Здолбунова.

Отже, важко висновувати про те, що в міжвоєнний період у Здолбунові існували якісь особливі прояви антисемітизму, які вирізняли б його серед інших містечок краю. Звісно, міжетнічні упередження та взаємні стереотипи були іманентною рисою волинського етнічного пограниччя. Почасти вони знаходили своє

---

⁷⁹ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 1.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 42.

⁸² Відомості про те, що лікар Геллер прибув у Здолбунів у 1939 році, містяться в списках євреїв Здолбунова під нацистською окупацією. Позначка в списку вказує на 1939 рік, але не містить точної дати чи місяця: ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 41.

втілення в радикальнішому вимірі політизованих візій українських і польських націоналістичних рухів. Проте станом на 1930-ті роки немає переконливих відомостей про значуще загострення антисемітських настроїв у Здолбунові, пов'язане з діяльністю цих рухів. Євреї тут намагалися вибудувувати осібне політичне життя з орієнтацією на сіонізм або ж інтеграцію до польської держави. Основні політичні конфронтації розгорталися між українцями та поляками в трикутнику «польська влада – український національний і націоналістичний рухи – український націонал-комунізм».

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ЗДОЛБУНІВ ПІД ВЛАДОЮ «ПЕРШИХ СОВЕТІВ»

Політико-адміністративні зміни

1 вересня 1939 року нацистська Німеччина напала на Польщу. Вже 17 вересня, виконуючи умови таємного протоколу до пакту Молотова-Ріббентропа, СРСР вторгається на територію Польщі зі сходу. Зважаючи на близькість до кордону, передові частини Червоної армії увійшли в Здолбунів 17 вересня⁸³. Польська переважно не чинили опір через неможливість ведення війни на два фронти. Так розпочався новий радянський період в історії міста, яке було включено до складу УРСР.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 року на захоплених територіях встановлювався

---

⁸³ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 3. У роки Другої світової війни (до 1944 року). Луцьк: ФОП Гадак Ж. В., Волиньполіграф, 2021. С. 17.

новий адміністративно-територіальний устрій. Здолбунів став частиною Рівненської області. З 17 січня 1940 року згідно указу Президії Верховної Ради вже УРСР виникає Здолбунівський район у складі Рівненської області⁸⁴. Цей поділ із незначними змінами зберігався аж до адміністративно-територіальної реформи й створення територіальних громад у сучасній Україні.

Радянізація Здолбунова: наслідки для єврейського населення

...іврит росіяни не дозволяли навіть згадувати.

Ми вивчали їдиш і російську.

Естер Барішман

*...за російською армією прийшли ті, кого ви називаєте
комісарами пропаганди... Вони намагалися встановити...*

*радянську адміністрацію й націоналізувати
всі підприємства.*

Мейєр Цикер

Прихід радянської влади в Здолбунів супроводжувався радикальними економічними й соціокультурними перетвореннями, які дуже по-різному сприймалися тими чи іншими соціальними групами населення. Для єврейської громади ці зміни однозначно створювали серйозні проблеми.

Найперше постраждали ті євреї, які жили з торгівлі чи інших видів підприємництва. У перші дні окупації

---

⁸⁴ Там само. С. 18.

вони, можливо, й отримали певну вигоду завдяки тому, що новоприбулі радянські солдати були схильні скуповувати все, що знаходили в магазинах: *«Коли увійшла російська армія... російські солдати поводитися дуже добре, дуже співчутливо. Крім того, їм бракувало матеріальних речей, а наша місцевість була [для них] як вільне підприємство, де можна було купити все, як в Америці. Люди в Росії за радянської влади не мали такої розкоші. Тому солдати, які мали гроші, були хорошими клієнтами. Купували все, що знаходили»*⁸⁵.

Після цього великого розпродажу торговці навряд чи могли поповнити запаси товарів: в СРСР не функціонував вільний ринок, і для індивідуальних підприємців не було можливості імпорту продуктів. Проте це й не знадобилося — радянська влада досить швидко націоналізувала їхню власність⁸⁶. За спогадами Мейера Цикера, *«...за російською армією прийшли ті, кого ви називаєте комісарами пропаганди... Вони намагалися встановити... радянську адміністрацію й націоналізувати всі підприємства. І мої батьки почали працювати в розподільчому центрі. Вони навіть зайняли більшу частину нашого будинку...»*⁸⁷. Частою була практика, коли євреїв із досвідом дрібної торгівлі призначали управителями чи й просто продавцями у своїх же магазинах або інших торгових пунктах, які були націоналізовані державою. Наприклад, посаду керівника магазину в Здолбунові у цей час отримали

---

⁸⁵ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 1.

⁸⁶ Zdolbunow // Yad Vashem. Official Website. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14682297>.

⁸⁷ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 1.

Галина Копит⁸⁸ і батько Естер Барішман⁸⁹. Напевно, тоді ж власниця кінотеатру Олена (Гелена) Зафрана, вдова покійного Урії Зафрана (брата Лейби Зафрана — власника відомого театру і кінотеатру в Рівно-му) вже в доволі похилому віці перетворилася на його співробітницю. Саме так зазначено її місце роботи у списках реєстрації євреїв Здолбунова часів нацистської окупації⁹⁰.

Інший напрям змін, який позначився на сіоністській активності у Здолбунові, — заборона діяльності всіх сіоністських організацій та освіти мовою іврит. Отже, школа товариства «Тарбут» була змушена закритися. Ось як про це згадує Естер Барішман: *«У 1939 році наше місто окупували росіяни. ... тепер це була школа не на івриті, а на їдиш. Тому що іврит росіяни не дозволяли навіть згадувати. Ми вивчали їдиш і російську»*⁹¹. Ці спогади підтверджує і Мейер Цикер: *«Навчання відразу було припинено. Ні «Тарбута», ні національної школи. Нам довелося прийняти російську навчальну програму, яка в основному була дуже пропагандистською... У нас були часті мітинги, тому що школа вимагала мітинги, щоб... поширювати пропаганду... І я пам'ятаю, як молодих людей намагалися змусити працювати на полях, щоб допомагати фермерам»*⁹².

Отже, радянська влада привезла з собою нову освітню програму з пропагандистським ухилом та трудовими повинностями в полях колгоспів, що по-

---

⁸⁸ YVA. Testimony of Galia (Cyrkiel) Kopyt (maiden name - Tzirkel). Item ID 3556048. File No 2232.

⁸⁹ Esther Barishman. Interview 5328. Part 1.

⁹⁰ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 56.

⁹¹ Esther Barishman. Interview 5328. Part 1.

⁹² Meyer Cyker. Interview 11593. Part 1.

чали створюватися замість приватної власності на землю. Варто додати, що, оскільки території західної Волині було включено до складу УРСР, мовою освітнього процесу в більшості шкіл стала українська. Відтак євреї могли віддавати своїх дітей на навчання не тільки в не надто практичні їдишомовні школи, а й в україномовні. Насправді їдиш був мовою побутового спілкування й раніше не використовувався в освітньому процесі. Тому для викладання ним різних предметів навіть не існувало підручників.

Не менш принизливою для юдейської громади могла бути й релігійна політика нової атеїстичної влади. Адже юдаїзм сприймався нею як прояв невігластва, так само як і сповідування будь-якої іншої релігії, окрім комунізму. Войовничість останнього до інших релігій ймовірно пояснювалася тим, що він сам перетворився на вкрай «прозелітистську» ерзац-релігію — різновид світського культу, який, попри заперечення існування вищого розуму, культивував палку віру в «земні цінності» й можливість побудови «раю на землі», що дуже нагадувало старі добрі релігійні практики.

Отже, в економічній сфері євреї Здолбунова зазнали значних втрат. Проте вони отримали й певні перспективи, яких не мали у міжвоєнній Польщі, а саме можливість на рівних конкурувати з представниками інших груп при вступі до університетів та мати державну роботу. Остання в СРСР була мало не головним способом трудової діяльності більшості громадян. Від зняття дискримінаційних бар'єрів при працевлаштуванні на державну роботу виграли й українці, яким у міжвоєнній Польщі також були не завжди раді в цьому секторі.

Наплив біженців із німецької зони окупації

*Через кордон нас переправляли якісь контрабандисти.
Довелося йти по снігу, пішки...*

Роза Шахтер

*Ми прибули в Здолбунів, і нам довелося залишитися
на залізничній станції,
адже ніхто не забезпечив ніякого житла, нічого.
Біженка з м. Білгорай Елла Бромберг*

«У вересні 1939 року Німеччина напала на Польщу. До нас приїхало багато родичів. ...родичі моєї матері — дві жінки, дуже хороші подруги — приїхали до нас. І вони сказали, що їхні сини були вбиті під час боїв у Варшаві» — розповідає Мейер Цикер⁹³. Великим соціальним викликом для Здолбунова з початком війни став наплив біженців із окупованої німцями території, зокрема й таких великих міст, як Варшава та Краків. Оскільки в Здолбунові була залізнична станція, він став проміжним пунктом для прибуття біженців. Згідно спецповідомлення наркома внутрішніх справ УРСР Івана Серова, станом на 16 жовтня 1939 року в Здолбунові перебувало 15 тисяч біженців. За цим показником у західній Волині він поступався лише Костополю (30 тисяч біженців) та Кременцю (20 тисяч)⁹⁴. Мабуть, статус проміжного залізничного вузла дався взнаки. Більшість цих людей очевидно не могли залишатися в невеликому містечку й шукали інші пункти призначення. Лише частина вирішувала зупинитися тут на довше.

---

⁹³ Meyer Syker. Interview 11593. Part 1.

⁹⁴ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2009. С. 242.

Чимало біженців убачали своїм пунктом призначення Рівне. Вони прибували й оселялися там. Проте радянська влада у 1940 році під час паспортизації почала видавати їм паспорти з параграфом 11. Станом на 5 червня 1940 року у Рівненській області було видано 2 891 паспорт із таким параграфом⁹⁵. Громадянам з відповідними паспортами було заборонено проживати в режимних містах. Отримавши такий паспорт, біженців зобов'язували в 10-денний термін залишити обласні центри й переселитися до інших менших міст⁹⁶. Найчастіше вони прямували (або їх спрямовували) до сусідніх містечок на кшталт Дубна

---

⁹⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 397. Арк. 14. Такі паспорти видавали не лише біженцям, але й євреям, яких визнали неблагонадійними з точки зору їхнього соціального статусу. Зокрема під цю категорію могли підпадати надміру заможні люди.

⁹⁶ Згідно постанови Ради Народник Комісарів СРСР «Про видачу громадянам Союзу РСР паспортів на території СРСР» від 28 квітня 1933 року була передбачена можливість відмови в реєстрації у так званих «режимних містах». На теренах західної Волині та західної Білорусі була тенденція зараховувати до числа «режимних» усі великі міста, зокрема обласні центри, через прикордонний статус цих територій. Порядок видачі паспортів із заборону на проживання в режимній місцевості регламентувався параграфом 11 спеціальної таємної інструкції «Про видачу паспортів». Люди, яким відмовляли в прописці в режимному місті, були зобов'язані залишити його в 10-денний термін. Цей пункт застосовувався до таких груп: особи та члени сімей, не зайняті суспільно корисною працею (очевидно часто застосовувався до багатших людей із «буржуазною» репутацією); «куркулі» і «розкуркулені»; прибульці з інших міст та сільської місцевості без спеціального запрошення на роботу; колишні ув'язнені; біженці з-за кордону. Детальніше про це див.: Карпенкіна Яніна. «Паспортизація» єврейського населення в Западній Білорусії (1940–1941 гг.) // Тирош. Труды по иудаике, славистике, ориенталистике. 2018. Вып. 18. С. 162. Це питання також значно системніше досліджують українські історикині Тамара Вронська та Олена Стяжкіна: Вронська Тамара, Стяжкіна Олена. Мінусники: покарані простором. Київ: Темпора, 2021. Висловуюю вдячність Тамарі Вронській за допомогу зі з'ясуванням особливостей паспортизації у Рівненській області в 1940 році. За наявними у пані Тамарі документами, у Рівненській області станом на 5 червня 1940 року було видано 2 891 паспорт із параграфом 11 (ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 397. Арк. 14).

чи Здолбунова. Це суттєво збільшило кількість втікачів із німецької зони окупації Польщі, які оселилися в Здолбунові.

З початком війни батьки Елізабет Яблонської, які у цей час мешкали та утримували свій торговий бізнес у Варшаві, вирішують евакуюватися. Оскільки глава сімейства у міжвоєнний період мав торгові справи в Рівному та Здолбунові, він обирає ці населені пункти принаймні за проміжний пункт свого призначення. Разом з нареченим та своїми батьками й братом Елізабет попрямувала до німецько-радянського кордону. Певний час їм довелося жити у полях та лісах в імпровізованій палатці, оскільки на кордоні їх не хотіли пропускати. Зрештою їм вдалося підкупити когось із німців й отримати дозвіл на перетин кордону, і вони одразу ж поїхали в Білосток. Саме там Елізабет вирішила побратися зі своїм нареченим Ноахом Гліксоном, з яким була знайома впродовж двох років. Розуміючи, що іншої можливості за тих умов може й не трапитися, молоді люди створили сім'ю. Надалі вони попрямували до Рівного, де у батька Елізабет було чимало ділових знайомств ще з 1930-х років: *«У Рівному ми жили на Грабнику. Там був чудовий розкішний будинок. Мої батьки орендували дуже скромні апартаменти в єврейському районі міста»*⁹⁷. Старший брат Елізабет, Арон Китайгородський, у 1939 році служив у польській армії і був поранений під час боїв за Варшаву. В Рівному їм вдалося знайти хірурга, який зробив йому необхідну операцію, щоб усунути ускладнення після поранення. Проте вся сім'я отримала радянські паспорти з параграфом 11, тому їм довелося

---

⁹⁷ Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 3.

перебратися до Здолбунова. Згодом батьків Елізабет буде депортовано, а вона з чоловіком і братом залишаться у Здолбунові під нацистською окупацією.

Етель Карп (уроджена — Естер Кіршенцвейг) народилася у польському містечку Хелм. Звідти її сім'я й вирішила евакуюватися, коли стало зрозуміло, що їх очікує життя під німецькою окупацією. Спершу в 1939 році сім'я Етель оселилася в місті Шепетівка. У 1940 році вони вирішили перебратися до більшого міста. Пунктом призначення було обрано комфортніше польськомовне Рівне, яке все ще нагадувало про життя в міжвоєнній Польщі. Проте радянська влада не дозволила сім'ї Етель залишитися в Рівному. Тут свідчення оповідачки дещо туманні, але, здається, їм також видали паспорти з параграфом 11 і змусили переселитися з Рівного у Здолбунів: *«Нам довелося оселитися за 12 кілометрів від Рівного у Здолбунові. Отож ми жили в Здолбунові. Це також була Польща. Там перебували росіяни. Мій чоловік з братом працювали на якогось поляка. Вони фарбували вагони...»*⁹⁸.

Серед біженців із німецької зони окупації була Гелена Штайнберг-Фінкельштейн. Вона втекла до Здолбунова з польського містечка Скаржисько-Каменна. Перипетії її долі надалі тривалий час будуть пов'язані з євреями Здолбунова та місцевим гетто під нацистською окупацією⁹⁹.

Ще один сусідній із західною Волиню населений пункт, з якого до Здолбунова та Мізоча прибуло чимало біженців, — містечко Білгорай Люблінського

---

⁹⁸ Ethel Karp. Interview 32621. VHA USC Shoah Foundation. Jewish Survivor. 6 Parts. Part 2.

⁹⁹ YVA. O.62. Item ID 3732417. File No 219. S. 1. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3732417>.

воєводства. Там народилася й виросла Елла Бромберг (уроджена — Елія Зіскрот). Опинившись під німецькою окупацією, її сім'я швидко збагнула, що краще втікати на схід, адже нова влада виявилася надзвичайно ворожою до євреїв. З її слів, багато єврейських сімей вирішили втікати з Білгорою. Вони платили польським хлопцям по кілька злотих, аби ті на підводах допомогли їм з речами дістатися до кордону з СРСР. Сім'я Елли одразу ж поїхала до Здолбунова. Здається, це був не їхній свідомий вибір, а наслідок розташування там вузлової залізничної станції, що за збігом обставин і стала їхнім кінцевим пунктом призначення. У батьків Елли не було знайомих чи друзів у цьому містечку: *«Ми прибули в Здолбунів, і нам довелося залишитися на залізничній станції, адже ніхто не забезпечив ніякого житла, нічого. Зрештою росіяни¹⁰⁰ думали, що з нами робити. Вони вирішили відправити нас у село... Селяни приїжджали... і забирали до себе людей. Нас забрали, і ми поїхали в якесь село за Здолбуновом. Як тільки ми туди дісталися, селянин змінив свою думку. Він сказав, що може утримувати лише три людини, а не шість. Батько сказав, що не буде нас розділяти... Тоді селянин відповів, що більше нічим не може нам допомогти...»¹⁰¹.*

Після цих поневірянь сім'я Елли повернулася до Здолбунова. Її батько звернувся по допомогу до одного місцевого рабина: *«Рабин дав нам адресу —*

---

¹⁰⁰ У спогадах очевидців, які після Другої світової війни оселилися в країнах Заходу, радянська влада часто ототожнюється з «росіянами». Водночас варто пам'ятати, що в лавах Червоної армії служило багато українців, білорусів, казахів та представників інших народів. СРСР був імперією, що включала чимало підкорених націй.

¹⁰¹ Ella Bromberg. Interview 6211. VHA USC Shoah Foundation. Jewish Survivor. 4 Parts. Part 1.

сказав, що ми маємо піти ось до цієї сім'ї. Вони виділили нам місце на підлозі в кухні. І ми спали там на підлозі. У цій сім'ї була дуже добра жінка, вона допомагала нам, як могла. Але, на жаль, вона могла зробити небагато. Нас було шестеро людей. Зрештою ми повернулися до російської установи, і вони відправили нас у Львів»¹⁰². Отже, далеко не всі втікачі осідали в Здолбунові. Схоже, чимало з них прибували сюди як у проміжний пункт, шукаючи місце проживання в інших населених пунктах СРСР.

Роза Шахтер (уроджена — Роза Сідлецька) мешкала зі своїми батьками, братами й сестрами у містечку Конське у центральній Польщі. Її батьки, зважаючи на всі жахи нацистської дискримінаційної політики щодо євреїв, спонукали дітей тікати на схід. На той час в Острозі мешкала сім'я однієї з сестер Рози. Тому вона разом із братами Мейером і Стахом та сестрою Неллі залишили дім і сіли на потяг в сторону німецько-радянського кордону: *«Доїхали до кордону, а це була вже зима. Через кордон нас переправляли якісь контрабандисти. Довелося йти по снігу, пішки... Коли ми доїхали потягом до останньої станції, довелося переходити кордон пішки. І я пам'ятаю, що було снігу по коліна. Але ми подолали той шлях»*¹⁰³. Труднощі подорожі на деякий час розділили сім'ю, проте різними шляхами їм вдалося дістатися до Острога. Роза оселилася у своєї старшої сестри і згодом навіть одружилася з одним із тамтешніх єврейських юнаків. Пізніше в умовах нацистської окупації доля Рози Шахтер

---

¹⁰² Ella Bromberg. Interview 6211. VHA USC Shoah Foundation. Jewish Survivor. 4 Parts. Part 1.

¹⁰³ Rose Schachter. Interview 3002. Jewish Survivor. VHA USC Shoah Foundation. 4 Parts. Part 1.

виявиться тісно пов'язана з подіями Голокосту в Рівному та Здолбунові. Але під радянською окупацією вона намагалася звикнути з непевністю й будувати своє нове життя в Острозі.

Меїр Вельтфройнд народився у місті Домброва-Гурнича і до війни проживав у місті Катовіце. Він займався торгівлею разом з батьком. Перед 1 вересня 1939 року батько Меїра поїхав до Мізоча у торгових справах. Там його й застав початок війни. Меїр вирішив їхати до батьків. Йому довелося пробиратися через кордон із фальшивими документами на ім'я українця Яна Кьорня¹⁰⁴. Упродовж кількох тижнів він зміг дістатися до Мізоча. В умовах нацистської окупації Меїр стане одним із тих мізочан, яких відправлять працювати в німецьку фірму «Юнг» у Здолбунові.

До Здолбунова прибували біженці не тільки з Польщі, а й Чехії та Австрії. Їхню долю дослідила Ольга Радченко. За даними історикині, «*Задля очищення території від євреїв керівник Центрального бюро єврейської еміграції у Відні, Празі та його філії в Моравській-Остраві Адольф Айхман... організував у жовтні 1939 року шість залізничних транспортів, що ними 3,9 тисяч євреїв з Відня, Катовіце та Моравської-Острави доправили на залізничну станцію Нисько в колишньому Люблінському воєводстві*»¹⁰⁵. Звідти вони переходять або ж німці змушують їх перейти кордон. Чимало з них опинилися в містечку Здолбунів. Зокрема, в цей час у Здолбунові оселяється єврейський

---

¹⁰⁴ YVA. 0.3/1801. Item ID 3555479. P. 1–2. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3555479>.

¹⁰⁵ Радченко Ольга. Єврейські біженці в Україні, 1939–1941. Київ: Дух і Літера, 2024. С. 57, 128.

лікар родом із Праги Франц Геллер¹⁰⁶. Частина біженців із Відня також зупинилася в Здолбунові. Вони працевлаштувалися на тамтешній цементний завод. Серед них — Вільгельм Грюнвальд 1898 року народження. Його сім'я залишилася під нацистським режимом у Відні, а сам він опинився, відірваний від рідних, у Здолбунові¹⁰⁷. Разом із Грюнвальдом у Здолбунові оселилися колишні мешканці Відня Карл Хірш та Пауль Адлер, дружини яких також залишилися у Відні¹⁰⁸. В Здолбунові зупинився і віденський єврей Юліус Герстль, який спершу перебував в одному зі східногалицьких містечок¹⁰⁹. Відтак втеча від нацистського режиму розділяла сім'ї, завдаючи біженцям ще більших страждань. Опинившись на території іншої тоталітарної держави — СРСР, — вони відтепер не уявляли, чи зможуть коли-небудь возз'єднатися зі своїми рідними. Їм залишилося лише епізодичне листування з дружинами, яке було доступним принаймні до початку німецько-радянської війни в червні 1941 року. Ольга Радченко проаналізувала, як у листах дружині Грюнвальд писав про своє поневіряння у Здолбунові й закликав її «навіть не думати» про те, щоб приїхати до нього¹¹⁰.

Отже, Здолбунів та сусідні населені пункти стали місцем осідку багатьох біженців з території Польщі принаймні з трьох причин: через наявність тут родичів у євреїв, які втікали з німецької зони окупації;

---

¹⁰⁶ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 42.

¹⁰⁷ Радченко Ольга. Єврейські біженці в Україні. С. 129.

¹⁰⁸ Там само. С. 151.

¹⁰⁹ Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. Зб. наук. ст. Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015. С. 169.

¹¹⁰ Радченко Ольга. Єврейські біженці в Україні. С. 170.

у зв'язку зі статусом транспортного вузла, через який часто пролягав залізничний шлях на схід; через специфіку паспортизації новоприбулих біженців, яким видавали документи з параграфом 11 у паспорті, що забороняло їм проживати в сусідньому Рівному.

Цікаво, що паспорт із цією графою отримували не лише євреї-біженці, але й ті, хто народився і виріс у місті Рівному, проте з якихось причин був визнаний радянською владою «неблагонадійним». Зокрема це стосувалося сімей з кращим матеріальним достатком. Так, наприклад, заможну сім'ю Лідії Ейхенгольц змусили переїхати в Дубно: *«Зрештою ми всі отримали паспорти. У паспорті було багато номерів. Ми отримали номер 11 і не знали, що це означає. А потім вони повідомили, що ми маємо залишити Рівне, тому що в нас були гроші і ми вважалися “ворогами народу”. Ми повинні були виїхати до маленького міста. Це було Дубно»*¹¹¹. У списках євреїв Здолбунова часів нацистської окупації можна знайти прізвища понад 100 осіб, які народилися в Рівному, але переселилися у Здолбунів у 1939–1941 роках¹¹². Напевно, багато з них були «мінусниками», яким радянська влада заборонила жити в обласному центрі.

У цьому списку є й чимало євреїв, які у 1939–1941 роках переселилися в Здолбунів із Ковеля та Острога, а також з інших населених пунктів західної Волині, як-от Сарни, Серники, Мельниця та ін. Важко судити про те, ким вони були. Частина з них цілком могла належати до трудових мігрантів, що скориста-

---

¹¹¹ Lidia Eichenholz. Interview S248. VHA USC Shoah Foundation. Jewish Survivor. 4 Parts. Part 2.

¹¹² ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 5; Спр. 6; Спр. 7; Спр. 8; ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 3. Спр. 3; Спр. 3-а.

лися новими можливостями працевлаштування на залізниці чи в промисловості, які надавало містечко Здолбунів. Інші — можливо, внутрішні біженці періоду початку німецько-радянської війни в 1941 році.

Дослідник історії Здолбунова Володимир Остапук на основі аналізу списків жителів міста часів Другої світової війни припускає, що «...майже половина їх прибула в Здолбунів після вересня 1939 року»¹¹³. І ця думка дуже близька до істини, проте потребує уточнення. Дані, розміщені на сайті Яд Вашем, про чисельність єврейської громади Здолбунова напередодні німецько-радянської війни в 1941 році — 1,5 тисячі¹¹⁴. І ця цифра скоріш за все неправильна. Адже станом на початок вересня 1941 року згідно з підрахунками місцевих органів управління вже під німецькою окупацією в Здолбунові мешкав 1 631 єврей¹¹⁵. І це після того, як 7 серпня 1941 року німці розстріляли близько 400 людей, більшість із яких були євреями (про що йтиметься нижче)¹¹⁶.

Елементарне додавання дає нам результат у близько 2 000 здолбунівських євреїв, які залишилися під нацистською окупацією. І це без тих, що евакуювалися. На жаль, кількість останніх невідома. Проте можна припустити, що такі були, зважаючи на статус міста як транспортного вузла й відповідно кращий доступ до евакуаційних можливостей. Для грубих обрахунків можна взяти за основу середній по західній Волині

---

¹¹³ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 3. С. 35.

¹¹⁴ Zdolbunow // Yad Vashem. Official Website. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14682297>.

¹¹⁵ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 17.

¹¹⁶ YVA. O.18. Item ID 3726710. File No 256. P.24. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3726710>.

відсоток евакуйованих євреїв у червні 1941 року, який наближається до 10 %. У такому випадку до 2 000 євреїв Здолбунова, що залишилися під нацистською окупацією, необхідно додати ще близько 200, які скоріш за все змогли евакуюватися в червні 1941 року. У результаті виходить понад 2 200 євреїв Здолбунова. Хоча припускаю, що реальна цифра евакуйованих була значно більшою й могла наближатися до 500–600 осіб. Тоді приріст єврейської громади Здолбунова під радянською окупацією в 1939–1941 роках склав понад 1 000 євреїв.

На користь таких висновків свідчать статистичні дані в наведеній нижче таблиці. Їх вдалося встановити завдяки опрацюванню списків євреїв Здолбунова періоду нацистської окупації 1941–1942 років.

Чисельність населення Здолбунова¹¹⁷

Етнічна група		Прожили в Здолбунові до 1 вересня 1939 року	Прибули у Здолбунів після 1 вересня 1939 року	Всього
Євреї	Чоловіки	156	220	376
	Жінки	354	283	637
	Діти до 14 років	185	117	302
Всього		695	620	1 315

¹¹⁷ Таблицю укладено на основі списків євреїв Здолбунова 1941–1942 років, які каталогізовані у справах Державного архіву Рівненської області: ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 5; Спр. 6; Спр. 7; Спр. 8; ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 3. Спр. 3; Спр. 3-а.

Із даних таблиці очевидно, що до повного списку всіх євреїв, які залишилися під нацистською окупацією в Здолбунові, бракує ще близько 300 імен (вище наводилися дані про те, що станом на початок вересня 1941 року єврейська громада Здолбунова нараховувала 1 631 людину). Наприклад, у списку відсутні імена доньки одного з власників здолбунівського цементного заводу Ганни Прусак та голови юденрату Симхи Шляйфштайна.

Отже, приріст єврейської громади містечка під радянською окупацією склав щонайменше 700–800 осіб, а ймовірно ще понад тисячу (якщо враховувати, що зі Здолбунова як транспортного вузла могли евакуюватися більше 10 % мешканців, що дуже правдоподібно). Переселенці, які прибули в Здолбунів після 1 вересня 1939 року, дійсно становили 40–50 % єврейської громади Здолбунова під радянською й нацистською окупацією. Серед них були біженці з окупованої Польщі, внутрішні трудові мігранти періоду «перших советів», примусово переселені радянською владою євреї Рівного, що отримали паспорти з параграфом 11 (як біженці з окупованої Німеччиною частини Польщі, так і визнані «неблагонадійними» місцеві євреї), та втікачі періоду початку німецько-радянської війни в 1941 році, кількість яких важко поррахувати через брак окремої статистики.

Ще один важливий факт про демографічні особливості Здолбунова, який варто пам'ятати, — це те, що місто сформувалося лише на початку 1900-х років. Більшість його мешканців, які жили до 1939 року, також народилися в інших населених пунктах, і єврейське населення тут не виняток. Ці демографічні дані ще раз посвідчують висновок про те, що Здолбунів як

містечко був сформований вихідцями з різних теренів західної Волині, насамперед людьми з населених пунктів, які розташовувалися в радіусі десяти чи кількох десятків кілометрів від Здолбунова.

Проте радянська та нацистська репресивні політики в 1939–1941 роках суттєво змінили демографічне обличчя міста, збільшивши чисельність принаймні його єврейської громади на, можливо, тисячу осіб. Відтак приріст цієї громади міг становити близько 66 % від довоєнного рівня. Однак радянські репресії не тільки вливали на етнодемографічний склад населення регіону, а й опосередковано сприяли загостренню міжетнічних відносин.

Радянські репресії і загострення міжетнічних суперечностей

Й ось росіяни прийшли з танками. Це була повна несподіванка. Люди розуміли, що це краще, ніж німці, і побутував жарт, що ми очікували смертну кару, а отримали пожиттєве ув'язнення.

***Представниця рівненської єврейської громади
Лідія Ейхенхольц***

З 1939 по 1941 рік не було нічого поганого. Ось коли німці захопили місто, тоді все почалося...

Естер Барішман

...Вікторія і Йозеф померли в Росії. У 1940 році російські солдати забрали їх в глибину Росії.

Яніна Тарновська

Майже відразу після приходу радянська влада організувала репресії проти справжніх, потенційних та уяв-

них противників режиму. Приміщення тимчасового утримання в'язнів на вул. Фабричній, 9 не залишилося незатребуваним. В умовах Другої світової війни це місце користувалося особливим попитом. У 1939 році його дуже швидко обжили нові господарі, які були набагато досвідченішими й вправнішими за своїх польських колег у сфері реалізації репресій проти «неблагонадійних» осіб. Вони карали не лише відвертих противників системи (як це робили їхні польські попередники), але й уявних та потенційних, котрі самі могли до кінця не усвідомлювати свою антирадянськість.

Репресивні заходи планувалися каральними органами НКВС ще напередодні вторгнення в Польщу. Нейтралізація потенційних лідерів будь-якого опору була типовою практикою радянського режиму на новоприсланних землях.

Цілком закономірно, що першою групою жертв радянських репресій у Здолбуніві стали поляки. Вони щойно втратили статус «титульної нації» й мали всі підстави «колективної ненависті» до СРСР. До того ж чимало поляків обіймали різні посади в армії, силових структурах та на державній службі. Це робило їх особливо небезпечними і «неблагонадійними» в очах радянської влади. Наявність організаційного хисту, відповідної освіти, суттєві соціальні втрати від зникнення Польщі, патріотичні цінності — далеко не повний перелік характеристик, що міг бути властивий людям цих професій. Такі риси перетворювали їх на відвертих чи потенційних противників СРСР. За підрахунками здолбунівського краєзнавця Володимира Остапука, *«Третя–дев'ята книги «Реабілітовані історію. Рівненська область» документально засвідчують,*

що у вересні 1939 – червні 1941 р. до кримінальної відповідальності за статтями 54 КК УРСР і 58 КК РСФСР було притягнуто 133 особи (з реабілітованих), які народилися, мешкали або ж працювали у м. Здолбунів. Серед них 90 поляків, 20 українців, 9 росіян, 8 євреїв, 5 чехів та 1 білорус»¹¹⁸.

Найперше радянська влада «полювала» за службовцями силових структур та армії Польщі. Велику кількість офіцерів польської армії було розстріляно в Катині. Як пригадує Яніна Тарновська, серед жертв міг бути її хрещений батько Владислав Граєцький¹¹⁹. Проте жодних деталей вона, на жаль, не знає.

22 вересня 1939 року на дорозі Рівне–Луцьк–Голоби був затриманий колишній комендант посту польської поліції у Здолбунові Станіслав Зелінський. Якщо раніше він сам уособлював каральний апарат польської держави, спрямований проти ворожих їй політичних сил, то тепер став жертвою такого ж карального апарату іншої — радянської системи, в очах якої він постав «ворожою силою». 15 жовтня 1939 року воєнний трибунал 5-ї армії у м. Луцьк засудив його за ст. 54–13 Кримінального кодексу УРСР до розстрілу з конфіскацією майна. Цю статтю застосовували за діяльність проти революційного руху в умовах Російської імперії та громадянської війни. Саме тоді Станіслав Зелінський і перейшов на службу в новоутвореній

---

¹¹⁸ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 3. С. 36.

¹¹⁹ Janina Tarnowski. Interview 51366. Part 1. Можливо, мається на увазі Владислав Гродзіцький, який працював водієм на цементному заводі й на той час проживав на вул. Леніна, 36. Його заарештували 15 травня 1941 року. Постановою УНКВС у Сталінградській області 2 лютого 1942 року Гродзіцького звільнили як польського громадянина. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 4. Рівне: ПП ДМ, 2014. С. 228. URL: <http://surl.li/buadex>.

польській армії. 21 грудня 1940 року Рівненський обласний суд підтвердив цей вирок. Радянська влада розстріляла Зелінського 8 квітня 1941 року¹²⁰.

Восени 1939 року директор цементного заводу Владислав Гільдебранд опинився у військовому полоні. Оскільки він мав офіцерське звання, то з початком Другої світової війни був мобілізований до лав польської армії. НКВС приділив колишньому директору цементного заводу особливу увагу. У квітні 1940 року його етапували до Києва, де він незабаром загинув за до кінця не з'ясованих обставин¹²¹.

Подекуди прихід і репресивна політика радянської влади загострювали антисемітські переконання серед поляків та українців. Оскільки радянська влада ліквідувала існуючі в Польщі дискримінаційні перепони для працевлаштування євреїв у секторі державної служби й дозволяла їм безперешкодно навчатися в вишах на рівні зі студентами з числа інших етнічних груп, це могло створювати враження якоїсь особливої «проєврейської» політики. Адже місцеве населення звикло до дискримінованого статусу євреїв.

Був і другий важливий чинник: єврейське населення Здолбунова, ймовірно бодай частково, було поінформоване про нацистський антисемітизм. Тому євреї сприймали прихід Червоної армії як менше зло. У своїх свідченнях, записаних після пережитої Другої світової війни, вцілілі євреї схильні пом'якшувати період радянської окупації Здолбунова в 1939–1941 роках. На фоні пережитого Голокосту радянські репресії могли здаватися їм чимось стерпним:

---

¹²⁰ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-15491. Арк. 20–21, 101, 110.

¹²¹ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 3. С. 31–32.

«Тож ми жили нормальним життям. З 1939 по 1941 рік не було нічого поганого. Ось коли німці захопили [місто], тоді все почалося...»¹²². Лідія Ейхенгольц із Рівного дуже влучно зауважила: «Й ось росіяни прийшли з танками. Це була повна несподіванка. Люди розуміли, що це краще, ніж німці, і побутував жарт, що ми очікували смертну кару, а отримали пожиттєве ув'язнення»¹²³. Варто зазначити, що у свідченнях частини українців із західної Волині перші місяці радянської окупації також оцінюються подібним чином як цілком стерпні і навіть такі, що давали певні економічні можливості для найбідніших. Звісно, багатші євреї та українці, як і політичні активісти некоммуністичного спектру, не очікували від приходу радянської влади нічого хорошого.

Уже згадуваний польський мешканець західної Волині й майбутній лідер польського підпілля в Здолбунові Вінцентій Романовський сприйняв реакцію євреїв на прихід радянської влади як надзвичайно про-радянську: *«У містах і містечках переважало єврейське населення. Пролетаріат цієї меншини з послужливою радістю зустрів радянські війська, а заможні євреї, в руках яких була майже вся торгівля і значна частина промисловості, незабаром отримали паспорти з параграфом 11¹²⁴, який виключав їхнє подальше перебування в провінційних містах або — рідше — кваліфікував їх для*

---

¹²² Esther Barishman. Interview 5328. Part 1.

¹²³ Lidia Eichenholz. Interview 5248. Part 2.

¹²⁴ Тут очевидно йдеться про той же параграф 11 таємної інструкції «Про видачу паспортів», про який згадувалося вище. Його застосовували не тільки до переселенців з-за кордону, але й до «неблагонадійних» осіб, що не займалися «суспільно корисною працею». Мабуть, до числа таких зараховували людей, які мали більші матеріальні статки, великі будинки й прислугу.

заслання вглиб СРСР»¹²⁵. Досить упереджено Романовський оцінив і реакцію чеського населення, стверджуючи, що чехи виходили з прагматичного розрахунку: мовляв, чинити опір радянській владі буде невигідно. Тому вони нібито переважно підтримали створення колгоспів. Подекуди поляки сприймали як «зрадницьку» і позитивну реакцію частини українців на прихід радянської влади або ж суттєво перебільшували цей ентузіазм. «...Нема порятунку. Росія йде звільняти своїх братів українців і білорусів із-під панування польських панів. Більшовицькі війська вже перейшли кордон і скоро будуть у Дубно. “Благородні” дії в такий відповідальний момент, правда? Та допомога, чи іншими словами захоплення, закриває останній кут нашої боротьби. Кінець. Що відбулося! Що відбулося! За 18 днів так знищити державу, так насильно роздавити» — написала в 1939 році у своєму щоденнику членкиня польського підпільного руху в м. Дубно Стефанія Курцваль¹²⁶. Загалом кожна з найбільших етнічних груп — поляки та українці — позиціонували себе ключовою жертвою радянського режиму, а реакцію євреїв або й чехів подекуди були схильні трактувати як «прорадянську».

Реалії життя в Здолбуніві та навколишній сільській місцевості були значно складнішими. Наприклад, власника чавуноливарного заводу в сусідньому зі Здолбунівом Квасилові, чеха за етнічним походженням Володимира Сваровського позбавили власності й затриманий за звинуваченням за ст. 54–13 Кримінального кодексу УРСР. 5 березня 1941 року його засудили до восьми років ув'язнення з конфіскацією майна¹²⁷.

---

¹²⁵ Romanowski Wincenty. *Kainowe Dni*. S. 14.

¹²⁶ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. Припинений. Спр. 6274.

¹²⁷ ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 245.

Інша чеська сім'я, яка постраждала від радянських репресій, не була ані по-особливому заможною, ані «буржуазною». Не підтримала вона й заходи з колективізації, як стверджував у своїй цитаті Вінсентій Романовський, за що ймовірно й поплатилася. Йдеться про батьків Емілії Дедек, які проживали в с. Миротин та займалися сільським господарством. Наявність будинку, покритого черепицею, і заможнішого, аніж у більшості селян, господарства у поєднанні з негативним ставленням до намірів створити колгосп призвели до «розкуркулення» сім'ї. Їх прогнали з власного дому, відібравши все майно¹²⁸. Свідчення Емілії про факт розкуркулення її сім'ї у цей період підтверджує жителька с. Миротин Віра Тришкура: *«До вітчизняної війни головою сільської ради в с. Миротин працював Рябчук Степан, член комсомолу, а секретарем сільради й комсомольської організації села — Герасимчук Дмитро Олександрович, які склали списки всіх куркулів села Миротин. У ці списки на розкуркулення було включено і господарство Казіловського Володимира Володимировича (батька Емілії Дедек — П. Д.)»*¹²⁹. Після цього сім'я Емілії пішла просити допомогу в знайомих поляків у Здолбунові: *«Ми прийшли пішки до Здолбунова. У нас там були знайомі — Косовські. Я з Жоржиком навчалася разом у гімназії. І вони прийняли нас до себе... і ми жили там у них майже рік. Вони з нас ні грошей не брали, нічого, і ще й годували. Вони на вулиці 1 Травня жили»*¹³⁰.

---

¹²⁸ Emiliia Dedek. Interview 49491. Part 2.

¹²⁹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. П-60. Казіловський Володимир Володимирович. Арк. 43.

¹³⁰ Emiliia Dedek. Interview 49491. Part 2.

Від репресій постраждала і велика кількість євреїв. По-перше, вони зазнавали репресій як колишні офіцери польської армії (якщо мали такий статус). Адже не лише поляки, а й українці, євреї, чехи та інші етнічні групи у міжвоєнний період були мобілізовані й служили в армії польської держави. Серед таких — інженер-хімік здолбунівського цементного заводу Болеслав Бялер. Радянська влада затримала його в Здолбунові й відправила до в'язниці у Рівному. Він помер в ув'язненні 29 червня 1940 року, так і не дочекавшись суду¹³¹.

По-друге, радянська влада згорнула в Здолбунові будь-яку сіоністську активність. Активісти, котрі продовжували роботу нелегально, як і члени ОУН чи польського підпілля, наражалися на небезпеку радянських репресій. Про такі заходи проти здолбунівських сіоністів мало що відомо, але джерела свідчать про серйозний розмах антисіоністських репресій у сусідньому Рівному. Здолбунівські соратники мали тісні контакти з рівненським сіоністським рухом ще з міжвоєнного періоду.

Сіоністській активістці з Рівного Фейзі Колковській особливо не пощастило: напередодні початку Другої світової війни вона мала виїздити до Палестини. Фейга навіть встигла придбати квитки і в кінці серпня 1939 року вирушила в подорож у напрямку до Гданського порту. Проте дорогою її застав початок війни, порт виявився заблокований, і Фейзі довелося повернутися додому. 16 травня 1941 року її затримали в Рівному за підозрою в підпільній сіоністській діяльності. Разом із Колковською радянська влада заарешту-

---

¹³¹ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 3. С. 28.

вала ще 13 рівненських сіоністських активістів. Фейгу засудили до п'яти років ув'язнення 24 червня 1942 року в евакуації у розпал Другої світової війни. А в Рівному та Здолбунові у червні 1942 року наближалася друга хвиля масових убивств євреїв. На цьому фоні вирок Фейзі за сіоністську діяльність міг виглядати як перипетія долі, що дарувала шанс на виживання — певною мірою менше зло (але від того воно не переставало бути злом)¹³².

Третій удар радянських репресій було спрямовано проти євреїв-біженців із території окупованої Німеччиною Польщі. Велика їх кількість не проявляла особливе прагнення до життя в умовах радянського режиму. Коли під час анкетування їх запитували, чи бажають вони залишитися й отримати громадянство або ж хотіли б повернутися назад у Польщу, значна кількість обирала другий варіант. По-перше, життя в умовах радянського режиму виглядало не надто привабливим з огляду на економічні можливості та почуття особистої безпеки. По-друге, у багатьох біженців на окупованих територіях залишилися члени сім'ї, майно і цілий світ, який вони вважали «своїм». Органи радянської влади трактували такі відповіді як нелояльність і затримували багатьох біженців. Наприклад, 23 червня 1940 року був заарештований єврей Хейнехович Педжинський із Варшави, який працював слюсарем на цементному заводі. 27 вересня 1940 року його засудили до трьох років виправно-трудових робіт¹³³. Проте більшість біженців, що осе-

---

¹³² Детальніше про цю кримінальну справу проти 14 рівненських сіоністських активістів див.: ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 3258. Висловуюю щирю вдячність Тетяні Самсонюк за надання копії цієї справи.

¹³³ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 3. С. 29–30.

лилися в Здолбунові, залишаться там і загинуть під нацистською окупацією.

Також радянська влада часто вдавалася до депортацій «політично неблагонадійних» людей. До таких найчастіше відносили всіх близьких родичів заарештованих і засуджених, багатших селян, заможніших підприємців тощо. Відтак залізнична станція в Здолбунові стала відігравати несподівану роль інструменту тоталітарної індустрії репресій. Подекуди депортували і єврейських біженців, які осіли в окупованому Здолбунові. Під цю категорію підпали батьки Елізабет Яблонської — їх депортували в глибину СРСР. Ось як вона описує це у своїх спогадах:

Раптом один молодий хлопець (один із тих, що жив з нами в палатці, коли ми були на кордоні з Росією, — він також опинився в Здолбунові) прибіг до нас і сказав... що наші батьки в ешелоні, який їде в Росію... Я чимдуж побігла туди, плачучи, щоб побачитися з ними. Вони забрали їх у такому поспіху, що батьки навіть залишили [вдома] свої хутряні пальта. Я дуже хвилювалася, що вони замерзнуть. Ми нашвидкуруч придбали у єдиному магазині в місті [Здолбунів] якусь теплу куртку. Вона була жахлива, але тепла. Ми почали пересилати до Сибіру борошно, щоб батьки могли пекти хліб. Посилка повинна була важити не більше 8 кг. Я мала право відправляти не більше двох посилок на місяць. Тому я відправляла дві посилки зі Здолбунова, а потім йшла 12 кілометрів до Рівного і відсилала звідти ще дві посилки. Завдяки цьому у батьків було достатньо хліба. Я зараз не пам'ятаю адресу, але вони часто писали мені звідти. Здається, це була Новосибірська область¹³⁴.

---

¹³⁴ Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 3.

Батьки Елізабет деякий час залишалися в Рівному попри отримання у паспорті параграфу 11, що зобов'язував їх у 10-денний термін залишити «режимне місто». Це було пов'язано з тим, що їхній поранений на війні син довго одужував у рівненському шпиталі після перенесеної операції. Попри те, що вони нібито мали домовленості про можливість довшого перебування в Рівному у зв'язку зі складними сімейними обставинами, все ж під час одного з рейдів стали жертвами депортації. Проте їхні син і донька з сім'єю залишилися в Здолбунові.

Від депортації постраждала й частина родини Яніни Тарновської: «...Вікторія і Йозеф померли в Росії. У 1940 році російські солдати забрали їх в глибину Росії (депортували — П. Д.)¹³⁵. Тим євреям, яких не депортували, але визнали не надто надійними через надмірний достаток чи багатство або тому, що вони біженці, видавали паспорт із уже згадуваним вище параграфом 11. Їх змушували переїздити з обласних центрів до невеликих містечок. Власне місцеві здолбунівські євреї, проживаючи в районному центрі, не зазнали цієї форми утисків.

Від радянських репресій постраждали і політично активні українці Здолбунова та оточуючих сіл. Найперше йдеться про членів ОУН. Частина з них, дізнавшись про вторгнення радянської армії, вирішила одразу ж втекти в німецьку зону окупації. Серед них Юрій Буксим — мешканець сусіднього села Глинськ 1918 року народження¹³⁶. Він виїхав до Німеччини і з

---

¹³⁵ Janina Tarnowski. Interview 51366. Part 1.

¹³⁶ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 64-зв.

17 вересня 1940 року працював робітником у містечку Фюрм, що в Нижній Сілезії, а з липня 1941 року — в м. Вольфратсгаузен в Баварії¹³⁷. Інші ж пішли у глибоке підпілля, або, мовою радянських кримінальних справ, «перейшли на нелегальне положення». Насправді окремі члени ОУН навіть опинилися у виграші, будучи звільненими із польських в'язниць у результаті радянського вторгнення та подальшого хаосу. Серед таких міг бути згадуваний вище Олексій Кухарчук¹³⁸. Першочергова спрямованість радянських репресій проти службовців польських силових структур і громадсько-політичних діячів деякий час рятувала членів ОУН від надмірної уваги НКВС. Українські націоналісти опиняються у фокусі радянської репресивної політики пізніше — напередодні початку німецько-радянської війни.

Радянські репресивні органи переслідували не лише активістів українського радикального націоналістичного крила, а й громадсько-політичних лідерів поміркованих політичних сил, як-от ВУО. Найчастіше їхні арешти відбувалися у контексті переслідування польських службовців та громадських лідерів, адже політичні сили на кшталт ВУО радянською владою вважалися частиною польського громадсько- і партійно-політичного спектру. Зокрема 17 жовтня 1939 року був затриманий Олександр Огородник¹³⁹. 12 травня 1941 року постановою особливої наради при НКВС його засудили до п'яти років ув'язнення за те, що підтримував владу «польської буржуазії»,

---

¹³⁷ Arolsen Archives. DocID 70722625; DocID 70281972.

¹³⁸ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 65.

¹³⁹ ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 5716. Арк. 2.

будучи депутатом польського сейму й регіональним лідером ВУО¹⁴⁰.

Багато українців також зазнали депортацій за звинуваченням у «куркульстві». Серед депортованих українських мешканців Здолбунова був дядько Мойсея Семенюка¹⁴¹. Чимало ображених на радянську владу українців згодом будуть очікувати від німців певної сатисфакції й із більшою готовністю будуть йти на співпрацю з ними. Той же Мойсей Семенюк стане одним зі службовців здолбунівської допоміжної поліції, а батько Емілії Дедек Володимир Казіловський (сім'я, розкуркулена радянським режимом) обійме посаду сільського старшини Миротина. Хоча про їхню мотивацію мало що відомо, наявність у сім'ї постраждалих від радянської політики могла бути одним зі сприяючих факторів співпраці з німецьким окупаційним режимом.

Отже, найбільше від радянських репресій постраждало польське населення. Проте репресії поширювалися і на чехів, євреїв та українців. Вони підпадали під них як «куркулі», політичні активісти ОУН, сіоністи тощо. Представники кожної з етнічних груп за винятком євреїв почасти виявляли схильність оцінювати себе як виключних жертв радянських репресій. Ті євреї, які не постраждали від репресій, часто оцінювали політику СРСР як в цілому стерпну через розуміння того, що під німецькою окупацією їх могла б очікувати гірша доля. Проте навіть серед єврейського населення так думали далеко не всі. Всупереч доступ-

---

¹⁴⁰ ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 5716. Арк. 64.

¹⁴¹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 1924-П. Семенюк Мойсей Філімонович. Арк. 32-зв.

ній інформації євреї старшого віку подекуди культивували ілюзію «добрих німців», сформовану ще за часів Першої світової війни¹⁴².

Так чи інакше, але короткий період радянської окупації дещо загострив міжетнічні конфронтації в західній Волині загалом і в Здолбунові зокрема.

---

¹⁴² Під час Першої світової війни на запрошення Центральної Ради УНР німецькі війська увійшли на українські території разом із військами Центральної Ради, аби звільнити ці території від більшовицької окупації. Євреї запам'ятали це як окремий період відносно стабільності за увесь час буремних революційних років, що супроводжувалися багатьма єврейськими погромами.

ЇПОЧАТОК НІМЕЦЬКО- РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ. ЗДОЛБУНІВ ПІД НІМЕЦЬКОЮ ВІЙСЬКОВОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ

Початок німецько-радянської війни і дилеми (не)евакуації

*Але ніхто не думав... що все буде настільки погано,
що нам доведеться втікати з дому...*

Естер Барішман

22 червня 1941 року нацистська Німеччина напала на СРСР. Німецька армія зосередила біля кордонів потужні бойові з'єднання. Їхнє просування територією західної Волині — одна з доволі вдалих частин операції «бліцкригу» (блискавичного удару). Вторгнувшись 22 червня, вже до 4 липня німецькі частини захопили практично всі території західної Волині й вийшли на колишній радянсько-польський кордон. У мешканців краю було вкрай мало часу на роздуми, що робити. Проте рішення, які вони приймали, виявилися дуже складними й обтяженими багатьма особистісними чинниками.

Для сім'ї біженки з німецької зони окупації Етель Карп початок війни означав тільки одне — тікати ще далі на схід. Іншого варіанту вони з рідними не розглядали, адже чітко усвідомлювали загрозу, яку уособлювала нацистська влада: *«Прилетіли літаки, почали скидати бомби. А там була дуже велика станція для потягів. І там просто... вікна летіли. Людей вбивали. І ми почали втікати... Цього разу ми бігли, а не просто йшли пішки, і бігли, можливо, 75 миль. А потім, коли були на мосту, дуже близько підлетів літак і почав розстрілювати людей»*¹⁴³. За декілька днів Етель змогла дістатися Соболівки. Проте вона не зупинилася там, а попрямувала далі в глибину СРСР, поки не прибула до Казахстану. Саме там в евакуації вона й пережила війну.

Отже, правильно прийняте рішення про евакуацію і можливість її здійснити — це передумови, які могли врятувати життя здолбунівським євреям. Адже в окупованому нацистською Німеччиною Здолбунові рівень виживання становитиме 1,25 % тих, хто залишився¹⁴⁴. Проте на початку німецько-радянської війни напевно мало хто задумувався про можливість катастрофи таких масштабів. *«...кожен, хто хотів виїхати в Росію, мав можливість втекти. Росіяни відчиняли двері й казали: «Ходіть, ходіть до нас». Але ніхто не думав... що все буде настільки погано, що нам доведеться втікати з дому... Якби ми знали, що все буде так погано, то поїхали б в Росію. ...Незважаючи ні на що, залишили б усе і*

---

¹⁴³ Ethel Karp. Interview 32621. Part 2.

¹⁴⁴ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 358. За даними Шмуеля Спектора, лише 25 здолбунівських євреїв серед тих, хто залишився під нацистською окупацією, змогли її пережити. Якщо виходити з того, що в окупованому німцями Здолбунові перебувало 2 000 євреїв, то рівень виживання становив 1,25 %.

поїхали... Але все відбувалося поступово — від поганого до гіршого, гіршого й гіршого. Погане наближалося поволі» — розповідає Естер Барішман. На початку німецького вторгнення її батька не було з сім'єю. Радянська міліція затримала його за підозрою в махінаціях з готівкою магазину, керівником якого він працював у 1939–1941 роках¹⁴⁵. Саме тому сім'я не могла швидко вирішити, що їм робити. Їхати означало б втратити зв'язок із батьком. Проте брат Естер евакуювався не зважаючи на ці складні сімейні обставини. Йому наказали евакуюватися на роботі (на жаль, оповідачка не пам'ятає, де саме працював її брат). Далеко не всі мали таку можливість, і далеко не завжди радянська влада в умовах воєнного хаосу забезпечувала всіх бажаючих евакуаційним транспортом.

Останній найперше отримували місцеві партійні еліти. Ось як про це розповідає тодішній шофер районного комітету партії етнічний українець Микола Кравченко: «Я залишився на окупованій території, тому що не хотів кидати рідних — матір старшого віку й сестру, в якій було погане здоров'я. Але при цьому я не втівав і не ховався від секретаря райкому партії. Я знайшов шофера-єврея, який виявив бажання евакуюватися, зайнявши моє місце водія легкової автомашини райкому, і запропонував це секретарю райкому. Він погодився. Я передав своє місце цьому шоферу й залишився вдома»¹⁴⁶. Таким чином, не бажаючи евакуюватися, Кравченко передав своє місце одному зі здолбунівських євреїв. Але такі можливості були вкрай рідкісні-

---

¹⁴⁵ Esther Barishman. Interview 5328. Part 1–2.

¹⁴⁶ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Єрмаков Костянтин Іванович, Кравченко Микола Єрастович, Лесяков Сергій Єфимович, Печенюк Микола Філіпович, Ясінський Антон Карлович. Арк. 18.

ми. Не евакуювався і комірник із м. Острог Костянтин Єрмаков. Він прибув до міста в 1939 році у лавах Червоної армії, був родом із Чуваської АРСР, за етнічним походженням — чуваш¹⁴⁷. З його слів, він просто не встиг евакуюватися і був вимушений залишитися під окупацією. Згодом волею випадку він стане очевидцем наймасштабнішого за час нацистської окупації Здолбунова вбивства євреїв.

Поляк зі Здолбунова Антон Ясінський під радянською окупацією працював шофером здолбунівського прокурора Писарева. Ось що він розповідає про організацію евакуації партійних еліт: *«Через декілька днів після початку війни я разом з Писаревим вивозив сім'ї деяких партійно-радянських працівників Здолбунівського району. На певному відрізку шляху я вів вантажний автомобіль цементного заводу. Писарев сидів поряд зі мною в кабіні авто. Приблизно на пів шляху до с. Корнин нас обстріляли з кулемета. Я вискочив із кабіні, залишив машину і втік через с. Тайкури в Здолбунів. Що сталося з прокурором Писаревим, я не знаю»*¹⁴⁸. Отже, навіть для людей чину прокурора з доступом до транспорту в умовах воєнного хаосу евакуаційний процес далеко не завжди був гарантованим. На цьому фоні важко говорити про те, що у представників єврейської громади Здолбунова були хороші шанси на евакуацію.

Хоча загалом близькість до залізничної станції й транспортних шляхів давала певні переваги. Найперше ними користалися співробітники станції. Проте навіть для них це питання далеко не завжди було вирішеним і

---

¹⁴⁷ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Єрмаков Костянтин Іванович, Кравченко Микола Єрастович, Леяков Сергій Єфимович, Печенюк Микола Філіпович, Ясінський Антон Карлович. Арк. 47.

¹⁴⁸ Там само. Арк. 112.

могло залежати від волі випадку. Джеральд Гроссман, який народився та виріс у Рівному, працював на залізниці. Війна застала його у Львові, і він вирішив спочатку приїхати в Рівне й побачитися з батьками. Провівши з ними вечір, вранці він повертався на роботу на залізничну станцію Здолбунів, не підозрюючи, що бойові дії будуть розгортатися настільки стрімко. Історія його евакуації виглядає до такої міри химерною випадковістю, що варта повного цитування. Вона промовисто демонструє те, як людина могла приймати рішення в умовах хаосу й абсолютної непевності:

...після 11-ї години знову прилетіли німецькі літаки і почали бомбити станцію. Там були солдати, амуніція. Вони намагалися знищити це. Я зрозумів, що залишатися — погана ідея, і втік, пішовши на околиці Здолбунова. Там я увійшов до одного з будинків, у якому проживали неєвреї, і попросив впустити мене переночувати ... Прокинувшись, коли вже розвидніло, я побіг назад на станцію, щоб подивитися, що там відбувається. По дорозі я помітив німецький танк, який повернув дуло на російських солдат, що стояли з піднятими руками. Я просто пройшов повз той танк, до кінця не усвідомлюючи, що відбувається. Я був одягнений в уніформу залізниці. ...Коли я прийшов на залізницю й озирнувся навколо, то зрозумів, що там нікого немає. Вночі евакуювали більшість локомотивів і машин. Збитий з пантелику, я не знав, що робити. Я побіг до [останніх] локомотивів, які повільно від'їжджали. Один із моїх товаришів... упізнав мене і сповільнив локомотив, я зміг застрибнути в нього¹⁴⁹.

---

¹⁴⁹ Gerald Grossman. Interview 3848. VHA USC Shoah Foundation. Jewish Survivor. Part 1.

Здається, що в умовах невизначеності вкрай багато людей приймали рішення про евакуацію ось у такий випадковий спосіб. Радянська влада поширювала пропагандистську інформацію про неможливість війни з Німеччиною. Водночас, навіть якщо така війна вибухнула б, пропагандистська риторика переконувала в непереможності радянської зброї та швидкому завершенні війни на території ворога. Чимало людей могли вірити в таку версію розгортання бойових дій. Дехто ж просто не знав, як їм діяти. Ще в декого були складні сімейні обставини, які не дозволили їм вчасно евакуюватися. Мейер Цикер у своїх спогадах не згадує про те, чи його батьки взагалі розглядали сценарій евакуації. Не згадує про це й Елізабет Яблонська — біженка із Варшави. Очевидно, що початок німецько-радянської війни застав людей дуже зненацька. Ба більше, вони не очікували такого стрімкого наступу німецької армії.

Більшість євреїв, які проживали в Здолбунові станом на початок німецько-радянської війни, залишилися під нацистською окупацією. Про кількість евакуйованих власне зі Здолбунова точної інформації немає. Володимир Остапук зауважує: «...не варто забувати, що значна частина єврейського населення міста евакуювалася на схід наприкінці червня 1941 року»¹⁵⁰. Навряд чи ця «значна» частина сягнула понад 20 % населення навіть попри статус містечка як великого транспортного вузла. У сусідньому Рівному, наприклад, цей показник становив 7 %, в Острозі — 10,5 %, у Мізочі — 15 %¹⁵¹. Вище вже йшлося про те, що очевид-

---

¹⁵⁰ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 3. С. 35.

¹⁵¹ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 53.

но чисельність євреїв, які залишилися під нацистською окупацією в Здолбунові, становила близько 2 000 осіб. Припускаю, що евакуюватися могли біля 200–400 євреїв містечка.

Поява німецьких військ у Здолбунові. Створення органів місцевої влади

*...він дав батькові лопату і сказав:
“Єврею, сам викопай собі могилу”.*

Естер Барішман

30 червня 1941 року війська 6-ї німецької армії окупували Здолбунів¹⁵². Солдати вермахту були першими, хто міг чинити антиєврейське насильство в місті. Воно було епізодичним і залежало від рівня антисемітизму тих чи інших солдат, оскільки основні завдання регулярних військ полягали у війні з Червоною армією. Проте в пам'яті Естер Барішман на все життя закарбувалося це перше зіткнення її батька з одним із німецьких солдатів: «А через декілька днів мій батько йшов пішки близько 50 миль... додому. По дорозі п'яний німець, солдат, упізнав, що він єврей. Будучи дуже п'яний, він дав батькові лопату і сказав: “Єврею, сам викопай собі могилу” ... І батько копав могилу, а солдат стояв поруч із пістолетом в руці. Завершивши роботу, батько повернув німцеві лопату, а той ударив його і каже: “Біжи, єврею, тікай!”. І батько втік. Таким чином він вижив»¹⁵³.

---

¹⁵² Zdolbunow // Yad Vashem. Official Website. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14682297>.

¹⁵³ Esther Barishman. Interview S328. Part 1.

Німецькі солдати стрімко просувалися й надовго не затрималися в Здолбунові. Від кількох днів до близько тижня місто перебувало в умовах певного безвладдя¹⁵⁴. Проте цей владний вакуум радше ілюзія. Напевно, вже з перших днів відступу радянської армії в Здолбунові починається формування нових органів місцевої влади — українських, які через тиждень будуть підпорядковані німецькій військовій комендатурі. Такі низові ініціативи з обрання районних і міських управ та сільських старшин відбувалися в кінці червня – на початку липня майже в усіх населених пунктах західної Волині. Цей процес часто ініціювали або намагалися контролювати місцеві члени ОУН та представники похідних груп організації, що йшли слідом за вермахтом. Існувала надія на створення під німецькою парасолькою Української Держави.

За цих умов місцева влада формувалася за триступеневою моделлю: окружні, районні й міські управи (або сільські старшини в селах та їхні заступники). Посади голови окружної управи та окружного коменданта поліції існували до вересня–жовтня 1941 року. Німецька влада ліквідує їх в умовах цивільної адміністрації після створення райхскомісаріату «Україна». Оскільки проект створення Української Держави нацистська влада не підтримала, вона не хотіла, аби існували будь-які українські органи влади чи силові структури з вищим за районний рівнем координації й підпорядкування. Керівництво на всіх вищих рівнях здійснювали безпосередньо службовці німецької окупаційної адміністрації.

---

¹⁵⁴ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 3. С. 80.

Голів міських і районних управ та старшин сіл обирали на зборах або в інший спосіб шляхом голосування із числа популярних місцевих діячів або просто людей з будь-яким попереднім досвідом державної служби й певним рівнем грамотності. Обрані у селах старшини згодом проходили процедуру затвердження в районних управах. Голови управ також призначали комендантів районної, міської та сільської поліції (тобто голова районної управи призначав коменданта районної поліції, міської — коменданта міської поліції тощо). Часто комендантів поліції також обирали. Все залежало від ініціативи на місцях. Після призначення/обрання на посаду комендантам доручали сформувати загін поліції із числа місцевого населення. Персонал міг підбиратися частково на їхній власний розсуд, частково — з використанням списків, наданих лідерами ОУН або інших ініціативних самоорганізованих груп на місцях.

Єдиної для всіх моделі формування органів місцевого управління не було, і часто все залежало від місцевої ситуації. Наприклад, у Здолбунові при організації допоміжної поліції існували посади окружного коменданта і районного коменданта, але не було міського. Його роль виконував заступник районного коменданта з міської поліції.

У кінці червня – на початку липня в Здолбунові з'являється окружна управа на чолі з Затварським¹⁵⁵. Її влада мала б поширюватися на територію «повіту/округу», що включав окрім Здолбунівського ще Острозький та Мізоцький райони. Відомостей про діяльність районної управи в Здолбунові у цей час у дже-

---

¹⁵⁵ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 6.

релах вкрай мало. Можливо, на перших порах її функції виконувала окружна управа. Для управління територією власне Здолбунова було створено міську управу. Скоріш за все її першим головою обрали українця зі Здолбунова Івана Дублянського. За інформацією Остапука, він переїхав до Здолбунова з Кременця в 1917 році: *«Кременецький міщанин Іван Дублянський у 1917 році купив у Здолбунові будинок і переїхав сюди з родиною. Він мав пристойну технічну освіту, до і під час Першої світової війни працював машиністом на залізниці. Не міг змиритися з переходом Волині до Польщі. За спогадами його доньки Євгенії, казав, що буде голодний, але полякам не служитиме і до польської школи дітей не віддасть. Так і зробив — донька навчалася в Українській гімназії у Рівному¹⁵⁶»¹⁵⁷*. Дублянський пробув на цій посаді орієнтовно до кінця жовтня 1941 року. У листопаді цього ж року головою міської управи німецька окупаційна адміністрація призначила Степана Тищенка¹⁵⁸. Він обіймав цю посаду до червня 1942 року, після чого його замінив Аполлон Сичинський¹⁵⁹.

Із серпня 1942 року головою міської управи Здолбунова стає більш відома в українському національному середовищі фігура — Архип Кмета¹⁶⁰. Він брав

---

¹⁵⁶ За інформацією Андрія Усача, може йтися про Ївгу Дублянську, яку польський суд у 1938 році судив за членство в ОУН.

¹⁵⁷ Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 3. С. 86; Підпис Дублянського зустрічається в документах Здолбунівської міської управи ще 22 жовтня 1941 року. ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 36.

¹⁵⁸ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 29.

¹⁵⁹ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 66.

¹⁶⁰ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 3586 (Кучинський Ф. М.). Арк. 10. Федір Кучинський свідчить, що Архип Кмета був головою управи і в 1943 році, можливо, аж до передодня приходу Червоної армії. Тоді на недовгий проміжок часу головою управи призначили самого Кучинського.

участь у Першій світовій війні й дослужився до звання капітана. З початком української національно-демократичної революції в 1917 році очолив українізацію в 2-й стрілецькій дивізії. Надалі служив помічником командира 121-го українського полісу 31-ї дивізії 10-го українизованого корпусу. Був командиром однієї з сотень Сердюцької дивізії гетьмана Петра Скоропадського. Архип Кмета став одним з ініціаторів переходу свого підрозділу на сторону Директорії під час повстання проти Гетьманату Скоропадського. Перебуваючи на службі в штабі армії Директорії, Кмета в 1920 році отримав стрімке підвищення до рангу підполковника. Після поразки національно-демократичної революції Кмету інтернували в Польщі в 1921 році і на деякий час він виїхав до Чехословаччини. Він навчався в Українській господарській академії в Подєбрадах. Після її закінчення повернувся в Польщу й служив у польській армії¹⁶¹. Місцевий дослідник Олег Тищенко помилково стверджував, що Кмета перебував у Здолбунові вже в липні 1941 року й обіймав тоді посаду «бурмістра»¹⁶². Насправді його призначення головою міської управи станеться через рік.

Напередодні приходу Червоної армії на короткий проміжок часу в кінці 1943 чи на початку 1944 року головою міської управи Здолбунова призначили місцевого мешканця, росіянина за походженням Федора Кучинського¹⁶³.

---

¹⁶¹ Тинченко Ярослав. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1. Київ: Темпора, 2007. С. 201–202.

¹⁶² Тищенко Олег, Кіреєв Юрій. Здолбунів на Волині. Історичний вернісаж. Рівне: видавець Олег Зень, 2007. С. 103.

¹⁶³ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 3586 (Кучинський Ф. М.). Арк. 4.

Історія з частими змінами обраних на народних зборах голів управ — промовиста й дуже типова практика по всій західній Волині: вже в умовах цивільної адміністрації німці змінювали більшість обранців як на рівні районних і міських управ, так і комендантів поліції. Період загравання з легітимністю місцевої влади дуже швидко закінчувався. Тому я не згоден із поняттям «органи місцевого самоврядування», яке іноді використовують дослідники історії нацистської окупації й Голокосту, пишучи про ці структури місцевого управління. Німці вкрай швидко змістили їхніх «народних обранців». Діяльність же органів місцевого управління була жорстко підпорядкована німцям, а простір прояву власної ініціативи — вкрай обмеженим.

У сільській місцевості біля Здолбунова синхронно відбувалися вибори сільських старшин. Більшість обраних були етнічними українцями. Але в чеських та польських селах могли обирати й поляків та чехів. Зокрема батько Емілії Дедек — етнічний чех Володимир Казіловський — був обраний сільським старшиною чеського села Миротин¹⁶⁴. Сільські старшини у своїй діяльності надалі підпорядковувалися головам районних управ, які затверджували їхні кандидатури після виборів.

Ось як про своє обрання на посаду сільського старшини Миротина свідчить Володимир Казіловський:

— На початку липня, коли наша територія була окупована німцями, до нас у село приїхали німецькі представники, які зупинилися у чеха (прізвище не-

---

¹⁶⁴ Emiliia Dedek. Interview 49491. Part 1.

розбірливо — П. Д.) Павела. Як він мені сам розповідав, запропонували йому зібрати нараду й обрати старосту села. Він зібрав селян і сказав, що потрібно обрати старосту. Хтось вніс пропозицію обрати мене, і мене обрали. Спочатку я відмовлявся, але потім погодився. На цих зборах була половина чехів... Німців точно не було на зборах.

— Після обрання вас старостою села на зборах районна управа вас затверджувала?

— Так, мене на посаді старости села Миротин затверджувала районна управа [Здолбунова]¹⁶⁵.

Формування та еволюція підрозділів допоміжної поліції

На другий чи третій день після зборів я перебував у приміщенні сільської управи, і до мене приходили жителі с. Глинськ, переважно молодь, які записувалися в сільську поліцію.

Юрій Тарнавський

Паралельно з органами місцевої влади формуються й підрозділи допоміжної поліції. Член ОУН із с. Здовбиця Микола Степаньчук стає окружним комендантом поліції. Ось як про це свідчить радянським слідчим органам Петро Пивоварчук: «При Польщі він вступив в оунівську організацію. З приходом німецької влади він першим взявся організувати німецько-

---

¹⁶⁵ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. П-60. Казіловський Володимир Володимирович. Арк. 24.

українську поліцію¹⁶⁶ і був окружним комендантом... Він мав свою окрему кімнату, в якій працювало чотири секретарі, що займалися таємними справами. У його кімнаті було три друкарські машинки...»¹⁶⁷.

Першим комендантом районної поліції Здолбунова став уже згадуваний в контексті міжвоєнної історії Здолбунова один із локальних активістів УВО і ОУН Євген Радзивіл¹⁶⁸. Секретарем районної поліції призначили Леонтія Шехутського¹⁶⁹. Радзивіл та Степаньчук у липні 1941 року на деякий час перетворюються на господарів будівлі на вулиці Фабричній, яка у міжвоєнний період слугувала місцем базування посту польської поліції, а під радянською окупацією — резиденцією районного відділу НКВС. Тепер це приміщення перетворюється на місце роботи коменданта допоміжної поліції Здолбунова та голови окружної управи. Вони швидко розбудовують мережу місцевої поліції загальною чисельністю 80 поліцейських (цю цифру Тарнавський наводить без урахування сільських комендатур Здолбунівського району)¹⁷⁰. Степаньчук і Радзивіл могли координувати свої дії з вищим керівництвом ОУН (б). Адже підрозділи поліції розглядалися на рівні ОУН (б) прототипом армії майбутньої Української Держави.

Заступником коменданта районної поліції (себто Радзивіла), відповідальним за всю мережу сільських

---

¹⁶⁶ Формулювання «німецько-українська поліція» — це елемент риторики слідчих НКВС, які записували показання затриманих з їхніх слів.

¹⁶⁷ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 50-зв.

¹⁶⁸ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 4237. Тарнавський Юрій Павлович. Арк. 62.

¹⁶⁹ Там само. Арк. 22.

¹⁷⁰ Там само. Арк. 53.

комендатур у Здолбунівському районі, призначають вже згадуваного Романа Дулібу, який у Польщі був засуджений за діяльність в ОУН. Його завдання полягало в управлінні всіма комендатурами сільської поліції Здолбунівського району.

Тим часом на початку липня 1941 року у сусідньому зі Здолбуновом с. Глинськ місцеві мешканці скликали загальні збори села, на яких активіст українського просвітянського руху в с. Глинськ Юрій Тарнавський був обраний комендантом сільської поліції¹⁷¹. Також на зборах обрали сільського старшину. Такий стихійний процес формування органів влади у селах відбувався по всьому регіону. Тарнавському доручили створити підрозділ сільської поліції Глинська, що він успішно здійснив упродовж наступних кількох днів: *«На другий чи третій день після зборів я перебував у приміщенні сільської управи, і до мене приходили жителі с. Глинськ, переважно молодь, які записувалися в сільську поліцію. Таким чином у сільську поліцію добровільно записалися до 12 людей, жителів с. Глинськ»*¹⁷². Проте Тарнавський не надовго затримався на посаді коменданта сільської поліції Глинська.

На пропозицію Євгена Радзивіла Тарнавський стає його заступником з управління міською поліцією Здолбунова. Якщо Дуліба керував роботою сільських комендатур, то Тарнавському доручають керівництво підрозділом власне здолбунівської міської поліції. Старшим поліцейським цього підрозділу призначили Олексія Голубчука, якого інші службовці у своїх свід-

---

¹⁷¹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 4237. Тарнавський Юрій Павлович. Арк. 20.

¹⁷² Там само.

ченнях іноді помилково називали комендантом здолбунівської міської поліції¹⁷³. Насправді, за словами Юрія Тарнавського, Голубчук був старшим поліцейським у підрозділі міської поліції Здолбунова, безпосереднім керівником якого став сам Тарнавський. Секретарем Голубчука призначили Мойсея Семенюка¹⁷⁴. Більшість рядових поліцейських мобілізували з числа бажаючих чи довірених осіб зі Здолбунова й оточуючих сіл. Траплялися випадки переведення окремих поліцейських з більш віддалених населених пунктів. Наприклад, Адам Прокопчук із с. Дермань був переведений з мізоцької районної поліції для служби в Здолбунові ще в серпні 1941 року¹⁷⁵.

У структурі районної поліції також створили політичний відділ¹⁷⁶ на чолі з Петром Гудзалом¹⁷⁷ із с. Здовбиця та кримінальну поліцію, очолювану громадянином на прізвище Лукашевич¹⁷⁸. За свідченням Юрія Тарнавського, Петро Гудзало перебував під

---

¹⁷³ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 4237. Тарнавський Юрій Павлович. Арк. 62.

¹⁷⁴ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 1924-П. Семенюк Мойсей Філімонович. Арк. 13-зв.

¹⁷⁵ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 4.

¹⁷⁶ Як і польська політична поліція, цей відділ займався виявленням та переслідуванням противників системи.

¹⁷⁷ Швидше за все, йдеться про Петра Гудзала 1910 року народження з с. Здовбиця, який пізніше під радянською владою був головою сільської ради. Його заарештували 1 вересня 1949 року. Військовий трибунал військ МВС Рівненської області 31 жовтня 1949 року засудив його до 25 років виправно-трудових робіт із подальшим обмеженням у громадянських правах ще на п'ять років. Проте у 1954 році йому знизили термін покарання до семи років, а 25 вересня 1955 року — звільнили. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 4. С. 234.

¹⁷⁸ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 4237. Тарнавський Юрій Павлович. Арк. 63.

слідством НКВС у 1940–1941 роках¹⁷⁹. Переслідування радянськими карально-репресивними органами в минулому — це один із критеріїв «благонадійності», який брався до уваги під час формування допоміжної поліції. Зі слів Тарнавського, у структурі здолбунівської районної поліції також існував окремий «таємний» відділ із кількох службовців, які зазвичай не носили поліцейську форму, а ходили в цивільному одязі. Вони прогулювалися вулицями міста й збирали необхідну інформацію, доносячи про стан справ безпосередньо коменданту Радзивілу¹⁸⁰.

У самій будівлі на вул. Фабричній, 9, де базувалася комендатура допоміжної поліції, у підвальному приміщенні ще з царських часів існувало місце тимчасового утримання в'язнів з кімнатою для допитів. Це місце використовувалося царською, польською й радянською владою. Не пустувало воно і влітку 1941 року. Для постійного чергування поліцейських у місці утримання в'язнів при поліції створили окремий караульний підрозділ із 12 службовців, які позмінно несли варту у в'язничних камерах. Керівником караулу, відповідальним за організацію чергувань, з ініціативи Юрія Тарнавського став поліцейський з його рідного села Глинськ Іларіон Король¹⁸¹. Останній дещо згодом, після проходження спеціальних німецьких курсів, отримав звання унтерофіцера поліції.

---

¹⁷⁹ Тарнавський нічого не говорить про причини арешту Гудзала, але, найімовірніше, його затримали за членство й діяльність в ОУН; було б у край важко повірити в те, що очільником «політичного відділу» поліції могли призначити когось не із членів ОУН.

¹⁸⁰ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 4237. Тарнавський Юрій Павлович. Арк. 38.

¹⁸¹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 47, 81.

У липні–серпні 1941 року всі структурні підрозділи допоміжної поліції підпорядковувалися німецькій військовій комендатурі, яка з'явилася в місті орієнтовно на початку липня. Отже, простір для свободи дій у поліції був вкрай обмеженим.

Така структура допоміжної поліції Здолбунова проіснує до березня 1943 року. Проте людей на посадах комендантів районної поліції німці змінювали дуже часто. Зокрема Євгена Радзивіла заарештували й розстріляли орієнтовно наприкінці серпня або у вересні 1941 року¹⁸². Про причини розстрілу нічого не відомо, але це могло бути здійснено в контексті хвилі переслідування активістів ОУН (б), що розпочалася у відповідь на Акт відновлення Української Держави, проголошений у Львові 30 червня 1941 року з ініціативи Степана Бандери та Ярослава Стецька. Невдовзі після розстрілу Радзивіла пішов з посади його заступник Юрій Тарнавський. З його слів, це відбулося з власної ініціативи у вересні або жовтні 1941 року.

На зміну Радзивілу тимчасово виконуючим обов'язки коменданта на деякий час призначили поліцейського Трутенка. Орієнтовно з жовтня або листопада 1941 року посаду коменданта районної поліції обіймає Леонід Завадський, який перед тим працював перекладачем у поліцейському відділку¹⁸³. Скоріше за все, його призначення на посаду збіглося з прибуттям у Здолбунів німецьких жандармів. Німецька жандармерія розмістилася разом із комендатурою поліції в приміщенні на Фабричній, 9 і суттєво

---

¹⁸² АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 35.

¹⁸³ Там само.

обмежила й без того не надто велику свободу дій підрозділу та його українських керівників.

Завадський перебував на посаді коменданта до травня 1942 року. З прибуттям у Здолбунів керівника німецької окружної жандармерії Йозефа Паура комендантом на короткий проміжок часу призначили Леоніда Маркопольського, а Завадський став виконувати роль його заступника¹⁸⁴. У цей же час службовців поліції змусили офіційно присягнути на вірність німецькій владі. Маркопольський недовго перебував на чолі здолбунівської поліції, оскільки його перевели до 103-го шуцманшафт-батальйону. Мабуть, на посаду коменданта досить швидко знову повернувся Завадський.

11 листопада 1942 року німці затримали й, за даними підпілля ОУН, розстріляли Леоніда Завадського. Його вбили в таборі СД в Осаді Креховецькій¹⁸⁵. Про його арешт один із поліцейських Адам Прокопчук свідчить: *«Восени 1942 року Завадський був заарештований німцями, за що — я не знаю, і також не знаю його долю»*¹⁸⁶. Отже, страта Завадського відбулася вже після 13–15 жовтня, коли тривав цикл ліквідацій гетто в Здолбунівському гебіті. Завадський на посаді коменданта поліції брав безпосередню участь у цих процесах, про що зокрема свідчить Адам Прокопчук¹⁸⁷.

Про причини страти Завадського також нічого не відомо. Орієнтовно в жовтні 1942 року комендантом

---

¹⁸⁴ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 48. Хоча сам Маркопольський ніколи не визнавав факт свого перебування на службі в поліції Здолбунова, його ім'я та прізвище числяться у списку.

¹⁸⁵ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 22. Дякую Андрію Усачу за надання цих відомостей.

¹⁸⁶ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 48.

¹⁸⁷ Там само. Арк. 29.

призначили Юрія Буксима. Частина координованого ним підрозділу у березні 1943 року в умовах переслідування з боку німців дезертирує зі служби й перейде в лави новосформованої Української повстанської армії (УПА). Напевно, більшість членів цього підрозділу ніколи не були в ОУН, проте, отримавши цінні навички поводження зі зброєю, були мобілізовані в УПА.

**Список Української поліцейської станиці
м. Здолбунова (станом на 02.09.1942)¹⁸⁸**

1. Завадський Леонід	21. Кухарчук Петро
2. Маркопольський Леонід	22. Глівчук Гнат
3. Буксим Юра	23. Ковальчук Петро
4. Кухарчук Олекса	24. Кирилюк Петро
5. Король Іларій	25. Король Андрій
6. Новачук Дмитро	26. Кошіль Дмитро
7. Стецюк Євген	27. Федорів Іван
8. Михалюк Петро	28. Литвинець Микола
9. Чернюк Степан	29. Криницький Никодим
10. Кривицький Микола	30. Єфімчук Ігор
11. Бухальський Іван	31. Ящук Микола
12. Степчук Петро	32. Гончарук Максим
13. Полівода Василь	33. Давидюк Борис
14. Варварук Федір	34. Цибульський Микола
15. Тарашук Віктор	35. Рудий Андрій
16. Ничипорук Зінько	36. Миляшок Василь
17. Коренюк Гриць	37. Солтис Таня
18. Трофімчук Олекса	38. Крищук Ніна
19. Лисничук Василь	39. Земба Надя
20. Медвідь Григорій	40. Гостик Стефа

---

¹⁸⁸ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 6.

Мотивація до служби в поліції та місцевих управах

“Лихо”, будучи районним провідником оунівської організації, сказав мені: “Що ти за українець, якщо не хочеш працювати на нашу користь? Ти повинен вступити в поліцію”.

Петро Пивоварчук

Усі поліцейські жили в казармах, їли в їдальні, отримували безкоштовне харчування та грошове утримання у розмірі 250 рублів.

Юрій Тарнавський

У радянський період мало не всіх службовців органів місцевої влади й допоміжної поліції називали «полічниками німецьких фашистів». Їх зараховували до числа «колаборантів», тобто «зрадників держави», і вважали «німецько-фашистськими пособниками». З перспективи сьогодні як поняття «колаборація», так і схожі пропагандистські оцінки виглядають явним анахронізмом. Навряд чи керівна ланка здолбунівської поліції та місцевої влади могла «зрадити» державу, тобто СРСР, яку не вважала своєю. Подібне можна стверджувати й про багатьох інших службовців.

Безумовно, частина місцевих лідерів, які обійняли керівні посади, на кшталт Степаньчука, Радзивіла чи Тарнавського могли зробити це з ідеологічних переконань. Зокрема вони цілком мали б діяти за вказівками лідерів ОУН (б) і займатися підготовкою до проголошення Української Держави. За задумом керівництва ОУН, поліцейські підрозділи повинні були закласти основу її майбутньої армії. Вплив ОУН зберігався в здолбунівській поліції та місцевих управах

навіть після хвилі репресій осені 1941 року. Розстріл коменданта Радзивіла ймовірно не послабив позиції українських націоналістів усередині поліцейського підрозділу. Після невдалої спроби створення Української Держави служба в поліції стала розглядатися керівництвом ОУН як важливий бойовий досвід майбутніх солдатів УПА.

Більшість службовців здолбунівської районної поліції скоріше за все до цього ніколи не входили в ОУН, а можливо навіть і не були її великими симпатиками. Чимало людей йшли на службу в поліцію, аби гарантувати особисту безпеку й безпеку рідних за непевних воєнних умов. Багатьох просто мобілізували на службу коменданти або лідери ОУН. Навіть потенційно ідеологічно вмотивований Юрій Тарнавський, наприклад, свідчив радянським слідчим органам, що пішов на службу, тому що «...на запрошення Радзивіла я боявся відмовити, адже німці за це могли розправитися зі мною»¹⁸⁹. Хоча не варто забувати, що перед цим Тарнавського за його згоди обрали комендантом сільської поліції на зборах жителів с. Глинськ.

За словами іншого службовця Мойсея Семенюка, його викликали в міську управу й призначили на посаду, не надто запитуючи про особисту згоду¹⁹⁰. Петро Пивоварчук зазначав, що пішов на службу в поліцію за наказом одного з лідерів ОУН: «“Лихо”, будучи районним провідником оунівської організації, сказав мені: “Що ти за українець, якщо не хочеш працювати на нашу користь? Ти повинен вступити в поліцію ра-

---

¹⁸⁹ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 75.

¹⁹⁰ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 1924-П. Семенюк Мойсей Філімонович. Арк. 13-зв.

йонну», тобто в м. Здолбунові»¹⁹¹. Звісно, це відмовки, які колишні поліцейські могли придумувати, щоб покращити свою ситуацію перед радянськими слідчими органами. Але практика добровільно-примусових призначень дійсно мала місце.

Ще один вагомий мотив до служби в поліції, який стосується міркувань особистої безпеки, — можливість уникнути відправки на примусові роботи в Німеччину. З цієї причини служити вже в польську поліцію навесні 1943 року пішов юнак зі Здолбунова Казимир Міськевич: «Тому що мені з місцевої управи була прислана повістка з підписом гебітскомісара про виїзд до Німеччини. І для того, щоб не бути відправленим у Німеччину, я записався в жандармерії у поліцію, що складалася з поляків»¹⁹². Припускаю, що, починаючи з 1942 року, це був суттєвий мотив до служби і для низки українців, які працевлаштовувалися в здолбунівську районну поліцію.

Не останню роль міг відігравати й фактор помсти. Зокрема ті українці, які самі або ж їхні рідні постраждали від радянських репресій, могли прагнути помститися будь-кому, хто уособлював попередню владу. Нацистська окупаційна влада поширювала пропаганду про те, що найперше саме єврейське населення було уособленням радянського режиму. У Здолбунові траплялися випадки, коли на службу брали людей, котрі в минулому були жертвами польського (наприклад Дуліба) чи радянського (Семенюк, Прокопчук¹⁹³)

---

¹⁹¹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 47.

¹⁹² ДАРО. Ф. 2771. Оп. 2. Спр. 2011. Арк. 6.

¹⁹³ Адам Прокопчук свідчить, що у 1941 році також був заарештований радянськими правоохоронними органами, але не за свою політичну діяльність, а

правосуддя. Важко судити, яке місце цей мотив помсти посідав у їхньому виборі, проте не варто повністю списувати його з рахунків.

Велика кількість поліцейських у своїх свідченнях радянським слідчим органам стверджували, що перед влаштуванням на роботу в поліцію вони офіційно ніде не працювали. Юнаки і молоді чоловіки у віці 18–30 років, які не мали роботи, — типова ситуація для сільської місцевості біля Здолбунова. Адамові Прокопчуку на момент вступу на службу в поліцію було 26 років. Він жив у своєму рідному с. Дермань і не мав постійної роботи поза сільським господарством. Під радянською окупацією працював продавцем у магазині, але був звільнений звідти за підозрою в розтраті коштів. Він закінчив лише початкову чотирикласну школу. Напередодні вступу на службу в поліцію був неодруженим.

28-річний Іларіон Король із с. Глинськ у 1941 році також мав чотирикласну початкову освіту та здобув професію слюсаря. Він нічого не згадує про те, чи мав якусь постійну роботу перед вступом на службу в поліцію. На той час був одруженим. 26-річний Давид Мазурець також мав лише початкову освіту (закінчив два класи) й не мав постійної роботи станом на літо 1941 року, коли Юрій Тарнавський запропонував йому піти на службу в здолбунівський підрозділ міської поліції¹⁹⁴. Олексій Трофімчук у віці 18 років восени 1941 року пішов на службу в здовбицьку сільську поліцію. Він був неодружений і на цей момент також

нібито через підозру в розтраті державних коштів у дерманському магазині, де він працював продавцем. Детальніше див.: АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 7.

¹⁹⁴ Там само. Арк. 88–89, 91, 102.

ніде офіційно не працював, займався сільським господарством¹⁹⁵. У 1942 році із Здовбиці його перевели на службу в Здолбунів.

Реалії війни лише погіршували економічну скруту й спонукали людей шукати вихід. Мабуть, можливість отримати постійну роботу з досить пристойною як на той час зарплатнею була далеко не останнім мотивом до служби і в поліції, і в міській управі. Зокрема, керівники відділів при міській управі мали оклад 700 карбованців, а середня зарплата кваліфікованих спеціалістів складала 400–450 карбованців¹⁹⁶. Комендант поліції міг отримувати до 800 карбованців, а поліцейські — від 250 до 400 карбованців залежно від посади та місця служби (місто чи район)¹⁹⁷. Ось як про це свідчив Юрій Тарнавський: *«Усі поліцейські жили в казармах, їли в їдальні, отримували безкоштовне харчування та грошове утримання у розмірі 250 рублів, усі мали форму й на озброєнні — гвинтівки. При поліції був склад обмундирування і зброї, завідувачем якого був Малиновський»*¹⁹⁸.

Наведена нижче таблиця з цінами на основний продовольчий кошик жителя Здолбунова часів нацистської окупації дозволить краще збагнути, що означала зар-

---

¹⁹⁵ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 18884. Трофімчук Олексій Антонович. Арк. 6, 18–20.

¹⁹⁶ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 17.

¹⁹⁷ Наприклад, Адам Прокопчук засвідчує, що отримував зарплату 420 карбованців, перебуваючи на службі в здолбунівській поліції: АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 20. Комендант мізоцької районної поліції Петро Андрущук стверджував, що отримував зарплату 800 карбованців, а його рядові поліцейські — 300–400 карбованців залежно від посади: АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 2134. Андрущук П. С. Арк. 42.

¹⁹⁸ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 4237. Тарнавський Юрій Павлович. Арк. 62.

плата в діапазоні 250–800 карбованців згідно паритету купівельної спроможності мешканців¹⁹⁹. Це були досить пристойні кошти, якщо враховувати економічне становище й бідність тамтешнього населення.

Також німецька влада згодом призначатиме працівникам управ і поліції безкоштовний щомісячний продуктивний набір. Вони матимуть і інші ситуативні пільги, наприклад, можливість першочергово отримувати за картковою системою м'ясні вироби, що в умовах воєнного дефіциту були доступні далеко не кожному мешканцю міста.

**Ціни на продукти харчування,
встановлені німецькою окупаційною владою
в Здолбунові 25.08.1941 р.²⁰⁰**

Мука пшенична	1 кгр.	1,80 крб.
Мука житня		1
Булки		3
Хліб пшеничний		1,10
Хліб житній		1
Крупа гречана	1 кгр.	2,20–3,80

¹⁹⁹ Німецька влада культивувала на окупованих територіях жорстко регульовану державою ринкову економіку. Ще з досвіду міжвоєнних часів німецькі управлінці найбільше боялися інфляції. Тож на окупованих територіях впроваджувалося суворе регулювання цін на продукти харчування, які фіксувалися документально, що дозволяє скласти уявлення про вартість життя в ту епоху.

²⁰⁰ Найменування товарів цитовано дослівно, згідно з мовою документа часів нацистської окупації. ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 11.

Просо		1,50
Крупа ячмінна		1,10
Макарони		4,00–7,00
Горох сушений		до 1,70
Фасоля		2,00–2,50
Молоко	1 літр	1,50
Масло	1 кгр.	24–26
Білий сир		1,50
Мед		до 26
Яйця	1 шт.	0,50
Сіль	1 кгр.	0,50
Цикорія		2,60
Нафта	1 літр	2
Сірники	1 штука	0,05
Оселедці	1 кгр.	4–7
Риба (залежно від гатунку)		4,00–7,50
М'ясо волове		5,00–8
Телятина		7,00–9
Свинина		8,00–10

Сало		15,00–20
Ковбаса		16,00–20
Товщ		до 20
Олій	1 літр	16
Кури (живі)	1 кгр.	5
Качки		5
Гуси		4
Індики		4,40
Мило		3,00–5
Пиво	1 літр	4
Вода содова		0,50
Лімоняда		3,00
Овочи-падачки	1 кгр.	до 0,40
Літні		1–1,20
Зимові		0,80–1,60
Сливи		1,50–2,00
Брусніка		2,00
Голубика		2,00
Фасоля свіжа		2,00
Огірки		0,60–0,80
Помідори		0,50–0,60

Картопля		0,40
Біла капуста		1
Цвітна капуста		2,00
Цибуля		2,00
Буряки		0,50
Морква		0,50

Підсумовуючи, варто зауважити, що комбіновані мотиви — кар'єра, вигода, ідеологічні переконання, потреба в гарантіях безпеки — все це могло відіграти свою роль під час прийняття рішення служити в поліції. Адже поведінка людини — це функція особистості та ситуації. Як добровільно-примусові практики мобілізації на службу, яким іноді було важко опиратися, або ж воєнна скрута й загрози особистій безпеці, так і складні комбінації особистих мотивів могли поєднуватися в одній людині, штовхаючи шальки терезів на користь рішення служити й колаборувати. Останнє слово у цьому випадку я вживаю не в сенсі державної зради, а в контексті допомоги нацистській окупаційній владі втілювати геноцидні політики. Тобто йдеться про так звану «функціональну колаборацію», хоча загалом я не вважаю, що це поняття має достатній пояснювальний потенціал, адже далеко не всі службовці місцевих органів влади й поліції допомагали в переслідуванні та вбивствах євреїв. Дехто з них перебував на службі місяць чи два, не встигнувши зробити нічого суттєвого в цьому напрямі. У рідкісних випадках дехто з поліції міг використовувати

свою службу для допомоги євреям. Проте встановити такі випадки в Здолбунові не вдалося, хоча вони траплялися в інших місцевостях західної Волині (але були радше винятком аніж правилом).

Попри все, багато службовців поліції та управ мали прямий чи опосередкований стосунок до реалізації Голокосту в Здолбунові. Чимало дослідників списують це на політичну візію ОУН. Антисемітизм, звісно ж, був частиною ідеологічної платформи і ОУН (м), і ОУН (б). Антисемітська риторика з'являється і на вулицях Здолбунова, але джерела не дозволяють зробити висновок про її першорядну роль під час реалізації Голокосту в містечку. На відмінну від низки інших населених пунктів, у Здолбунові влітку 1941 року не було жодних стихійних проявів насильства проти євреїв у формі погромів.

Здається, що ані для керівників органів місцевої влади й поліції, ані для їхніх службовців питання дискримінації та вбивства єврейського населення не мало якоїсь першорядної ваги. Голокост не був мотивом для їхньої служби в окупаційних органах влади, але волею випадку їм довелося бути в це втягнутими. Більшість про такі свої функції на початку служби в тій же поліції могла й не здогадуватися. Проте згодом ті, хто був залучений, мабуть звиклися зі своєю новою роллю й не надто опиралися. Принаймні факти відмови від служби в поліції Здолбунова через небажання мати стосунок до Голокосту невідомі. Це могло траплятися, але як досить поодинокі випадки.

Іноді серед дослідників простежується тенденція до означення підрозділів поліції, які виникали влітку 1941 року, поняттям «українська народна міліція». Так підкреслюється осібна роль цих загонів, нібито

повсюдно сформованих з ініціативи українських націоналістів. Використання цього терміна покликане відділити «народну міліцію» від пізніших загонів «шуцманшафту» (допоміжної поліції), сформованих вже німцями осінню 1941 року. Насправді ці відмінності були дуже умовними й не такими суттєвими. Наприклад, вже з початку липня 1941 року і підрозділ районної поліції Здолбунова, і місцеві управи були підпорядковані німецькій военній комендатурі. Попри те, що їх створили з ініціативи активістів ОУН, з липня 1941 року вони виконували вказівки комендатури. Зокрема долучалися до політики дискримінації й переслідування євреїв. Поліція, окрім своїх поточних правоохоронних функцій, брала участь в арештах і конвоюваннях євреїв та інших жертв до місць розстрілів, охороняла затриманих у підвальному приміщенні комендатури, пізніше охороняла гетто й стріляла у втікачів.

Ось як про свою повсякденну роботу свідчив, наприклад, Іларіон Король: *«У караульному приміщенні стежив, щоб вчасно відбувалася зміна постів. До того ж за вказівкою німецьких жандармів я виділяв з числа підлеглих мені поліцейських за потребою [певну] кількість поліцейських для патрулювання по місту... Поліцейські... разом з німецькими жандармами [іноді] здійснювали арешти радянських громадян»*²⁰¹. Під час іншого допиту він додає: *«Отримавши посаду унтерофіцера, я допомагав підбирати підлеглих мені поліцейських для несення патрульної служби у місті Здолбунові, частина поліцейських виїжджала до сіл Здолбунівського*

---

²⁰¹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 81-зв.

району — допомагали мобілізувати підводи серед місцевого населення для вивезення лісоматеріалу... та для мобілізації населення з метою відправки на каторжну роботу в Німеччину. Мною також підбиралися наряди з поліцейських для несення охорони німецьких об'єктів, що перебували в той час у місті Здолбунові»²⁰².

Більшість службовців місцевих управ можливо й не мали безпосереднього стосунку до реалізації Голокосту, проте могли отримувати від нього певну вигоду, наприклад, перебуваючи вище в черзі на придбання майна убитих. Також місцеві управи формували списки жителів (у тому числі і євреїв) за національністю, видавали продуктові картки із застосуванням «расової ієрархії»²⁰³, були посередниками в комунікації німецьких органів окупаційної влади та юденрату (єврейської ради), як посередники між гебітскомісаром і покупцями займалися збутом нерухомості й речей убитих²⁰⁴. Це ті рутинні функції, про які свого часу писала Ханна Арендт, просуваючи концепт «банальність зла»²⁰⁵. Хороше виконання своєї роботи кожним службовцем дозволяло німецькій

---

²⁰² АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 65.

²⁰³ Згідно розпорядження гебітскомісара, вже під цивільною окупаційною адміністрацією будуть діяти продуктові норми. Працюючі на підприємствах євреї будуть отримувати на 25 % менше від норми неєврейського населення. ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 125.

²⁰⁴ Там само. Арк. 66.

²⁰⁵ Детальніше див.: Арендт Ханна. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. Київ: Дух і Літера, 2013. Я згоден із критикою поняття банальності зла, яка нині лунає в історіографії Голокосту. У стосунку до поведінки власне Адольфа Айхмана цей термін, мабуть, не надто вдалий. Не варто також перебільшувати значущість саме бюрократичних практик під час політики геноциду, забуваючи, ким саме вони приводилися в дію, — керівною верхівкою нацистської Німеччини, що діяла з ідеологічних мотивів. Проте на мікрорівні цей концепт не варто відкидати, адже він має певний пояснювальний потенціал.

окупаційній адміністрації, утримуючи невеликий штат співробітників (здається, не більше кількох десятків німців), управляти всім гебітом Здолбунів та успішно втілювати тут геноцидну політику.

Перші прояви насильства проти євреїв влітку 1941 року

*Їх зібрали у долині за цементним заводом
і холоднокровно розстріляли з кулеметів.*

Мейєр Цикер

*Крики розстрілюваних було чути на половину міста,
таких жажливих страшних криків я ще ніколи не чув.*

Зі свідчень мешканця Здолбунова Д. Пончука

У багатьох містах Галичини та Волині влітку 1941 року євреї найперше стикалися з насильством у формі погромів, вчинених місцевим населенням з ініціативи німців чи/та похідних груп ОУН і допоміжної поліції. Активність ОУН в Здолбунові в липні 1941 року очевидна і беззаперечна.

Вплив ОУН на формування органів місцевої влади й поліції в Здолбунові в липні 1941 року вилився у масовий мітинг на спортивному стадіоні поруч із колишньою польською гімназією імені Тадеуша Костюшка. Це відбулося 26 липня 1941 року як певний акт солідарності з акцією Ярослава Стецька, що мала місце у Львові 30 червня 1941 року. Олег Тищенко пише про ці події так: «Сюди, як свідчать звіти підпільників самостійників-державників (ОУН), з найближчих та дальніх сіл району Здовбиці, Білашева, Уздець та багатьох ін-

ших прибуло близько шести тисяч міщан та селян краю. Підводи з кіньми гостей Здолбунова на проголошенні Української Держави ставили за сотні метрів на під'їзді до стадіону. Піднесену атмосферу того свята пам'ятають чимало здолбунівських старожилів, серед яких Володимир Пилипчук та Леонід Ткачук...»²⁰⁶.

Цікаво поглянути на ці події з перспективи єврейських мешканців Здолбунова. Мабуть, саме мітинг 26 липня має на увазі Гелена Штайнберг, коли стверджує, що через деякий час після початку німецької окупації українці провели в Здолбунові масову процесію зі «святкування приходу німців». Йдучи через все місто, вони вигукували гасла «Смерть євреям! Смерть москалям! Смерть ляхам!»²⁰⁷. Ймовірно, йшлося про популярну в лавах ОУН у 1941 році пісню, що містила слова «Смерть, смерть ляхам, смерть... московсько-жидівській комуні»²⁰⁸. Наводжу її текст повністю:

Ми зродились

Ми зродились із крові народу,
Колисала нас грізна тюрма,
Гартували бої за свободу,
І ненависть до ганьби ярма.
Смерть, смерть! Смерть ляхам!
Смерть московсько-жидівській комуні,
В бій — в бій! Грізний бій
ОУ/е/Н в бій кривавий нас веде!

---

²⁰⁶ Тищенко Олег, Кіреєв Юрій. Здолбунів на Волині. С. 103.

²⁰⁷ УВА. О.62. Item ID 3732417. File No 219. Stajenberg (Andrzejczak) Helena. S. 1. Вперше ці спогади цитував ще Шмуель Спектор у своїй монографії «Голокост волинських євреїв...».

²⁰⁸ Матеріяли для святкувань дня української зброї. С. 172-зв. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/6085>. Остання сторінка матеріалів містить пісню «Ми зродились», де наведені ці слова.

Ми всі вірні сини України,
Грізні месники наших братів,
Ми чекаємо тільки хвилини,
Ждем наказу — вперед! На катів!
Смерть, смерть і т. д.

За словами оповідачки, євреї ховалися від цієї маніфестації й були налякані, очікуючи найгіршого. Але якимось чином у Здолбунові тоді цього «найгіршого» не сталося. У джерелах немає жодних відомостей про будь-який погром у місті влітку 1941 року. Подібні напади на євреїв з боку поліції й місцевих селян відбулися в сусідньому Мізочі, що переважно звелось до пограбувань єврейського майна і побиття населення. Найбільше жертв у західній Волині забрало антиєврейське погромницьке насильство у липні 1941 року в Кременці (близько 130 вбитих) та Тучині (близько 10 убитих). Але ці вбивства — результат планомірних акцій німецької окупаційної влади (у Кременці) та німців і допоміжної поліції за активною участю окремих членів ОУН (у випадку Тучина).

Перші прояви системної дискримінації й насильства проти євреїв Здолбунова мали місце вже в липні 1941 року. Зокрема у цей час німецька окупаційна влада віддала наказ створити юденрат²⁰⁹. Євреїв зобов'язали носити розпізнавальні знаки на одязі: спочатку це були наруканні пов'язки із зіркою Давида, а

---

²⁰⁹ Спеціальний орган влади, що складався з призначених німцями або обраних за їхнім наказом єврейських представників, які мали б репрезентувати інтереси єврейської громади під нацистською окупацією. Зазвичай німці створювали юденрати, аби полегшити собі управління єврейськими громадами на окупованих територіях. Іноді це був спосіб ідентифікації та вбивства лідерів єврейської громади, як це сталося у Здолбунові.

вже з вересня їх замінили на великі жовті нашивки спереду й ззаду. У перші дні липня євреїв часто затримували на вулицях і відправляли на примусові роботи. Їм заборонили самовільно залишати межі міста та користуватися тротуарами — тими «цементними тротуарами», про які з присмаком романтизму згадував у своїх спогадах Мейер Цикер²¹⁰.

Перший масовий розстріл здолбунівських євреїв відбувся 7 серпня 1941 року. Він вписується у загальний контекст подій по всій окупованій західній Волині. Слідом за вермахтом рухалися спеціальні підрозділи айнзатцгрупи С та поліції порядку. Їхнє завдання полягало в «очищенні» тилових територій від потенційних супротивників нацистського режиму. Саме ці підрозділи влітку 1941 року вчинили низку перших масових убивств євреїв у населених пунктах західної Волині, зокрема в Рівному. До Здолбунова прибув один із підрозділів СД із Рівного. Органам місцевої влади й поліції наказали сформувати список місцевих радянських активістів²¹¹.

За свідченнями поліцейського Петра Пивоварчука, певну роль у створенні цього списку відіграв окружний комендант поліції Степаньчук: *«Осіною 1941 року Степаньчук сам особисто віддав 390 людей радянських громадян під розстріл, який провело гестапо. Місце розстрілу — в яру поблизу цементного заводу»*²¹².

---

²¹⁰ Zdobunow // Yad Vashem. Official Website. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14682297>.

²¹¹ Kruglov Alexander, Dean Martin. ZDOŁBUNÓW // Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press; The United States Holocaust Memorial Museum, 2012. P. 1504–1505.

²¹² АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 50-зв.

Вінцентій Романовський відзначає роль, яку в створенні цього списку відіграв голова окружної управи Затварський: *«Перше масове вбивство в Здолбунові відбулося у першій половині серпня 1941 року. Український староста Затварський підготував список із кількох десятків найвідоміших жителів міста. Їх зібрали в підвалі жандармської станції. Незважаючи на це, на вулицях влаштували облаву. Міліція скористалася нагодою, щоб включити до натовпу жертв більші відомих поляків. Туди потрапив аптекар Войцеховський, колишній власник паперового складу Дверницький, кілька залізничників і ксьондз Сенницький зі своїм церковником Павловським. Двоє останніх були звільнені завдяки втручання німця, який допитував засуджених до смертної карі»²¹³.*

На те, що серед затриманих були не тільки євреї, а й християнське населення, вказує Мейер Цикер: *«Вони схопили 400 людей... більшість із яких були євреями — близько 380 осіб, і ще 20 християн. Їх зібрали у долині за цементним заводом і холоднокровно розстріляли з кулеметів. Я зміг втекти через вікно... І коли вони погналися за мною, один із моїх друзів-поляків вказав українській міліції неправильний напрямок. Замість того, щоб сказати, що я побіг направо, він сказав, що я побіг наліво... Це було, мені здається, в серпні 1941»²¹⁴.* Цікаво, що Мейер зміг врятуватися завдяки невимушеній допомозі свого польського друга. Останньому нічого не вартувало вказати учасникам

---

²¹³ Romanowski Wincenty. *Kainowe Dni*. S. 24. Ці свідчення підтверджуються словами свідків, яких опитували члени НДК у 1944 році. Зокрема один зі свідків Борис Зеленко серед жертв називає Войцеховського, Дверницького, а також Лещинського: Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-7021. Оп. 71. Спр. 50. Арк. 37-зв.-38.

²¹⁴ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 1.

погоні неправильний напрямок втечі Мейсера. Такі дрібні прояви підтримки дуже промовисто демонструють ставлення до євреїв їхніх неєврейських сусідів, коли ціна допомоги була невеликою.

Отже, мабуть, сформований список «радянських активістів» містив потенційних противників українського національного руху з числа поляків і тих українців, котрі підтримували радянську владу в місті. Німецькі підрозділи, які в цей час займалися масовими розстрілами, вбивали переважно дорослих єврейських чоловіків та радянських активістів. Вони часто проводили знак рівності між євреями й комунізмом. Очевидно, створений за участю Затварського та Степаньчука розстрільний список не вдовольнив німецький підрозділ ані кількісно, ані якісно. Інакше німці не перейшли б до операції на вулицях Здолбунова: вони разом зі службовцями допоміжної поліції стали затримувати місцевих євреїв буквально на вулицях міста, а також вриватися в приміщення єврейських будинків у пошуках чоловіків. Про те, що 7 серпня єврейських чоловіків буквально ловили посеред вулиць Здолбунова й силою садили в автомобілі, свідчив для НДК²¹⁵ очевидець Д. Пончук: *«...одного прекрасного ранку дивлюся — німці ловлять чоловіків і кидають їх, як собак, в автомобілі. До мене підійшов*

---

²¹⁵ НДК — Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР, створена Указом Президії ВР СРСР 2 листопада 1942 року. Її метою було розслідування злочинів нацизму на окупованих територіях. Відділення комісії створювалися в кожному районному центрі й вивчали нацистські злочини та завдані матеріальні збитки, звітуючи вищим за ієрархією підрозділам комісії. Матеріали діяльності цієї комісії є вагомим джерелом дослідження подій Голокосту.

мій сусід Беренштейн Сима і став запитувати, що це [все] означає. Навіщо ловлять людей? Не встиг я йому відповісти, як ззаду до нас підійшов німець, схопив Беренштейна за плечі і штовхнув його з такою силою, що він, утративши рівновагу, пробіг кілька метрів вперед і впав. Німець підхопив його вдруге і знову штовхнув, і так штовхав його до самого автомобіля. Біля автомобіля [він] вдарив його черевиком у плечі так, що Беренштейн полетів просто в двері автомобіля, де другий німець схопив його за ноги й перекинув в машину...»²¹⁶.

Представниця єврейської громади Здолбунова Галина Копит згадує ці події так: «Якогось дня німці почали хапати місцевих євреїв на вулиці і забирати їх із домівок. Наш родич, адвокат Яків Беренсон, побіг додому, щоб біженка, яка в нього жила, сховала свого сина. Тим часом його самого схопили на вулиці, і більше він не повернувся. Люди говорили, що тих, кого схопили, відвели на якісь роботи. Але ввечері німці відвезли їх до Крейдової гори²¹⁷ на вулиці Здовбицькій і там розстріляли»²¹⁸. Інша жителька Здолбунова Гелена Штайнберг у цей день якраз народжувала дитину. Німці увірвалися до її будинку саме під час пологів. Вони запитали, чи є там чоловіки, акушерка відповіла, що немає, і їх залишили у спокої²¹⁹. «...вони забирали всіх — молодих людей і старих, дійсно літніх людей з бородами. А скільки ввіймали, я точно не знаю. Мовляв, на вулицях їх ловили і садили на фури. І сказали, що бе-

---

²¹⁶ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Спр. 50. Арк. 56-зв.

²¹⁷ Здається, оповідачка плутає місце розстрілу 7 серпня 1941 року з місцем масового вбивства бранців здолбунівського гетто 13 жовтня 1942 року. Саме те місце було відоме мешканцям як «Крейдяна гора» — кар'єр цементного заводу.

²¹⁸ YVA. O.3. Item ID 3556048. File No 2232. P. 3.

²¹⁹ YVA. O.62. Item ID 3732417. File No 219. P. 2.

руть на роботу. Але на роботу не взяли. Вони вбили їх на місці. Це було перше вбивство, яке вони вчинили у нашому місті» — розповідає про події 7 серпня Естер Барішман²²⁰.

Під час акції затримали брата Елізабет Яблонської Арона Китайгородського та її чоловіка Ноаха Гліксона²²¹. Більше вона їх ніколи не бачила: *«Коли нацисти прийшли у Здолбунів, не пройшло і два тижні, як прибула команда СС. Вони оточили кілька сотень чоловіків. Переважно це були новоприбулі біженці, які не знали, де заховатися, не мали знайомих поляків, щоб сховатися. Вони забрали мого чоловіка та брата. У той же день їх убили на околиці Здолбунова»²²². Їхні прізвища зазначені у списку розстріляних 7 серпня 1941 року, що зберігається в архіві Яд Вашем²²³. Елізабет у цей час проживала з чоловіком і братом у родині на прізвище Судобідські, винаймаючи в них кімнату. З її слів, ці люди надали їй дуже сильну емоційну підтримку після втрати чоловіка та брата. Вони допомогли їй оговтатися і продовжити боротьбу за виживання. За словами Елізабет, це була нібито чеська родина зі Здолбунова, хоча списки євреїв Здолбунова містять інформацію про єврейську сім'ю Судобицьких, яка проживала за адресою вул. Коцюбинського, 9. За цією ж адресою мешкала й Рухля Гліксон — тодішнє ім'я та прізвище Елізабет Яблонської після одруження, яке вона зберігала під час нацистської окупації²²⁴. Ймовірно, в цьому випадку*

---

²²⁰ Esther Barishman. Interview 5328. Part 2.

²²¹ Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 3.

²²² Ibidem.

²²³ YVA. O.18. Item ID 3726710. File No 256. P. 27. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3726710>.

²²⁴ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 3. Спр. 3-а. Арк. 29.

йдеться про прояв солідарності євреїв Здолбунова зі своїми побратимами у нещасті, які раніше втекли від німецької окупаційної влади в Польщі, але з початком німецько-радянської війни вона все одно наздогнала більшість із них.

Важливий компонент історії — роль районної поліції Здолбунова у цих подіях. За свідченням Юрія Тарнавського, за день до розстрілу комендант Радзивіл виділив 20 поліцейських, яким наказав викопати масову могилу для жертв: *«Одного дня, приблизно у вересні місяці (точної дати не пам'ятаю) в м. Здолбунів із м. Рівного на машинах прибуло до 20 чоловік німецьких солдатів. Німецький офіцер у формі гестапо зайшов у кабінет коменданта поліції Радзивіла і про щось із ним розмовляв. Після того Радзивіл вийшов із кабінету і, зайшовши до мене, сказав, що за наказом німців виділив групу поліцейських, скільки людей — не пам'ятаю, для копання могил. При цьому Радзивіл висловив припущення, що напевно будуть розстрілювати євреїв. І дійсно, через деякий час німці почали приводити громадян єврейської національності в приміщення поліції і зачиняти в підвалі»*²²⁵. Відсторонене припущення Радзивіла про те, що «напевно будуть розстрілювати євреїв», більш ніж промовисто характеризує ситуацію. Підрозділ районної поліції Здолбунова жив своїми функціями та завданнями, проте його німецькі керівники вже на початку окупаційного періоду мали власне уявлення про роль місцевої поліції під час Голокосту. Здається, керівників поліції ця візія не надто бентежила.

---

²²⁵ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 4237. Тарнавський Юрій Павлович. Арк. 23, 25.

Зазвичай організацією процесу копання могил займався хтось зі службовців управ. Найпоширеніша практика — голова управи чи сільський старшина наказували місцевому населенню у визначений час з'явитися з лопатами в заздальгідь обумовленому місці. Проте, мабуть, існування добре організованого підрозділу допоміжної поліції в Здолбунові саме собою підказало німцям готове рішення завдання — було б набагато легше і швидше задіяти для викопування могил поліцейських замість змушувати до цього місцевих мешканців, діючи через міську управу.

Проте службовці допоміжної поліції тоді займалися не лише копанням, а й пройшли перше «бойове хрещення», допомагаючи німецьким підрозділам затримувати євреїв. Навряд чи німці справилися б із цим завданням без їхньої допомоги, не знаючи місцевих особливостей і громади. Попри певні особливості одягу релігійних юдеїв, не всі вони мали «стереотипний» зовнішній вигляд, і впізнати євреїв на вулицях мультиетнічного міста було не так уже й легко. Наприклад, відомі випадки, коли німці помилково затримували чехів, приймаючи їх за євреїв²²⁶. Про те, що німці затримували євреїв безпосередньо на вулицях Здолбунова з допомогою службовців поліції, свідчить одна зі свідків у справі Тарнавського Олександра Лаврова: *«7 серпня 1941 року о 8-й годині ранку... мене викликали в українсько-німецьку поліцію. По дорозі я бачила, як німці разом із поліцією прямо на вулиці ловили євреїв і садили їх у машину. Пізніше виявилось, що їх усіх відправили на розстріл»*²²⁷.

---

²²⁶ Крушина Мирослав. Здолбунів: місто на українській Волині у спогадах чеської меншини. Рівне: Овід, 2019. С. 155.

²²⁷ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 4237. Тарнавський Юрій Павлович. Арк. 149.

Одним зі службовців поліції, який 7 серпня показував німцям єврейські будинки, міг бути Мойсей Семенюк²²⁸. Зокрема про це свідчить мешканка Здолбунова Фекла Нестерук, яка давала радянським слідчим органам показання в його справі: *«Левний час я бачила, як він ходив із гестапівцями по вулиці. Як місцевий житель він добре знав місто і його мешканців, а тому показував німецькій владі, де проживають радянські активісти і євреї»*²²⁹.

Згідно з наведеними вище цитатами, затриманих відправляли до підвального приміщення на Фабричній, 9. Там їх утримували й допитували. Мабуть, спершу йшлося про громадян, яких підозрювали в належності до радянського партійного активу. Адже німці допитували їх на предмет справедливості затримання. Так було й з Олександрою Лавровою, чий свідчення процитовано вище. Той факт, що на початку серпня німецькі розстрільні підрозділи ще не виявляли схильність вбивати жінок, можливо, врятував їй життя. Адже Олександра була вчителькою в школі № 2, росіянкою, яка прибула разом із радянською владою з Орловської області. В очах української поліції вона мала б виглядати представницею ворожої влади, що прибула з радянізаційними й русифікаційними намірами. Проте німецький офіцер після допиту відпустив Олександрю²³⁰. Виходячи з приміщення комендатури поліції, вона помітила, як німці і місце-

---

²²⁸ Сам Мойсей Семенюк усе заперечував і навіть під час очної ставки з Феклою Нестерук не визнав своєї допомоги службовцям СД у виявленні єврейських будинків. Проте свідкиня також наполягала на своїй правоті.

²²⁹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 1924-П. Семенюк Мойсей Філімонович. Арк. 32.

²³⁰ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 4237. Тарнавський Юрій Павлович. Арк. 149.

ві поліцейські на вантажних машинах відвозили людей у невідомому напрямку²³¹. Кількох поляків, як свідчив Романовський, також вдалося визволити з-під арешту завдяки рішенням німців. Проте, мабуть, не відпустили жодного з затриманих єврейських чоловіків, які з точки зору службовців СД були апріорі винними.

Розстріл відбувся на окраїнах Здолбунова (нині — вул. Грушевського)²³². За різними оцінками, 7 серпня 1941 року загинуло від 350 до 400 осіб, переважно єврейських чоловіків, хоча наведені вище джерела засвідчують і факт убивства кількох десятків українців та поляків. Ось як про цей розстріл свідчить уже згаданий вище Д. Пончук: *«Це була жахлива картина: над ямою ставили на коліна в ряд по декілька людей і стріляли їм прямо в голову, яка одразу ж розліталася на шматки. Після розстрілу трупи складали в ямі правильними рядами, аби більше вмістилося. Після цього знову привозили нових жертв. Крики розстрілюваних було чути на половину міста, таких жахливих страшних криків я ще ніколи не чув. У цей день розстріляли 400 людей, серед яких були євреї, росіяни, українці. Там загинуло багато моїх знайомих, зокрема мій товариш Продан Андрій»*²³³.

Ймовірно, представник кожної з етнічних груп більше запам'ятав те, як вбивали «своїх». Проте загалом більшість джерел засвідчують: майже всі розстріляні у Здолбунові 7 серпня 1941 року, окрім, можливо, одного чи двох десятків, були єврейськими чо-

---

²³¹ Там само. Арк. 152.

²³² YVA. 0.3/2232. Item ID 3556048. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3556048>.

²³³ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Спр. 50. Арк. 57.

ловіками²³⁴. Під час цього розстрілу зокрема загинув увесь юденрат²³⁵. Здається, він проіснував не довше двох тижнів. Також тоді у Здолбунові розстріляли чимало випадково схоплених на вулиці єврейських чоловіків — як біженців з окупованої Польщі, так і представників міжвоєнної єврейської громади міста. Зважаючи на те, що під нацистською окупацією чисельність єврейської громади Здолбунова сягала близько 2 000 осіб, втрата 350–400 чоловіків була трагедією майже для кожної єврейської сім'ї містечка. В умовах патріархального соціуму вбивство дорослих працездатних чоловіків означало втрату годувальників, що могло приректи всю сім'ю на голод та поневіряння. Тому ця перша акція нацистської влади в Здолбунові залишила дуже серйозний відбиток у свідомості місцевої єврейської громади.

Після розстрілу в Здолбунові залишився проживати 1 631 єврей²³⁶. У серпні вони сформували другий юденрат на чолі з відомим місцевим лідером Симхою Шляйфштайном²³⁷. Він перебуватиме на цій посаді аж до серпня 1942 року. Одна із біженок з окупованої Польщі Елізабет Яблонська дає досить схвальний від-

---

²³⁴ За свідченнями співробітниці фірми «Юнг» Броніслави Ващинської у слідчій справі Паура та інших жандармів, 7 серпня 1941 року німці розстріляли 230 осіб, серед яких 16 християн, а всі інші — євреї. Bundesarchiv. В 162/1586. S. 96. Усе ж джерела переважно вказують на близько 350 або й 400 убитих, більшість із яких були євреями.

²³⁵ Zdolbunow // Yad Vashem. Official Website. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14682297>.

Згодом під час акції у сусідньому Острозі німці також розстріляють увесь юденрат — це була поширена практика, покликана обезголовити єврейські общини через вбивство їхніх ймовірних лідерів.

²³⁶ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 17.

²³⁷ Kruglov Alexander, Dean Martin. ZDOŁBUNÓW // Encyclopedia of Camps and Ghettos. P. 1504.

гук про діяльність Шляйфштайна на посаді голови юденрату: «Юденрати зазвичай не користувалися широкою популярністю. Проте здолбунівський юденрат був особливим. Головою був чоловік, який товаришував із Судобіцькими²³⁸. Його зробили головою юденрату, тому що він здобув університетську освіту в німецькому місті. Один із нацистів у Здолбунові був його товаришем по університету. Він намагався робити все, що міг. Якщо в когось не було теплого одягу, він знаходив і приносив їм»²³⁹. Позитивно діяльність Шляйфштайна оцінює і єврейська біженка Барбара Фауст із м. Бендзин (Польща), яка осінню 1942 року опинилася у Здолбунові²⁴⁰.

---

²³⁸ Тут йдеться про чеських помічників Елізабет, які здавали їй кімнату у своєму будинку в Здолбунові.

²³⁹ Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 3.

²⁴⁰ Sassin Horst R. Fritz Gräbe, ein Solinger Bauingenieur mi Wolhynischen Holocaust // Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins. 97. Band Jahrgang 1995/96. S. 229.

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА ЗДОЛБУНОВА ПІД НІМЕЦЬКОЮ ЦИВІЛЬНОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ

Організація німецької цивільної окупаційної адміністрації в Здолбуніві

*Скрізь писалося “тільки для німців”.
Навіть на вбиральнях.*

Із 1 вересня 1941 року Здолбунів потрапляє під владу німецької цивільної окупаційної адміністрації. Місто перетворюється на центр гебіту (округу) у складі генерального округу «Волинь–Поділля», що входив до складу райхскомісаріату «Україна» на чолі з Еріхом Кохом. Окремий Здолбунівський гебіт проіснує аж до початку 1943 року, коли його приєднають до Рівненського.

Процес втілення Голокосту в Здолбуніві буде тісно пов'язаний як із рішеннями центрального нацистського керівництва, так і керівників на рівні гебіту.

Останній включав три райони — Острозький, Мізоцький та власне Здолбунівський із найближчими до міста селами. Гебіти очолювали гебітскомісари. Гебітскомісаром Здолбунова став гундертшафтсфюрер (нім. *Hundertschaftsführer*) Георг Маршал. Він прибув до міста в жовтні 1941 року²⁴¹.

Маршал народився 22 березня 1903 року у невеликому містечку Лебау, що в Східній Пруссії неподалік від кордону з Чехією, у родині дрібного торговця. Після здобуття середньої освіти Маршал у 1925 році склав іспит на діловода, а в 1926 році отримав кваліфікацію викладача економіки. Саме на цій посаді він деякий час і працював у професійно-технічних школах. У 1930 році він вступив до лав нацистської партії (НСДАП) та її воєнізованого формування СА. *«Із 1937 р. проводив вишкіл майбутніх керівників партійних осередків у замку Фогельзанг (Айфель). Коли почалася війна, добровольцем пішов в армію. У 1941 р. звільнений від служби задля роботи у цивільній адміністрації. Невдовзі обійняв посаду гебітскомісара Здолбунова»* — йдеться про Маршала у каталозі до виставки «Масові розстріли»²⁴².

Як згодом про нього свідчитимуть колеги й інші німці, які перебували в Здолбунові, Маршал був амбітним, проте від природи не відзначався лідерськими якостями й постійно потрапляв під вплив своїх заступників або інших німецьких колег²⁴³. Тому його позиція щодо єврейського населення буде зазнавати

---

²⁴¹ Kruglov Alexander, Dean Martin. ZDOŁBUNÓW // Encyclopedia of Camps and Ghettos. P. 1504.

²⁴² Каталог виставки «Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944». Київ: Фонд «Меморіал вбитим євреям Європи», 2021. С. 61.

²⁴³ Bundesarchiv. B 162/1586. S. 177.

перманентних коливань з огляду на думку колег. Як людина з комплексом неповноцінності, він надто хвилювався за власну репутацію й виявляв схильність до імпульсивних рішень. Водночас як виходець із невеличкого містечка на німецькому пограниччі він, мабуть, прагнув до самореалізації й підняття соціальною драбиною, демонструючи палку відданість ідеям нацизму. Американський історик Вайтман Вейд Беорн висноує, що ті німці, які були родом із фронтиру, виявляли більшу прихильність до радикального націоналізму: постійні етнічні тертя на пограничних територіях радикалізували їхні ксенофобські й зокрема антисемітські погляди²⁴⁴. Проте життя в умовах пограниччя часто призводило й до протилежних наслідків, а саме могло формувати більший рівень толерантності й емпатії. Промовистим прикладом німця зовсім іншого профілю є Герман Грабе. Він також народився на пограниччі — проте західному. Про цю постать йтиметься нижче.

Заступниками Маршала стали Ерік Габеніхт та Файт²⁴⁵. Пізніше у червні 1942 року у Маршала з'являється ще один заступник — Отто Келлер. Зважаючи на нерішучість Маршала, саме фігури його заступників і їхня точка зору стануть вирішальними у ставленні до євреїв Здолбунова. Зокрема вони впливатимуть на ухвалення окремих ситуативних рішень, які будуть покращувати чи погіршувати становище єврейської громади.

---

²⁴⁴ Beorn Waitman Wade. *Between the Wires. The Janowska Camp and the Holocaust in Lviv*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2024. P. 56.

²⁴⁵ GARF. Moscow. R-7021-71-50. Copy YVA. M.33/JM/19975.

Про позицію Еріка Габеніхта щодо євреїв дізнаємося переважно зі спогадів директора місцевого відділення німецької фірми «Йозеф Юнг» Германа Грабе. Габеніхт обіймав посаду заступника гебітскомісара з реалізації пропагандистської політики та політики стосовно євреїв. Майже одразу він потоваришував із Германом Грабе й намагався впливати на Маршала, аби пом'якшити антиєврейську політику в Здолбунові²⁴⁶. Проте з прибуттям у червні 1942 року до Здолбунова Отто Келлера вплив Габеніхта на гебітскомісара суттєво послабився.

Очевидно, особистості Келлера та Маршала виявилися більш «спорідненими душами». Келлер народився 28 лютого 1908 року в невеличкому селі Зетеніх, що входило до общини Калль на західнонімецькому фронтірі неподалік від кордону з Бельгією. У 1927 році він склав іспит на комерційного службовця й надалі багато років працював на низових комерційних посадах. Із 1934 року він стає членом НСДАП. Згодом отримує посаду голови Німецького трудового фронту в Шлейдені. Через деякий час Келлер стає керівником районної організації нацистської партії в Шлейдені. Він працює на цій посаді до 1939 року. У 1939 році Келлер був мобілізований до вермахту як рядовий солдат, працював у роті, що займалася радіозв'язком. 14 серпня 1941 року Келлер одружився, мав доньку, яка народилася в листопаді 1942 року²⁴⁷.

---

²⁴⁶ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 13–14. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3557159>.

²⁴⁷ JUSTIZ UND NS-VERBRECHEN. Die Ostdeutschen und Westdeutschen Gerichtsentscheidungen wegen nationalsozialistischer. Tötungsverbrechen seit 1945. Herausgeber und Bearbeiter: Prof. Dr. C. F. Rüter und Dr. D. W. de Mildt. S. 326. URL: <http://surl.li/tyahl>.

Напевно, завдяки відданій службі в нацистській партії у липні 1941 року Келлера перевели на службу в Міністерство окупованих східних територій. Його планували призначити гебітскомісаром в м. Унеча, що мало увійти до складу генерального округу «Чернігів». Проте ці території так ніколи й не були передані під управління цивільної адміністрації через перебіг бойових дій на фронті. Мабуть, посада гебітскомісара в одній зі східних територій — це те, чого Келлер навряд чи міг би досягти в своєму житті, якби не нацистська завойовницька політика²⁴⁸. Омріяні влада й статус одного разу замайоріли на його кар'єрному обрії, проте так і не стали дійсністю. Натомість Келлера орієнтовно наприкінці травня – на початку червня 1942 року призначають одним із заступників Маршала у Здолбунові.

Схоже, Келлер понад усе прагнув до кар'єрної самореалізації, ревно проштовхуючи втілення антиєврейської політики в місті. Зі слів Грабе, він одразу ж заволодів сильним впливом на Маршала та сприяв реалізації кількох репресивних дій проти євреїв Здолбунова. Поблажлива політика стосовно євреїв, яку підтримував Габеніхт, не подобалася Келлеру. Це призвело до конфлікту між двома службовцями, який закінчився тим, що Еріка Габеніхта звільнили з посади заступника Маршала й відправили на фронт. Це сталося на початку липня 1942 року²⁴⁹. З цього часу

---

²⁴⁸ JUSTIZ UND NS-VERBRECHEN. Die Ostdeutschen und Westdeutschen Gerichtsentscheidungen wegen nationalsozialistischer. Tötungsverbrechen seit 1945. Herausgeber und Bearbeiter: Prof. Dr. C. F. Rüter und Dr. D. W. de Mildt. S. 326. URL: <http://surl.li/tyahl>.

²⁴⁹ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 19. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3557159>.

функції відповідального за політику щодо єврейсько-го населення Здолбунова й гебіту перебрав на себе Отто Келлер.

У Здолбунові як адміністративному центрі гебіту базувався як пост німецької жандармерії чисельністю 6–8 осіб²⁵⁰, так і керівник окружної жандармерії, якому підпорядковувалися всі жандармські пости в районах (по 2–3 жандарми розміщувалися ще в Мізоці та Острозі як райцентрах) і відповідно всі комендатури допоміжної поліції. За свідченнями поліцейського Петра Пивоварчука, пост жандармерії в Здолбунові було створено орієнтовно в листопаді 1941 року. Мабуть, саме тоді в місто прибуло декілька німецьких жандармів, які призначили нового коменданта допоміжної поліції Леоніда Завадського²⁵¹. Пивоварчук свідчить, що власне керівник посту жандармерії прибув у Здолбунів у грудні 1941 року. Він наказав привести до присяги всіх поліцейських. Це була перша присяга, яку приймали службовці допоміжної поліції. Вдруге вони робитимуть це у травні 1942 року, коли в Здолбунів прибуде окружний керівник жандармерії Йозеф Паур.

Пивоварчук не називає прізвище керівника жандармського посту, проте зі свідчень у повоєнній справі окружного керівника жандармерії Здолбунова Йозефа Паура дізнаємося, що з грудня керівником посту був Верніке. Його заступником став Еріх Бутен-

---

²⁵⁰ Kruglov Alexander, Dean Martin. ZDOŁBUNÓW // Encyclopedia of Camps and Ghettos. P. 1504.

²⁵¹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 48.

гоф²⁵². З липня 1942 року керівником посту жандармерії в Здолбунові стає Вільгельм Вакер²⁵³. Орієнтовно восени вже після ліквідації здолбунівського гетто здолбунівський пост жандармерії знову очолив Еріх Бутенгоф²⁵⁴.

Керівник здолбунівського посту жандармерії Вільгельм Вакер народився у 1900 році в невеликому містечку Деккенпфронн, що на німецько-французькому пограниччі. Це ще один представник нацистської окупаційної адміністрації в Здолбунові родом із фронтиру та досить бідної сім'ї. Він був восьмим з 11 дітей. Його батько працював майстром-мулярем. У 1918 році, коли йому виповнилося 18 років, він був мобілізований на службу в німецькій армії, проте на фронтах Першої світової війни побувати не встиг. Після служби в армії з 1919 року деякий час працював у міській поліції. Після навчання в поліцейському коледжі у 1923 році почав служити сержантом поліції в містечку Есслінген-на-Неккарі. Згодом також працював поліцейським у Вюртемберзі. У 1937 році отримав звання магістра жандармерії. У цей же час він стає членом нацистської партії. З початком Другої світової війни працює на жандармських постах Брест-Литовська та Століна. З 5 липня 1942 року призначений керівником жандармського посту в Здолбунові²⁵⁵.

---

²⁵² Bundesarchiv. B 162/1586. S. 115; Bundesarchiv. B 162/1588. S. 501. Висловляю вдячність за надання копії цієї справи колезі Андрію Усачу.

²⁵³ Bundesarchiv. B 162/1586. S. 116.

²⁵⁴ Bundesarchiv. B 162/1588. S. 503.

²⁵⁵ JUSTIZ UND NS-VERBRECHEN. Die Ostdeutschen und Westdeutschen Gerichtsentscheidungen wegen nationalsozialistischer. Tötungsverbrechen seit 1945. Herausgeber und Bearbeiter: Prof. Dr. C. F. Rüter und Dr. D. W. de Mildt. S. 325. URL: <http://surl.li/tyahl>.

Також відомі прізвища кількох інших жандармів, таких, як слідчий жандармерії Фрідріх Аттінгер²⁵⁶, жандарми Новак, Арльт і Шютц²⁵⁷. Фрідріх Аттінгер народився 5 червня 1902 року в громаді Нюртінген (земля Банед-Вюртемберг)²⁵⁸. Відомо, що Аттінгер мав стійкі антисемітські переконання, а також був схильним до жорстких публічних проявів насильства. Він неодноразово власноручно долучався до вбивств здолбунівських євреїв. Під час окупації Аттінгер за особливу жорсткість і заповзятість зажив репутацію «мисливця на євреїв» навіть у середовищі німецьких жандармів. Згодом секретарка гебітскомісара Маршала Доріс Кознік свідчила: *«Жандарм Аттінгер був відомий як дуже активний поліцейський, особливо коли йшлося про переслідування євреїв. Якось він сам розповідав мені, коли був п'яний, що вночі їздив на мотоциклі, щоб вистежити і розстріляти євреїв, які втекли від масових ліквідацій гетто в нашій місцевості»*²⁵⁹.

Жандармерія розмістилася в одному просторі з комендатурою допоміжної поліції на вулиці Фабричній, відтепер постійно контролюючи її дії. Мабуть, в умовах нацистської окупації ніколи не залишалося порожнім і підвальне приміщення жандармерії та комендатури поліції для утримання в'язнів. Як розповідає Іларіон Король, *«У німецькій жандармерії утримувалися заарештовані радянські громадяни. Для охорони заарештованих із зовнішнього боку будівлі, де*

---

²⁵⁶ Sassin F. Fritz Gräbe, Juden- und Polenretter Über die Wechselfälle der Erinnerung Von Horst Sassin. VHS Solingen. 19.6.2020. 19 Uhr. S. 8.

²⁵⁷ Bundesarchiv. B 162/1588. S. 501.

²⁵⁸ Bundesarchiv. B 162/1586. S. 68.

²⁵⁹ Bundesarchiv. B 162/1586-1595.

вони перебували, виставлялося два пости з німецьких поліцейських у нічний час і один пост у денний час»²⁶⁰.

Власне окружний керівник жандармерії в гебіті Здолбунів Йозеф Паур прибув до Здолбунова аж у травні 1942 року. Тоді ж підрозділ допоміжної поліції пережив чергове переформатування і вдруге був приведений до присяги. Про Паура відомо, що він народився в 1899 році у Бургвіндгаймі, округ Бамберг, що в Баварії, у сім'ї офіцера жандармерії. У 1915 році закінчив курси в школі унтерофіцерів, і з 1916 року брав участь у Першій світовій війні. Був поранений у Франції. У 1919 та 1921 роках навчався в жандармських школах у Баварії й до 1935 року працював сержантом жандармерії в різних місцевостях Середньої та Верхньої Франконії. У 1930 році одружився, у сім'ї народилося троє дітей — син та дві доньки. У 1935–1939 роках був керівником посту жандармерії в невеликому поселенні Іслінг в окрузі Ліхтенфельс. Із початком Другої світової війни, пройшовши додаткові курси для офіцерів жандармерії в Мюнхені, отримав звання окружного капітана жандармерії й у 1942 році був направлений окружним керівником жандармерії в Здолбунів²⁶¹.

У Здолбунові також розмістився гебітсландвірт Зайлер, який відповідав за господарську політику Німеччини в гебіті Здолбунів. Йому підпорядковувалися крайсландвірти райцентрів у Мізочі та Острозі. Вони піклувалися про своєчасне постачання необхід-

---

²⁶⁰ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Арк. 81-зв.

²⁶¹ JUSTIZ UND NS-VERBRECHEN. Die Ostdeutschen und Westdeutschen Gerichtsentscheidungen wegen nationalsozialistischer. Tötungsverbrechen seit 1945. Herausgeber und Bearbeiter: Prof. Dr. C. F. Rüter und Dr. D. W. de Mildt. S. 324. URL: <http://surl.li/tyahl>.

ної кількості сільськогосподарської продукції й інших цінних ресурсів до Німеччини. Проте в умовах нацистської окупації ці посадовці відповідали не лише за господарські справи. Адже наявні свідчення про те, що капітан Зайлер у 1943 році був одним із керівників антидиверсійної групи²⁶². У його підпорядкуванні було троє чи четверо німецьких службовців. Вони не тільки протидіяли партизанським загонам, а й відігравали певну роль у «полюванні» на вцілілих після ліквідації здолбунівського гетто євреїв.

Ще один німецький посадовець, який прибув до Здолбунова у квітні або травні 1942 року, — Ганс Раабе²⁶³. Він очолив арбайтсамт (відділ праці) гебіту. На його плечах лежала відповідальність за експлуатацію місцевих трудових ресурсів — як єврейського, так і неєврейського населення. Надалі Раабе задіявав людей до виконання трудових повинностей у межах німецьких будівельних та інших проектів. Звісно, його відділ найбільше експлуатував працю місцевих євреїв.

Зазначені вище німецькі посадовці становили керівний штат окупаційної адміністрації. Звісно, в структурі самого гебітскомісаріату працювало значно більше людей. Проте, як і службовці міської управи, вони переважно були місцевими. І це стосується навіть шофера гебітскомісара. Вже згадуваний у контексті евакуації зі Здолбунова шофер райкому партії Микола Кравченко продовжував возити місцеві політичні еліти — цього разу нацистські. З вересня 1941 року він працював особистим шофером

---

²⁶² Romanowski Wincenty. *Kainowe Dni*. S. 37.

²⁶³ Bundesarchiv. B 162/1586. S. 176.

службової автівки гебітскомісара Маршала²⁶⁴. Обслуговування радянських партійних еліт виявилось цінним досвідом в особистому резюме, що допомогло швидко знайти нову роботу.

Нижче наведено список усіх службовців гебітскомісаріату із числа місцевого населення чисельністю 80 осіб.

Список службовців Здолбунівського гебітскомісаріату²⁶⁵

1. Преснухін Борис	15. Калабановський Володимир
2. Кхол Микола	16. Ліпіна Катерина
3. Кадержабек Йосип ²⁶⁶	17. Лепьошина Ірина
4. Монастирська Валентина	18. Залевська Анна
5. Вербіцький Роман	19. Перебийніс Карпо
6. Лукашевич Софія	20. Король Тетяна
7. Андрощук М.	21. Василевський А.
8. Тишкевич Антоніна	22. Пекарський Дмитро
9. Пушкін Василь	23. Патер Ірена²⁶⁷
10. Мельникова Клавдія	24. Білошицька Валентина
11. Кравченко Валентина	25. Літарович Станіслава
12. Довгаль Ольга	26. Сокульська Олена
13. Микітко Матильда	27. Кендись Андрій
14. Маєр Олександр	28. Іванюк Кирил

---

²⁶⁴ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Єрмаков Костянтин Іванович, Кравченко Микола Ерастович, Леяков Сергій Єфимович, Печенюк Микола Філіпович, Ясинський Антон Карлович. Арк. 18–18-зв.

²⁶⁵ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5–5-зв.

²⁶⁶ Колишній власник заводу газованої води Йосип Йосипович Кадержабек 1868 року народження з м. Веселі, Чехія. Перебував під арештом радянської влади в 1939 році, але був звільнений за браком доказів у 1940. Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 3. С. 51.

²⁶⁷ Ірена Патер — це єврейка, яка приховувала свою ідентичність, видаючи себе за фольксдойче.

29. Кримській Кароль	55. Конзелява Іван
30. Піліпчук Сергій	56. Нагорний Микіта
31. Семенюк Андрій	57. Нагорна Анна
32. Цвельон Галина	58. Клепач Марія
33. Борисюк Анастасія	59. Пехачек Вячеслав
34. Ясінський Антон ²⁶⁸	60. Кравченко Микола ²⁶⁹
35. Кобиляж Ян	61. Стичинській Володимир
36. Кротюк Павло	62. Камецькій А.
37. Якубов О.	63. Шевчук Федор
38. Леонович Лідія	64. Новотна Любов
39. Нагловській Володимир	65. Лукашук Антоніна
40. Шліссік Андрій	66. Кравчук Олексій
41. Тушаківська Нонна	67. Боярчук Григорій
42. Рибіцька Галина	68. Гончаренко Лідія
43. Камчиць Віра	69. Вернюк Микола
44. Дячук Микола	70. Чапкович Сергій
45. Бондарчук Олексій	71. Філіповський Вітольд
46. Шевчук Володимир	72. Лесняк Йосип
47. Аврамчук Олександр	73. Маслов Леонід
48. Мартинюк Іван	74. Радоневич Костантин
49. Радоневич Борис	75. Попчук Петро
50. Кравчук Микола	76. Гляйх Ярослав
51. Клубок Володимир	77. Шевчук Лаврентій
52. Росінській	78. Кліменко Артем
53. Новіков Микола	79. Шеретюк Павло
54. Турчинська Ніна	80. Бондар Валентин

Знову ж таки, політика німців нагадувала типову колоніальну практику, коли невеликий штат співробітників із метрополії здійснював управління значною тери-

---

²⁶⁸ Один із шоферів Здолбунівського цементного заводу, який згодом за наказом німців буде вантажівкою возити євреїв із гетто на розстріл у Старомисьську. Про це йтиметься нижче.

²⁶⁹ Шофер гебітскомісара Маршала Микола Кравченко також фігурує в цьому списку службовців гебітскомісаріату.

торією руками місцевого населення²⁷⁰. Серед останнього німці також за часто поширеною колоніальною формулою вибудовували певну ієрархію. Вагомою змінною цієї формули вони зробили расистську ідеологію. Найвищі позиції відводилися «фольксдойчам» — німцям, які проживали на території Здолбунова й району ще з минулих часів. Саме приїжджі й місцеві німці вважалися новим режимом єдиним «повноцінним» народом. Наявні спогади очевидця про те, що під цивільною окупаційною адміністрацією у місті відразу ж з'явилося чимало табличок, на яких «скрізь писалося “тільки для німців”. Навіть на вбиральнях. Німець, коли заходив у квартиру і йому що-небудь у тій квартирі сподобалося, то це безумовно потрібно було йому [одразу ж] віддати. Всі німецькі квартири були обставлені найкращими речами, награваними у громадян»²⁷¹.

Проте німців у Здолбунові було не так уже й багато. Тож на службу в імперських інституціях наймалися росіяни, чехи і представники інших народів. Але найбільша кількість службовців місцевих адміністрацій та поліції — це місцеві українці, які були найчисельнішою етнічною групою в місті й навколишній сільській місцевості.

---

²⁷⁰ Один із найпромовистіших прикладів колоніальної політики, коли метрополія завойовує й управляє колонією, використовуючи мінімальну кількість своїх людських ресурсів, — підваадна Великобританії Індія. Цю країну англіїці завойовали руками місцевих найманців та невеликої кількості власних офіцерів, які ними керували. Згодом Великобританія налагодила систему колоніального правління країною, за якої більшість управлінських функцій виконували місцеві службовці. Інші західноєвропейські метрополії також вдавалися до подібної практики задіювання ресурсів місцевого населення для полегшення управління підкореними територіями. Очевидно Німеччина, яка мала певний досвід колоніальних завоювань ще до Першої світової війни, у період правління нацистського режиму продовжувала вдаватися до знайомих їй колоніальних практик цього разу на підкорених територіях Східної Європи.

²⁷¹ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Спр. 50. Арк. 58-зв.

Звісно, євреї перебували найнижче у цій ієрархії, тому вони не могли працювати в поліції, місцевих управах чи гебітскомісаріаті. Проте їх подекуди залучали як допоміжний неофісний персонал для виконання певних важкозамінних функцій, але в жодному разі не на керівні посади. Наприклад, у списку лікарської служби, що діяла в структурі гебітскомісаріату, зустрічаються імена євреїв.

Список лікарів міста Здолбунова (орієнтовно 1941–1942 рр.)²⁷²

Прізвище та ім'я	Рік народження	Спеціальність	Національність	Де тепер працює
Доктор Андрощук Микола	1882	Хвороби внутрішні	Украї- нець	Окружний відділ охорони здоров'я (перемістився в гебітскомісаріат, як тільки ліквіду- вали округ — П. Д.)
Доктор Крамський Віктор	1890	Хвороби внутрішні, очні, вушні і головні	Чех	Міська амбулато- рія № 1

²⁷² ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 42.

Доктор Гачинський Іван (був головним лікарем)	1869	Хірург	Поляк	Міська лікарня Здолбунів
Фельдшер Пушкін Антон	1884		Украї- нець	Міська амбулато- рія № 1
Фельдшер Стрілецький Андрій	1884		Украї- нець	Фельдшерський пункт у Здовбиці
Доктор Грессель Еразміна	1900	Зубний лікар	Полька	Міська амбулато- рія № 1 і № 2
Фельдшер Щеглов Федор	1875		Украї- нець	Приватна практика
Доктор Гольдберг Владислав	1896	Хвороби внутрішні	Поляк	Міська лікарня Здолбунів
Доктор Форма Марцелі	1909	Хірург	Єврей	Міська лікарня
Доктор Геллер Франц	1892	Акушер	Чех (жид), біженець чеського громадян- ства із Праги — П. Д.	

Доктор Шлезінгер Отто	1906	Венеролог	Єврей	Міська амбулаторія № 1
Доктор Орловський Соломон	1895	Внутрішні хвороби	Єврей	Міська амбулаторія № 2
Доктор Прашкер Мойсїй	1903	Санітарний лікар	Єврей	Окружний відділ здоров'я

Фірма «Юнг», трудова експлуатація євреїв Здолбунова і діяльність Германа Грабе

Думки про цю компанію різнилися між зловісними версіями про розстріл вагітної жінки Веррмахером, який був винуватцем вагітності, і, здавалося б, неймовірними чутками про гуманне ставлення самого боса.

Вінсентій Романовський

Наявність залізничної станції у Здолбунові вчоргове позначилася на його долі під час нацистської окупації. Статус промислового міста й залізничного вузла привабив сюди німецьку інженерно-будівельну компанію «Йозеф Юнг» та, можливо, ще кілька дрібніших компаній. Тому службовці окупаційної адміністрації Здолбунова були не єдиними німцями, котрі прибули до містечка з осені 1941 року. На окуповані території часто прибували приватні компанії, які були зацікавлені в експлуатації місцевої промислової інфраструктури, природних ресурсів та населення. Це ще одна типова для колоніальної політики характеристика.

Мейер Цикер розповідає про появу німецької приватної компанії у Здолбунові наступне: «Приблизно в кінці серпня або на початку вересня у нашому місті з'явилися німецькі інженери. Вони заснували офіс і пояснили людям, що збираються відкрити дві німецькі компанії. Одна називалася “Йозеф Юнг”, “Юнг”, а друга — організація “Тодт”²⁷³. Вони планували найняти на роботу багато людей. Сказали, що збираються працювати на вокзалі... допомагати споруджувати бункери і... працювати на станції, щоб будувати все для підтримки німецької армії. Власне це виявилось примусовим табором праці, знаєте, куди я їздив на роботу разом з батьком і матір'ю»²⁷⁴.

У Здолбунові розмістився офіс інженерно-будівельної компанії «Юнг» із невеликим штатом співробітників, які прибули з Німеччини й інших країн Західної Європи. Очолив здолбунівський офіс компанії німець Герман Грабе. У його офісі також працювали близько 10–12 осіб, що приїхали з ним із Німеччини²⁷⁵. Серед них було декілька вихідців із російського білоемігрантського руху. Також одним зі співробіт-

---

²⁷³ Німецька модель управління економікою хоча й зберігала риси ринку, проте була далекою від нього в сучасному розумінні цього слова. Більшість секторів економіки об'єднувалися навколо великих синдикальних інституцій, які напряму підпорядковувалися нацистській владі. Зокрема у нацистській Німеччині існувала парамілітарна будівельна організація «Тодт», заснована в 1938 році. «Тодт» було підпорядковано міністерству озброєння та військового майна. Співробітники цієї організації координували широкий спектр будівельних проєктів на всій території окупованої Європи, експлуатуючи примусову працю євреїв та інших народів. На організацію «Тодт» працювала велика кількість інших приватних компаній, виконуючи різного роду урядові замовлення. Одним із таких підприємств була приватна компанія «Юзеф Юнг».

²⁷⁴ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 1.

²⁷⁵ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 8. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3557159>.

ників і близьких соратників Грабе став виходець із Люксембургу Генріх Мессеріг, який, за словами Грабе, ніколи не поділяв нацистських поглядів²⁷⁶. Секретаркою Грабе працювала етнічна єврейка Розалі Варчівкер, якій він незадовго до того допоміг отримати «арійські» документи²⁷⁷.

Більшість штату офісу компанії, як і у випадку з гебітскомісаріатом, також складала місцеві мешканці. Проте Грабе наймав не тільки людей «арійського» походження, але й євреїв. Зокрема він взяв на роботу доньку колишнього директора цементного заводу Ганну Прусак. В офісі Грабе вона познайомилася із Мессерігом, і, здається, тоді в молодих людей розпочався роман. Про перебіг їхніх стосунків відомо вкрай мало, як і дещо туманним виявиться їхній драматичний фінал.

Характеризуючи цивільних німців, які їхали на схід, американський історик Вайтман Беорн справедливо зауважує: «...багатьом чиновникам, цивільним особам і людям у формі (особливо есесівцям) схід пропонував елітарний статус та рівень життя, абсолютно не відповідний їхньому дійсному рангу чи заслугам»²⁷⁸. Проте не всі німці, що їхали працювати на завойовані східні землі, були такими. Герман Грабе — це зовсім протилежний приклад людини, яка, опинившись у складних реаліях окупованої Східної Європи, змогла не втратити людяність і протистояти пануючій атмосфері дегуманізації й повсюдного насильства.

---

²⁷⁶ Sassin Horst R. Fritz Gräbe, ein Solinger Bauingenieur mi Wollhynischen Holocaust. S. 231.

²⁷⁷ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 15.

²⁷⁸ Waitman Wade Beorn. Between the Wires. P. 43.

Грабе народився у 1900 році в релігійній сім'ї у містечку Золінген неподалік від м. Дюссельдорф, що на крайньому заході Німеччини. Його мати — лютеранка за віросповіданням — прищепила йому цінності людинолюбства. Брат Германа Еріх з дитинства мав інвалідність. Через деформацію хребта його часто цькували на вулиці. На думку німецького дослідника Горста Сассіна, цей досвід позначився на формуванні у Германа емпатії до людей, які чимось відрізняються від інших²⁷⁹. Після школи Грабе навчався на інженера-будівельника. У 1924 році він одружився. У 1931 році в подружжя народився син Фрідріх. Отримавши посаду керуючого директора в одній із будівельних компаній, у році 1931 Грабе на деякий час став членом нацистської партії²⁸⁰. Проте, за спогадами самого Грабе, він ніколи не ходив на партійні збори й не платив членські внески. Зрештою, задля кар'єрного просування в той час багато хто вступав у нацистську партію, не завжди поділяючи її цінності. Коли розпочалася німецько-радянська війна, Грабе керував східними відділеннями компанії «Юнг», яка окрім Здолбунова мала офіси ще в Рівному та Дубно. Саме в цих містах проходило найбільше робочого часу Германа Грабе у 1941–1943 роках.

Звісно, не варто плекати ілюзії щодо всіх співробітників фірми «Юнг»: частина з них мала антисемітські переконання й зовсім не поділяла погляди свого керівника. Фірма ж використовувала примусову працю здолбунівських євреїв, яка вже з перших місяців

---

²⁷⁹ Sassin Horst. Fritz Gräbe, Juden- und Polenretter. Über die Wechselfälle der Erinnerung von Horst Sassin im Rahmen der Ausstellung <...und laut zu sagen: Nein> im Museum für Verfolgte Künste, Solingen. 24. Juni 2021, 18 Uhr. S. 1.

²⁸⁰ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 1–3.

зусиллями німецьких наглядачів компанії стала непосильною. Гелена Штайнберг пригадує, як її знайомі після перших днів роботи на цю компанію поверталися «побиті й обдерті»²⁸¹.

Меїр Вельтфройд розповідає про жорстокого співробітника фірми «Юнг» Макса Шмале, який наглядав за працею єврейських робітників: *«Це був садист, який бив навіть тоді, коли для цього не було жодної причини. У нього в руці завжди був ланцюг, яким він бив примусових робітників аж до крові. Через кілька днів мого перебування на будівництві Шмале дізнався, що мене, як і його, звать Макс»*²⁸². Він ніяк не міг цього зрозуміти. Чому в єврея таке ж ім'я, як і в нього, німця? З цього часу не було й хвилини спокою. Шмале щоденно приходив на будівництво. Як тільки стикався зі мною, то одразу ж бив. Страшно бив»²⁸³.

Меїр розповідає, як одного разу Шмале вбив його колегу по роботі Моше Гроссмана, 22-річного юнака й біженця із м. Білгорай. Коли Моше під час роботи без дозволу відлучився до вбиральні, Шмале розлютився. Юнак був схильний до заїкання, і після повернення із вбиральні дуже злякався, побачивши Шмале. Він не зміг вчасно пояснити причину своєї відсутності на робочому місці, й наглядач вдарив його залізним ломом у голову. Рана виявилася смертельною, і наприкінці дня Моше помер. Про жорстокого співробітника фірми «Юнг» на прізвище Шмале у своїх спогадах згадує і Борис Мінухін — єврей родом з

---

²⁸¹ YVA. O.62. Item ID 3732417. File No 219. Stajenberg (Andrzejczak) Helena. P. 2–3.

²⁸² Швидше за все тут ідеться про полонізовану версію імені Меїра.

²⁸³ YVA 0.3/1801. Item ID 3555479. P. 5. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3555479>.

м. Інгулець, який перебував у рівненському гетто. У 1942 році він зміг втекти до Здолбунова, де й зіткнувся зі Шмале. Згадуючи про цього працівника фірми «Юнг», він зауважив: «Я пам'ятаю прізвище цього німця, це фашист був страшний»²⁸⁴.

Макс Шмале дійсно був одним зі співробітників компанії «Юнг», який наймав працівників на будівельні роботи. Він прибув до Здолбунова 7 жовтня 1941 року й працював у фірмі «Юнг» до січня 1943 року²⁸⁵. Вже в повоєнний період він стане керівником фірми «Юнг».

На роботу у фірмі «Юнг» мобілізували євреїв не лише зі Здолбунова, а й із сусідніх населених пунктів. Для цього в Здолбунові створили окремий табір праці. Наприклад, кілька десятків працівників з Мізоча було відправлено для виконання примусових робіт у Здолбунові та Рівному — ще одному місті, де розгорталася діяльність компанії. Один із євреїв з Мізоча Йона Олікер розповідає про важкі умови роботи, з якими він зіткнувся, працюючи на фірму «Юнг» у Здолбунові²⁸⁶. Робота в холодну пору особливо дошкуляла йому через відсутність належного одягу.

На фірму «Юнг» ще з 1941 року працевлаштувалася й Елізабет Яблонська. Її найняв до офісу Герман Грабе, мабуть, завдяки непоганій освіті. Елізабет досить схвально відгукується про той період свого життя під нацистською окупацією, стверджуючи, що керівник Грабе дбав про співробітників свого офісу²⁸⁷.

---

²⁸⁴ Boris Minukhin. Interview 49395. Jewish Survivor. Russian. Zdobunów (Poland), Ingulets (Dnepropetrovsk, Ukraine, USSR). USC Shoah Foundation. Part 2.

²⁸⁵ Bundesarchiv. B 162/1586. S. 147–148.

²⁸⁶ YVA. Item ID 3556051. File No 2233. Testimony of Jona Olikier.

²⁸⁷ Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 3.

Євреї швидко помітили готовність директора фірми приходити на допомогу й почали все частіше звертатися до нього. Голова юденрату налагодив тісну співпрацю з директором відділення фірми «Йозеф Юнг» у Здолбунові і спільно з ним зміг досягти значних успіхів у постачанні, що покращило становище єврейської громади під нацистською окупацією. Ось як Грабе свідчить про Шляйфштайна: *«Спільно зі мною Шляйфштайн зміг досягти стільки, що отримав додаткове харчування для працюючого населення. Дітям, які працювали з 12 років, довелося купити теплий одяг, все без жодної користі для себе»*²⁸⁸.

Фірма «Юнг» стала підприємством, яке мобілізувало на роботу велику кількість місцевих євреїв і неєврейське населення. Інформація про трудову повинність на користь цієї фірми часто фігурує в документах Здолбунівської міської управи. Роль фірми була двоякою. З одного боку, вона експлуатувала примусову працю євреїв та місцевого населення. Працівників змушували важко понаднормово працювати. У цьому контексті фірма «Юнг» була типовою інституцією, покликаною «викачувати» всі можливі ресурси із завойованого колоніального простору на сході.

З іншого боку, невелика ініціативна група людей навколо керівника компанії Грабе намагалася використати функціонування цієї інституції з метою послаблення жорсткості нацистського режиму в Здолбунові та відвернення акцій масового вбивства. Цю амбівалентну роль компанії «Юнг» дуже влучно означив у своїх спогадах діяч польського підпільного руху в Здолбунові Вінсентій Романовський: *«Філія буди-*

---

²⁸⁸ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 52.

вельної компанії «Йозеф Юнг – Золінген» мала свої представництва в Здолбунові. Керівником був інженер Герман Грабе — «Фріц», член НСДАП. Думки про цю компанію різнилися між зловісними версіями про розстріл вагітної жінки Верммахером, який був винуватцем вагітності, і, здавалося б, неймовірними чутками про гуманне ставлення самого боса»²⁸⁹. Герман Грабе як керівник компанії намагався пом'якшити німецьку машину експлуатації та репресій. Проте навряд чи йому було під силу змінити всю логіку колоніальної інфраструктури, вибудованої нацистським режимом.

Грабе налагодив тісну комунікацію як із Маршалом, так і з його заступником Еріхом Габеніхтом. У своїй першій розмові з Маршалом він зрозумів, що має справу з людиною, яка намагається вислужитися в реаліях пануючого режиму. Якщо для останнього «єврейське питання» було надважливим, то й Маршал прагнув наслідувати панівну лінію політики. Зокрема Грабе так згадував слова Маршала під час своєї першої розмови з ним: «Потім Маршал запитав мене, які у мене враження про Здолбунів, і зауважив, що я, мабуть, помітив, що єврейське населення живе в постійному страху. І це було дійсно так. “Чи знаєте ви, що на початку серпня 200–300 чоловіків-євреїв (я не пам’ятаю, яку він точно назвав цифру) були розстріляні прямо тут, на цементному заводі?” Я відповів, що не знаю про це. Він пояснив, що стріляли командири СС. Це була систематична операція розстрілу певного відсотка єврейського населення — лише чоловіків. Він додав: “Ця операція була не до кінця продуманою, жорстокою та нелюдською. Це ніколи не повинно повторюватися”. Почувши це, я вирі-

---

²⁸⁹ Wincenty Romanowski. Kainowe Dni. S. 90.

шив, що маю справу з чесною відповідальною людиною, і хотів був відповісти в тому ж дусі, коли він продовжив: “Надалі ми будемо діяти інакше, більш гуманно — будемо стріляти не тільки в чоловіків, але також у жінок і дітей. Це єдиний правильний спосіб... Так, містере Грабе, життя важке. Ми повинні робити те, чого хоче керівництво партії та Гітлер”»²⁹⁰.

У своєму офісі Грабе створив невелику ініціативну групу однодумців, до якої належали люксембуржець Мессеріг, етнічна єврейка Розалія Варчівкер і, можливо, ще кілька співробітників офісу. Він перманентно комунікував з керівництвом гебітскомісаріату, намагаючись пом'якшити антиєврейську політику в Здолбунові. Все це, можливо, зіграло не останню роль у тому, що, починаючи з серпня 1941 року й до кінця липня 1942 року, у місті не сталося жодного масового вбивства євреїв. Створена Грабе мережа допомоги, а згодом і порятунку євреїв вже з вересня 1941 року стає дуже вагомим зміною в драмі геноцидного процесу, що розгорталася в Здолбунові та кількох сусідніх містах.

Становище євреїв в умовах цивільного окупаційного режиму

*Нам не дозволялося ходити тротуарами,
доводилося ходити дорогою...*

Мейєр Цикер

В умовах цивільногокупаційного режиму німецька влада обмежила торгіву діяльність євреїв. Для здійс-

---

²⁹⁰ YVA. O.3/2875. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14682308>.

нення торгівлі їм потрібно було отримати дозвільні документи. Проте жорсткі обмеження, які окупаційна влада накладала на економіку, часто містили низку дискримінаційних щодо євреїв положень.

Наприклад, виконання «важливої для німецьких інтересів» роботи було запорукою отримання щомісячних продуктивних наборів за картковою системою, яку впровадив нацистський режим²⁹¹. Для видачі цих продуктів міським управам наказали створювати спеціальні «споживчі пункти». Останні могли належати українським торговцям, проте в жодному разі не єврейським. При самих управах створювалася «міська організація розподілу товарів»²⁹². У розпорядженні здолбунівського гебітскомісара від 26 лютого 1942 року йшлося: *«При організації осередків продажі належить взяти під увагу створення міських пунктів продажі, а також обсадження таких пунктів відповідними керівниками склепів та передачу їх відповідним українським купцям в їх власне розпорядження... Для забезпечення жидів мають бути створені жидівською радою спеціальні пункти збуту. Крім того, при організації осередків продажі і системи розподілу товарів розходиться перешкоди для жидівського тайного гандлю, стосованого до потреб осілого міського населення.»*²⁹³. Ці нові підходи до управління економікою з системою протегування українцям і дискримінацією євреїв суттєво погіршили скруту єврейської громади.

Також міська управа, районна поліція й гебітскомісаріат за будь-якої нагоди вдавалися до експлуатації

---

²⁹¹ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 24.

²⁹² Там само. Арк. 21.

²⁹³ Там само. Арк. 21, 23.

праці євреїв. Тому їм доводилося працювати не тільки на фірму «Юнг». Загалом трудова повинність була обов'язком для всього населення, не тільки євреїв. Про це йшлося, наприклад, у розпорядженні генерального комісара округу «Волинь–Поділля» від 17 грудня 1941 року²⁹⁴. Також у Здолбунові періодично з'являлися розпорядження для місцевого населення виконувати ті чи інші роботи на користь фірми «Юнг» або місцевих органів управління. Якщо хтось, наприклад, мав підводу з кіньми, то цим людям без будь-яких попередніх погоджень іноді наказували у визначений час з'явитися для виконання певних робіт. Цим процесом керувала Здолбунівська міська управа, але вона лише виконувала розпорядження гебітскомісаріату. Невиконання людьми таких наказів призводило до штрафних санкцій і навіть арештів, чим займалися жандармерія та допоміжна поліція²⁹⁵.

Попри ці норми трудової повинності для всього населення найчастіше експлуатували працю саме євреїв, і ставлення до них було значно гіршим. До того ж їх часто змушували виконувати найчорнішу й найважчу роботу, яка не вимагала кваліфікації. Ось як про свою роботу на фірму «Юнг» розповідає Мейер Цикер: *«Там працювали навіть деякі українські селяни. До нас ставилися по-іншому: як євреї ми повинні були носити [на одязі] спереду зірку, а ззаду — жовті нашивки. Нам не дозволялося ходити тротуарами, доводилося ходити дорогою... У 13 чи 14 років мені доводилося носити 20 цеглин на два-три поверхи або... розбивати молотом мерзлу землю»*²⁹⁶.

---

²⁹⁴ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 115.

²⁹⁵ Там само. Арк. 33.

²⁹⁶ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 1.

В умовах нацистської окупації можливість мати хоч якусь офіційну роботу все ж давала для євреїв Здолбунова трішки кращі шанси на виживання. Зокрема вони могли, як і неєврейське населення, отримувати продуктивні пайки. Проте єврейські сім'ї отримували урізані продуктивні набори. Наприклад, у 1942 році міська управа, виконуючи розпорядження гебітскомісара Маршала, встановила для працюючих євреїв на 25 % менші норми м'яса, ніж для іншого населення. До того ж євреї мали отримувати його в останню чергу²⁹⁷. Через це їм часто взагалі нічого не діставалося. Аналогічна ситуація складалася з видачею хліба для працівників різних установ: євреї отримували свою частину останніми. Тому, як тільки починався дефіцит, — а він був частим супутником воєнного часу — єврейські робітники взагалі не отримували передбачену для них норму хліба²⁹⁸.

Нижченаведена таблиця промовисто демонструє особливості отримання продуктивних наборів єврейським і неєврейським населенням. Також ці продуктивні норми дають певне уявлення про те, які з товарів в умовах окупації були найбільш дефіцитними (зокрема цукор), а які — більш доступними (наприклад картопля).

---

²⁹⁷ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 125.

²⁹⁸ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 61.

**Продуктові норми для «християнського»
населення Здолбунова
під нацистською окупацією²⁹⁹**

	I група	II група	III група	IV група
М'ясо	100	100	200	300
Хліб	1 500	1 500	2 000	2 500
Різні продукти	200	250	500	500
Цукор	–	–	–	250
Картопля	2 000	2 000	2 500	3 500
Ярина	Так само	Так само	Так само	Так само

Діти працюючих отримують половину II групи.

Діти непрацюючих отримують половину I групи.

Євреї

Діти до 14 років отримують половину I групи.

Євреї — половину I групи.

Євреї, які працюють для єврейської ради (юденрату — П. Д.), — I група повна.

Єврейська рада — II група повна.

Євреї, які працюють при німецьких установах, — половина II групи.

Підпис під документом:
керівник господарського відділу Гуменюк.

²⁹⁹ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 76. Ймовірно йдеться про тижневі норми, проте в документі це чітко не означено. Скоріш за все одиницею виміру були грами, хоча документ про це також не повідомляє.

Носіння розпізнавальних знаків у вигляді жовтих латок, які нашивалися на верхній одяг ззаду і спереду, — це ще одна принизлива дискримінаційна практика, яку застосували до євреїв у Здолбунові і навколишній місцевості. Саме у вересні 1941 року нарукавну пов'язку із зображенням зірки Давида змінено на жовті нашивки, які були набагато помітніші здалеку. Відтак тепер будь-хто міг розпізнати єврейське населення навіть із неблизької відстані.

Також для євреїв комендантська година починалася значно раніше. Їхня поява на вулицях міста у комендантську годину могла означати неминучу смерть. Поліцейські мали право розстріляти жертву на місці. Службовці поліції також стежили за виконанням євреями інших дискримінаційних розпоряджень окупаційної влади. Судячи зі спогадів єврейського населення, вони досить непогано вжилися в свою роль. Не останнє значення тут, мабуть, мала й дегуманізація євреїв та поступова бруталізація воєнного часу. Як пригадує Мейер Цикер, *«українська міліція була дуже поганою»*. Він розповідає, як один із поліцейських, який добре знав його батька, вихвалявся, що для нього вбивство єврея «нічого не означає». Чоловік ніби більше не вбачав у представниках єврейської громади людей³⁰⁰.

Ще одна практика економічного визиску, яку застосовував до здолбунівських євреїв гебітскомісар Маршал, — накладання на всю громаду вимог сплатити великі контрибуції золотом. Герман Грабе у своїх спогадах пригадував, як орієнтовно в листопаді 1941 року гостював у будинку Маршала і той хизував-

---

³⁰⁰ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 1.

ся перед ним зібраним золотом, яке мало бути відправлене в Німеччину³⁰¹. Практика обкладання євреїв такими контрибуціями була повсюдною на території окупованої нацистською Німеччиною Європи. За спогадами Грабе, гебітскомісар також демонстрував йому багато хутра й іншого одягу, який зміг зібрати з євреїв Здолбунова. Ці речі також підлягали відправленню до Німеччини. За словами Грабе, «*Маршал мав явно слабкий характер, насилу приховував комплекс неповноцінності. Він був невисокого зросту, худий і блідий. Він хотів прикрити свої комплекси, підкреслюючи власну партійну приналежність...*»³⁰². Тож Грабе вдалося переконати невпевненого в собі гебітскомісара повернути євреям бодай частину не надто цінного для німців одягу, аби єврейські робітники мали в що одягатися взимку. Грабе постійно намагався впливати на політику Маршала, послаблюючи контрибуції для єврейського населення.

Загалом життя в Здолбунові восени 1941 року і навіть взимку й навесні 1942 року було порівняно стерпним для тамтешньої єврейської громади. Після 7 серпня 1941 року тут принаймні деякий час не відбувалися масові розстріли. Чутки про те, що подібне мало місце в сусідніх населених пунктах, жахали здолбунівських євреїв: «*Ми чули, що в Рівному тисячі євреїв вивезли в долину Сосонки — це була долина з соснами — і холоднокровно їх розстріляли*»³⁰³. Розстріли у Сосонках та Костополі в листопаді 1941 року стали квінтесенцією першої хвилі нацистського насильства

---

³⁰¹ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 17. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3557159>.

³⁰² Ibidem. P. 9, 17.

³⁰³ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 1.

на Волині. Після них масові вбивства у регіоні на деякий час затихають. На кілька місяців у нацистській політиці бере верх прагматичний підхід збереження життя євреям задля експлуатації їхньої праці. Проте епізодичні вбивства по кілька десятків людей за ті чи інші «провини» або й без приводу продовжують залишатися буденною практикою в багатьох волинських містах.

Початок другої хвилі розстрілів на Волині й геттоїзація в Здолбунові

Весною 1942 року за вказівкою німецько-фашистської влади один із кварталів міста Здолбунів... був обнесений колючим дротом у три–чотири ряди, у цьому кварталі були розміщені радянські громадяни єврейської національності.

Адам Прокопчук

Мета створення гетто полягала в концентрації всіх євреїв населеного пункту в одному невеликому за площею місці. Так їх було легше контролювати і за потреби — відносно швидко здійснити масове вбивство. Розпорядження Еріха Коха про створення гетто в райхскомісаріаті «Україна» з'явилося ще 5 вересня 1941 року. Гетто мали бути створені в усіх населених пунктах, де чисельність євреїв сягала щонайменше 200 осіб. Проте процес втілення цього розпорядження багато в чому був покладений на плечі гебітскомісарів. Наприклад, перше гетто в західній Волині виникає вже в жовтні 1941 року в Костополі. Можливо, причина такого швидкого виконання наказу полягає

в антисемітських переконаннях одного із заступників костопільського гебітскомісара Ленерта. У Рівному процес створення гетто розтягнувся з листопада 1941 по лютий 1942 року. У більшості гебітів західної Волині період геттоізації припадає на кінець 1941 – березень / квітень 1942 року.

У цьому контексті травень–червень 1942 року — час геттоізації гебіту Здолбунів — це досить пізній період. Наприклад, у Ковелі геттоізація також відбувалася в травні 1942 року, і там це пояснювалося тим, що тамтешній гебітскомісар Арно Кемпф брав хабарі у юденрату, відтягуючи процес створення гетто. Це стало однією з причин його арешту й зміщення з посади. У Здолбунові, можливо, діяльність Германа Грабе на посаді керівника фірми «Юнг» дозволила суттєво відтягнути процес геттоізації, хоча однозначних доказів цього немає.

У березні 1942 року стартує операція «Райнгард», у результаті якої загине більшість євреїв окупаційної зони Генерального губернаторства, що існувала на етнічно польських землях. Під час цієї операції загине й більшість євреїв східної Галичини. З квітня 1942 року в сусідній із Волиню окупованій Білорусі також починається друга хвиля насильства проти євреїв (йдеться про акції в Кривичах 28 квітня й Долгинові 29–30 квітня)³⁰⁴. В травні вона поширюється й на західну Волинь, де відбуваються перші акції ліквідації гетто у Ківерцях, Корці, Клевані, Дубно, Вербі та Козині.

---

³⁰⁴ Dean Martin. *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944*. New York: Palgrave Macmillan, 2000. P. 84.

За цих умов і далі відтягувати процес створення гетто в гебіті Здолбунів очевидно стало неможливо. У той час чутки про початок розстрілів на Волині ширилися серед єврейської громади Здолбунова: *«Життя тривало, в основному працювали у трудовому таборі фірми «Юнг», і це продовжувалося приблизно до червня 1942 року. Почали ширитися чутки, що айнзатц-група й українські та литовські міліціонери ліквідували міста на Волині... Люди дуже нервували, не знаючи, що робити. У той час німці перемістили всіх євреїв в одне місце, яке називали гетто. Мені здається, що це могло бути в березні, квітні або червні»*³⁰⁵.

Зусилля Грабе й Габеніхта деякий час могли послаблювати становище євреїв, але вони були не в змозі впливати на загальний хід Голокосту. Також цікаво, що процес геттоізації у Здолбунові співпадає з прибуттям сюди окружного капітана жандармерії Йозефа Паура та появою в Здолбунові одного із заступників Маршала Отто Келлера. Саме останній у майбутньому буде відігравати вагомую роль в загостренні антисемітської політики окупаційного режиму в гебіті. Проте їхня роль у створенні гетто, напевно, була дуже ситуативною, адже цей процес виглядав невідворотнім, якщо розглядати його в контексті подій Голокосту в західній Волині та інших окупованих німцями східних територіях. Але такі місцеві особливості втілення геттоізації, як, наприклад, створення у Здолбунові гетто, огороженого колючим дротом та стіною, могли бути результатом впливів на рішення Маршала з боку Келлера чи Паура. Адже далеко не скрізь у західній Волині виникали гетто саме закри-

---

³⁰⁵ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 2.

того типу. Часто їх створювали без огорожі, що полегшувало бранцям нелегальне пересування та вимінювання речей на їжу у місцевого населення.

Отже, у травні–червні 1942 року в гебіті Здолбунів було створено три гетто — в Здолбунові, Острозі та Мізочі. Євреям, які проживали в сільській місцевості, наказали з невеликою кількістю речей переселитися до гетто районних центрів гебіту.

Коментуючи місце розташування гетто в Здолбунові, Олег Тищенко та Юрій Кіреєв зазначають: «Від теперішньої вулиці Садової до вечірньої школи (пров. Гончара) тягнулася територія єврейського гетто. Від водонапірної вежі перпендикулярно праворуч й ліворуч у бік Катеринівської церкви проходили межі обгородженого кварталу гетто»³⁰⁶. Бранка гетто Барбара Фауст зазначає, що воно розміщувалося неподалік від залізничного вокзалу, що загалом підтверджує ці висновки про його межі³⁰⁷. Зазвичай для єврейського гетто німці обирали дуже незначний простір, створюючи там жахливу тисняву й змушуючи проживати в одному будинку одразу по декілька сімей. Здолбунів тут не був винятком — визначена під гетто територія дійсно невелика за площею.

Частина очевидців стверджує, що переселення в гетто у Здолбунові відбулося відносно спокійно і євреям дали достатньо часу на те, аби вони могли взяти з собою якомога більше речей. Як пригадує Естер Барішман, «У гетто ми могли взяти стільки одягу, скільки хотіли. Все, що хотіли, ми взяли з собою»³⁰⁸. Все ж

---

³⁰⁶ Тищенко Олег, Кіреєв Юрій. Здолбунів на Волині. С. 88.

³⁰⁷ Sassin Horst R. Fritz Gräbe, ein Solinger Bauingenieur mi Wollhynischen Holocaust. S. 230.

³⁰⁸ Esther Barishman. Interview 5328. Part 2.

зустрічається й інформація про те, що під час переселення німецькі жандарми хапали людей на вулицях міста та силоміць відводили в гетто: «Відводили в гетто, яке було огорожене колючим дротом. Воно було за залізничною колією, з іншого боку міста. Туди ж звозили юдеїв з навколишніх сіл... При цьому переміщенні юдеїв у гетто забрали також Вацлава Канского, коли він проходив біля гестапо, що було розташоване в будинку Гохманів. Його будинок з гестапо розділяв високий цегляний паркан. Марно їм намагався пояснити по-чеськи, по-польськи, по-російськи та по-українськи, що він не юдей, що він чех. Мав вусики, і приймали його за юдея. На його щастя, по дорозі зустріли німецького вояка, що повертався з чергування в локомотивному депо і мешкав у Канських. Сказав конвойним, що заарештований є чехом і власником його квартири»⁵⁰⁹.

Досі за різними джерелами й оцінками вважалося, що в гетто Здолбунова опинилося орієнтовно від 1 300⁵¹⁰ до 1 500 євреїв⁵¹¹. Проте йдеться про не зовсім точну статистику. Дані міської управи станом на 6 липня 1942 року засвідчують, що в гетто Здолбунова мешкали 1 682 людини⁵¹². Нагадаємо, що кількість євреїв Здолбунова станом на початок вересня 1941 року — 1 631 людина⁵¹³. Проте варто враховува-

---

⁵⁰⁹ Крушина Мирослав. Здолбунів: місто на українській Волині... С. 155.

⁵¹⁰ За оцінками начальника арбайтсамту (відділу праці) Ганса Раабе, який орієнтовно в квітні або травні прибув до Здолбунова, це приблизна кількість бранців кожного зі створених у гебіті Здолбунів гетто. Він вів приблизний підрахунок, оскільки цікавився чисельністю працездатних євреїв з прагматичних міркувань — організація примусової праці була частиною його посадових обов'язків.

⁵¹¹ Kruglov Alexander, Dean Martin. ZDOŁBUNÓW // Encyclopedia of Camps and Ghettos. P. 1504–1505.

⁵¹² ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 43.

⁵¹³ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 17.

ти, що з того часу пройшло понад пів року³¹⁴ і під час створення гетто до нього переселили не лише євреїв Здолбунова, а й оточуючих сіл. Як видно з цієї статистики, більшість євреїв Здолбунова переселилися в гетто. Вони обрали стратегію пристосування до нових окупаційних реалій й намагалися виконувати розпорядження німців, аби й надалі зберегти собі життя та стерпні умови, які вони мали в попередній період німецької окупації.

Все ж окремі євреї (таких явно було небагато) намагалися уникнути переселення в гетто, розуміючи, що це може бути пастка, й вирішували за краще триматися від неї подалі. Вони шукали допомоги в місцевого населення. Серед таких була знайома Гелени Штайнберг. Вона розповідає історію, як жінка на ім'я Ганка з маленькою дитиною одружилася з поляком на прізвище Машталір, що мешкав у сільській місцевості неподалік Здолбунова. Деякий час вона жила з ним поза межами гетто. Проте проживання жінки в його домі тривало недовго. Селяни повідомили про це німецьку владу, і знайому, про яку оповідає Гелена, також змусили переселитися в гетто³¹⁵. Згодом вона загине разом із дитиною під час ліквідації здолбунівського гетто³¹⁶.

---

³¹⁴ Хоча з вересня 1941 року до моменту створення гетто у Здолбунові не проводилися розстріли євреїв, випадкові вбивства, смерті через перевиснаження звісно ж мали траплятися. Тому до моменту створення гетто на початку червня 1942 року чисельність єврейської громади Здолбунова мала б бодай частково зменшитися. З урахуванням того, що під час створення гетто до Здолбунова переселили євреїв з оточуючих сіл, цифра 1 682 людини (трішки більше, ніж було станом на початок вересня 1941 року), які опинилися в гетто, виглядає досить реалістично.

³¹⁵ YVA. O.62. Item ID 3732417. File No 219. Stajnberg (Andrzejczak) Helena. S. 3.

³¹⁶ Ibidem. S. 14.

Адам Прокопчук, який брав участь у геттоїзації як співробітник допоміжної поліції, свідчить про організацію цього процесу так: *«Весною 1942 року за вказівкою німецько-фашистської влади один із кварталів міста Здолбунів (які вулиці входили в цей квартал, я не знаю) був обнесений колючим дротом у три–чотири ряди, у цьому кварталі були розміщені радянські громадяни єврейської національності. Поліцейські німецької поліції, я і низка інших поліцейських разом з німцями-есесівцями несли охорону ув'язнених у гетто радянських громадян»*³¹⁷. Охороняти огорожене колючим дротом гетто доручили допоміжній поліції. За виділення патрульних відповідав унтерофіцер Іларіон Король: *«На охорону гетто особисто ніколи не ходив. За наказом німецьких жандармів я щодня виділяв у їхнє розпорядження по дві людини підлеглих мені поліцейських»*³¹⁸.

Цікаво, що 10 червня 1942 року, саме після переселення євреїв у гетто, з'являється розпорядження з підписом Файта, одного із заступників гебітскомісара, про продаж будинків, які перебувають у напівзруйнованому стані: *«Є низка державних будівель, які знаходяться в поганому будівельному стані, що означає, що понесені витрати на ремонт є непропорційними очікуваній орендній платі. Райхскомісар для України тому погодився, щоб такі державні будівлі продавалися місцевому населенню якнайшвидше»*³¹⁹.

Звісно, судячи з контенту цього документа, він був реакцією на відповідне розпорядження Еріха Коха для всього райхскомісаріату «Україна». Проте дата

---

³¹⁷ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Арк. 28.

³¹⁸ Там само. Арк. 76.

³¹⁹ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 64.

імплементатії цього розпорядження співпадає з геттоїзацією. Зазвичай після переселення до гетто німецька влада націоналізувала все єврейське майно, і потім більшість цієї нерухомості розпродавали або здавали в оренду місцевому населенню. Нацистський режим жорстко обмежував права людей на використання деревини з лісу. Тому в регіоні утворився справжній дефіцит будівельних матеріалів. Так напівзруйновані будинки стали важливим джерелом таких матеріалів. Напевно, чимало з проданих у червні 1942 року будинків в аварійному стані могли належати євреям. Будівлі в кращому стані у західній Волині масово продавали вже наприкінці 1942 року після ліквідації більшості гетто.

Життя в умовах здолбунівського гетто (червень–серпень 1942 року)

Ми шестеро чоловік жили в одній кімнатці...

Щодня ми повинні були ходити на роботу...

Естер Барішман

У червні 1941 року в Здолбунові розгорається конфлікт між Грабе, Габеніхтом і Келлером. Усі троє змагалися за вплив на «слабохарактерного» Маршала. Для Отто Келлера призначення в Здолбунові, мабуть, було не зовсім тим, що він очікував (стати гебітскомісаром в Унечі генерального округу «Чернігів», який так і не створили). Вражені амбіції могли призвести до бажання самореалізуватися в Здолбунові. Для будь-якого нацистського очільника у 1942 році, коли розгорталася

друга хвиля антиєврейського насильства на Волині, послідовне «вирішення єврейського питання» могло бути одним із кращих способів вислужитися. За словами Грабе, Отто Келлер переконував Маршала в необхідності здійснення більш жорсткої антиєврейської політики у гебіті. Очільник фірми «Юнг» також намагався впливати на Маршала і долучав до цього свого союзника у гебітскомісаріаті Еріка Габеніхта. Це призвело до конфлікту між Келлером і Габеніхтом.

Герман Грабе так пригадує події червня 1942 року: *«У мене були дуже жорсткі суперечки з Келлером. Йому вдалося стати начальником підрозділу, змінивши Габеніхта. Останній поділяв мою точку зору, завжди підтримував мою думку в суперечках і намагався мені допомогти. Келлеру це вдалося. Він зміг переконати Маршала, і за його ініціативою на початку липня Габеніхта відправили на Східний фронт... Келлер став уповноваженим у справах євреїв... у Здолбунові, Острозі та Мізочі»*³²⁰. Ерік Габеніхт згодом загине на Східному фронті, а Отто Келлер очолить більш жорстку політику щодо євреїв міста Здолбунова й усього гебіту.

З цього часу Герман Грабе став втрачати свій вплив на дії гебітскомісаріату. Він пригадує, як Маршал під впливом Келлера почав висувати йому претензії щодо його лояльного ставлення до євреїв. Наприклад, у кінці червня 1942 року в Грабе гостювала його дружина з Німеччини. Вона часто спілкувалася з євреями, оскільки ті добре знали німецьку, а син Грабе потоваришував з єврейським хлопчиком. Через це Маршал проводив із Грабе «виховні бесіди» щодо не-

---

³²⁰ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 19. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3557159>.

прийнятності такої поведінки³²¹. Загалом, за спогадами Грабе, з появою Келлера його вплив на Маршала дуже послабився. І без того не надто великий простір можливостей Грабе ще більше звужився.

Серед дослідників та в свідченнях очевидців існує тенденція пояснювати той факт, що в гебіті Здолбунів гетто були ліквідовані найпізніше у західній Волині, впливом Германа Грабе. Проте, здається, він почав втрачати свій прямий вплив на гебітскомісаріат ще в червні–липні 1942 року. Мали б бути інші вагоміші причини того, чому здолбунівське гетто проіснувало аж до початку жовтня 1942 року. Зокрема керівник відділу праці Ганс Раабе (прибув до Здолбунова на початку квітня 1942 року) пояснював це тим, що тривало кілька важливих для німецької влади інфраструктурних будівельних проєктів. Більшість працівників на них були євреями. Можливо, так сталося саме завдяки зусиллям Германа Грабе, який наймав переважно євреїв на ці роботи³²². Хай там як, а здолбунівське гетто зможе проіснувати дещо довше за більшість інших.

На початку липня в здолбунівському гетто сталася ще одна трагічна подія, яка погіршила становище його бранців: єврейська громада втратила свого впливового голову Симху Шляйфштайна. Згідно зі спогадами Грабе, він був затриманий німецькою жандармерією Здолбунова через виявлення у нього фальшивих посвідчень особи. Сам Грабе про це нічого не знав, проте припускав, що Шляйфштайн якимось чином міг дістати фальшиві паспорти для євреїв.

---

³²¹ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 20–21 URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3557159>.

³²² Bundesarchiv. B 162/1586. S. 176.

Раабе і Бутенгоф у своїх свідченнях уточнюють причину арешту голови юденрату, зазначаючи, що його затримали через те, що він викрав у гебітскомісаріаті порожні бланки документів, які давали право виїзду з райхскомісаріату «Україна»³²³. Таким чином він міг сприяти порятунку окремих євреїв, допомагаючи їм втекти із цієї зони окупації. Коли Шляйфштайна випадково помітили з цими бланками, він виправдовувався тим, що не знав про цінність паперу й збирався використати його в туалеті. Це дуже роздратувало жандармерію й було потрактовано як прояв «єврейського нахабства», що, можливо, одразу ж приречло його на розстріл³²⁴.

Оскільки Шляйфштайн знав надто багато про допомогу Грабе євреям, то останній дуже хвилювався, чи він не розповість у жандармерії зайвого. Голова юденрату любляв спиртні напої, і Вакер, який займався його допитами, використовував це, намагаючись довести Шляйфштайна до такого стану, в якому той видасть усі таємниці. Очевидно, цього не сталося.

За спогадами Грабе, згодом Шляйфштайна перевели до в'язниці у Рівному і там розстріляли³²⁵. Проте жандарм Еріх Бутенгоф під час судового процесу у справі Вакера і Паура свідчить, що насправді Шляйфштайна розстріляли в Здолбунові у вапняному кар'єрі неподалік від дороги за 300 метрів від цементного заводу³²⁶. З його слів, скоріше за все розстріл за наказом Вакера виконав жандарм Аттінгер.

---

³²³ Bundesarchiv. B 162/1586. S. 115. Хоча голова бюро праці Раабе наголошував, що голову юденрату відправили до Рівного, все ж Бутенгоф як співробітник жандармерії заслуговує на більшу довіру. До того ж він вкрай точно назвав місце розстрілу Шляйфштайна.

³²⁴ Bundesarchiv. B 162/1586–1595.

³²⁵ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 52.

³²⁶ Bundesarchiv. B 162/1588. S. 501.

Саме за таких несприятливих змін і посилення антиєврейської політики бранці здолбунівського гетто були змушені виживати в липні–вересні 1942 року. Естер Барішман розповідає про своє поневіряння в гетто так: *«Нас усіх відправили в гетто. Ми шестеро чоловік жили в одній кімнатці... Щодня ми повинні були ходити на роботу... куди нас пошлють, ми не виконували якусь конкретну роботу. Куди нас не відправили б — сьогодні на залізницю, завтра копати могили... наступного дня [було щось] інше... Кожного разу була інша робота»*³²⁷.

За словами Естер Барішман, харчування в гетто було дуже обмеженим. Найбільші проблеми з харчавом в єврейській громаді фіксуються у серпні–вересні 1942 року. Це чітко простежується в документах Здолбунівської міської управи. Саме тоді в місті виникає дефіцит на продукти для неєврейського населення, і євреї, перебуваючи на найнижчих щаблях ієрархії розподілу продовольства, часто взагалі не отримували хліб та інші продукти³²⁸.

Проте здолбунівські євреї знайшли вихід зі скрути у вигляді торгових обмінів з неєврейським населенням: *«Ну, ми ходили кудись. Ми з матір'ю виходили через задню частину гетто, ходили до селян і вимінювали на одяг. Вони... давали нам трохи хліба, молока, борошна... Крім того, у нас були газовані напої. Їм (неєврейському населенню Здолбунова — П. Д.) не вистачало соди, харчової соди. Тому ми давали їм трохи харчової соди, а вони давали нам свою їжу... І ми справді мали в гетто... вдосталь їжі... Деякі інші люди цього не мали, але в нас було»*³²⁹.

---

³²⁷ Esther Barishman. Interview 5328. Part 1.

³²⁸ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 125; Спр. 31. Арк. 61.

³²⁹ Esther Barishman. Interview 5328. Part 1.

Цією нелегальною торгівлею часто користалися службовці допоміжної поліції Здолбунова, які займалися охороною гетто. Юрій Пивоварчук свідчить про це так: *«Коли було створено гетто в м. Здолбунові, я неодноразово отримував наказ від коменданта Буксима Юрія брати гвинтівку й з іншим поліцейським Таращуком Віктором йти на охорону гетто. Мета охорони була така: щоб ніхто з громадян м. Здолбунів, а також оточуючих сіл не заходив у гетто і не приносив ніякого харчування. Але я разом із поліцейським Таращуком Віктором допускали такі справи, за що нам єврейська рада платила... гроші, а також давала горілку та інші напої»*³³⁰. Хоча простір їхньої свободи був дуже обмеженим, усе ж поліцейські знаходили способи корумпованої взаємодії з єврейським населенням. Пивоварчук визнає, що іноді порушував свої корупційні домовленості з юденратом і грабував громадян, які приходили в гетто з цінними речами: *«Одного разу я, чергуючи в гетто, помітив, як громадянка м. Здолбунова принесла в гетто 1 кг масла, дві курки і при собі мала 120 німецьких марок грошей. Я на все це подивився, і мені надумалося присвоїти це собі. Так я і зробив. Громадянка пішла з плачем, але я їй пригрозив: “Не плач, а то заведу до коменданта”»*³³¹.

Усе ж наявність корумпованих охоронців поліції, як аморально це не виглядало б з точки зору сьогоденних оцінок, у тодішніх реаліях створювала додатковий простір можливостей для виживання. Якщо той чи інший поліцейський у більшості випадків виконував свої корупційні зобов'язання, то це дещо

---

³³⁰ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Арк. 30.

³³¹ Там само. Арк. 30-зв.

пом'якувало непрості умови життя євреїв. Щоправда, як свідчить випадок Пивоварчука, у корумпованих схемах взаємодії ніколи не можна бути певним, чи будуть виконані домовленості.

Ліквідація рівненського гетто і ситуація в Здолбунові

Грабе відпустив нас, послав всіх у відпустку.

Він відправив нас додому.

Тож цього Грабе я ніколи не зможу забути.

Цві Ганзберг

Єврейські громади Здолбунова і Рівного ще з міжвоєнних часів поєднувало чимало зв'язків, особистих і професійних знайомств. Станом на липень 1942 року рівненське гетто було найближчим до Здолбунова великим гетто, у якому перебувало понад 5 тисяч бранців. Доля останніх тісно перепліталася з подіями в Здолбунові ще й через діяльність фірми «Юнг». У рівненському відділенні компанії працювало чимало євреїв зі Здолбунова та Мізоча. Тож Герман Грабе перманентно цікавився подіями й ситуацією в Рівному, намагаючись завчасно отримати інформацію про ліквідацію тамтешнього гетто, аби врятувати бодай «своїх» євреїв.

Напередодні 13 липня серед військових та жандармерії Рівного стали ширитися чутки про наближення ліквідації тамтешнього гетто. Ці чутки швидко дійшли до Грабе від знайомих, але офіційно німецькі чиновники до останнього запевняли його, що нічого

не планується. Все ж він вирішив дати відпустку частині своїх співробітників. Зокрема мізоцькі євреї отримали змогу повернутися додому. Проте такий жест був дуже негативно сприйнятий окупаційною владою в Рівному, і Грабе довелося віддати розпорядження євреям Мізоча повертатися назад до Рівного. Він обіцяв подбати про них і завчасно попередити про небезпеку.

Джордж Цві Ганзберг (уроджений — Гершель Ганзберг) так пригадує про ці події: *«Грабе відпустив нас, послав всіх у відпустку. Він відправив нас додому. Тож цього Грабе я ніколи не зможу забути. Ніколи не забувайте, що він був... гуманною людиною. І я думаю про 18 людей з нашого маленького містечка (Мізоч — П. Д.), які вижили, — Грабе через це вже після війни згадували в Яд Вашем»*³⁵². Мабуть, Джордж Ганзберг був одним із тих, хто не повернувся назад на роботу до Рівного. Цей ситуативний дозвіл на відпустку в дуже критичний момент допоміг Ганзбергу вціліти й дожити до кінця війни.

Зрештою, коли акція в Рівному стала неминучою, Грабе намагався поспілкуватися з гебітскомісаром Бейером, але отримав аудієнцію лише до керівника його штабу Бека. Той одразу ж заборонив Грабе виводити своїх здолбунівських і мізоцьких працівників із рівненського гетто, аби не спричинити серйозну паніку, що лише ускладнила б процес масового вбивства. Бек пообіцяв Грабе, що його єврейські працівники переживуть цю акцію неушкодженими.

Грабе цілком резонно не повірив у такі гарантії безпеки. У ніч ліквідації рівненського гетто 13 липня

---

³⁵² George Ganzberg, Interview 46431. VHA USC Shoah Foundation. Jewish Survivor. 6 Parts. Part 2.

він разом з кількома робітниками своєї фірми з автоматом у руках особисто чергував біля будівлі, де перебували його працівники. Він очікував на будь-яку нагоду, аби вивести їх із пастки, та пильнував, щоб їм ніхто не нашкодив. Навколо тривав розгул насильства: німці та службовці допоміжної поліції вривалися в будинки й виганяли звідти євреїв. Когось убивали на місці, інших вантажили в товарні вагони, аби відправити на розстріл під Костопіль. Як тільки під ранок Грабе втомився від чергування й відлучився попиту каву, його співробітників одразу ж витягли із приміщення. Їх збиралися відправити на розстріл. За спогадами Грабе, в останній момент йому вдалося у дуже складній і конфліктній розмові з керівником СД та поліції безпеки в окрузі «Волинь–Поділля» Карлом Пютцом повернути своїх працівників неушкодженими³³³. Пютц наказав йому впродовж однієї години (до 8-ї ранку) вивести євреїв поза географічні межі Рівного, інакше обіцяв відправити їх на розстріл.

Вантажівки, на які Грабе в цей час очікував, так і не прибули зі Здолбунова. Виявилося, що візник, який перевозив записку з Рівного до Здолбунова, не підозрював про те, що стоїть на кону. Оскільки він дуже любив коней, то вирішив спершу подбати про них після дороги, а тоді вже передати записку від Грабе в здолбунівський офіс фірми. Герману Грабе довелося пішки виводити кілька десятків своїх співробітників із пастки у рівненському гетто. Він йшов з автоматом на чолі процесії і не дозволяв службовцям поліції втрутитися й забрати або вбити когось. Ця ситуація, з розповіді Грабе, була дуже небезпечною

---

³³³ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 27–28.

не тільки для євреїв, але й для нього самого. Йому вдалося провести людей бічними дорогами в напрямку до Квасилова³³⁴.

Загалом Грабе зміг вивести з Рівного 74 своїх робітників та членів їхніх сімей. Серед них було 60 жителів Мізоча, які одразу ж попрямували до мізоцького гетто³³⁵. Більшість із них, на жаль, не доживе до приходу Червоної армії в 1944 році.

Не лише Герман Грабе намагався допомогти своїм співробітникам, коли дізнався про очікувану ліквідацію рівненського гетто. Співробітник фірми «Пьонер» (*Pöhner*) у Здолбунові Міхаель Дьорінг також вирішив рятувати своїх єврейських працівників, які напередодні ліквідації рівненського гетто будували в Рівному пасажирську платформу. Він зміг дістати локомотив, попросив єврейських працівників заховатися в товарному вагоні й відвіз їх у Здолбунів. Серед врятованих був 54-річний віденський єврей Юліус Герстль, якому вдалося пережити війну й згодом підтвердити цей випадок порятунку³³⁶.

Врятовані з допомогою Грабе й Дьорінга були не єдиними євреями, які через ліквідацію рівненського гетто опинилися у Здолбунові. Чутки про спокійнішу ситуацію в здолбунівському гетто ширилися серед рівненських євреїв, і частина бранців тамтешнього гетто вирішила тікати в сусіднє місто. Серед них були Борис Мінюхін та Ісаак Горфільтель. Борис опинився в рівненському гетто через те, що влітку 1941 року потрапив у німецький полон, коли воював у лавах

---

³³⁴ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 29.

³³⁵ Каталог виставки «Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944». С. 49.

³³⁶ Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту... С. 169.

Червоної армії. Він був родом із м. Інгулець Дніпропетровської області. Після ідентифікації його єврейського походження Бориса відправили в гетто разом з іншими рівненськими євреями.

На пропозицію свого нового товариша Ісаака Борис вирішує втікати з рівненського гетто, як тільки стали ширитися чутки про наближення його ліквідації. Ісаак був місцевим і добре знав дорогу. Вони зняли одяг із жовтими нашивками, як тільки покинули межі гетто, й пішли до Здолбунова: *«Прийшли в Здолбунів, і оголошення висить, що потрібні слюсарі, механіки, токарі тощо — німцям потрібні. Ну, ми пішли. Там, значить, загорожа така, і на цій загорозі написано, що потрібні такі [працівники]. Ми підійшли й запитуємо, хто там треба. “Потрібні слюсарі, механіки, токарі. Он Шмале, звертайтеся”»*³³⁷. Впродовж кількох днів Борис працював на різних роботах у Здолбуніві. Згодом його відправили виконувати робочі завдання до Шепетівки. Через деякий час він вирішив повернутися на Дніпропетровщину.

Також у переддень ліквідації рівненського гетто звідти вирішують втікати Варвара Барац та її донька Міра. Вони звертаються по допомогу до знайомого українця Якова Сухенка. Він по чергово виводить обох жінок із гетто і розміщує їх у себе на квартирі. Оскільки в його будинку знімала житло німкеня, Сухенко побоюється викриття й вирішує перевезти жінок до Здолбунова. Варвара Барац пригадує, що в здолбунівському гетто її поява була сприйнята з острахом. Здолбунівські євреї були налякані подіями в Рівному й боялися, що втікачі можуть накликати на них таку

---

³³⁷ Boris Minukhin. Interview 49395. Part 2.

ж біду. Варвара та Міра Барац надовго не затрималися в Здолбунові. З допомогою своїх українських помічників Якова Сухенка і Олександра Шевченка вони попрямували далі на схід³³⁸.

Отже, долі рівненських та здолбунівських євреїв вчергове були переплетені і взаємопов'язані. Мабуть, після ліквідації рівненського гетто чисельність євреїв у здолбунівському дещо збільшилася за рахунок втікачів. Проте встановити якісь статистичні дані в цьому випадку важко. У серпні й вересні, під час найактивнішої фази ліквідацій гетто в західній Волині, у здолбунівському гетто будуть знаходити притулок й інші євреї, яким пощастить вціліти. Подекуди вони будуть отримувати допомогу і з боку Германа Грабе. Наприклад, він допоміг вибратися із Дубно Барбарі Фауст, яка пережила акцію 5 жовтня 1942 року³³⁹.

Резонансні вбивства євреїв у серпні–вересні 1942 року

*І вони розправилися з нею в дуже жорстокий спосіб.
Навколо цього була велика метушня.*

Елізабет Яблонська

Попри те, що в Здолбунові не було масових розстрілів аж від 7 серпня 1941 року, в серпні–вересні 1942 року тут трапляється низка резонансних убивств окремих євреїв. Вони сильно позначилися на становищі в гет-

---

³³⁸ Детальніше про цю історію див. спогади: Барац Варвара. Бегство от судьбы. Москва: Арт-бизнес-центр, 1993. 148 с.

³³⁹ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 27–28, 31–34.

то й настроях його бранців. Ці вбивства привернули максимум публічної уваги і пригадуються багатьма очевидцями.

Одне з резонансних убивств, яке скоріше за все сталося у час, коли Маршал перебував у відпустці, стосується людини, котра ніколи не жила в гетто. Ірена Патер змогла отримати «арійські» документи й видавала себе за представницю спільноти так званих фольксдойче. Вона вдалася до стратегії приховування ідентичності, що було однією з практик виживання євреїв у містах окупованої Волині. Зазвичай така стратегія виживання погано працювала в селах та невеликих населених пунктах, де всі добре знали одне одного. Проте Здолбунів, зважаючи на прибуття в 1939–1940 роках на його територію кількох сотень біженців з окупованої німцями Польщі, став дещо нетиповим містечком. Попри малі розміри й порівняно невелику за чисельністю єврейську громаду, про місто вже важко було сказати, що тут всі знають одне одного. Ймовірно, така ситуація підштовхувала окремих євреїв до приховування власної ідентичності.

Ірена Патер числиться першою у списку мешканців Здолбунова, що мали статус фольксдойче³⁴⁰. Вона проживала за адресою вул. Герінга, 44 (Герінгштрассе, 44). Також вона фігурує у згаданому вище списку як службовиця здолбунівського гебітскомісаріату (див. підрозділ «Організація німецької цивільної окупаційної адміністрації в Здолбуніві»). Ірена Патер працювала в гебітскомісаріаті перекладачкою. Все ж невеликі розміри міста таки далися взнаки, й на Ірену хтось двічі

---

³⁴⁰ Цей список зберігається у рівненському архіві: ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 32.

доносив про те, що вона єврейка. Перше розслідування з цього приводу завершилося для Ірени благополучно — жодних доказів її єврейського походження знайдено не було. Проте, можливо, в серпні чи на початку вересня 1942 року хтось вдруге доніс на неї. Виконуючий обов'язки гебітскомісара Отто Келлер відразу ж розпорядився відправити Патер на допит до окружного начальника жандармерії Паура. Кабінет останнього розміщувався у тому ж приміщенні, де працювали Келлер та Патер. Підставою для допиту стало звинувачення у викраденні перепусток, які давали право безперешкодного доступу до приміщення гебітскомісаріату. Келлер і Паур разом допитали Патер, після чого її відправили до жандармської тюрми Здолбунова (сумнозвісний підвал жандармерії та комендатури поліції на вулиці Фабричній)³⁴¹.

Ірену Патер та її маленьку доньку Б'янку розстріляли. Як саме це відбулося, достеменно не відомо. Припускаю, що Келлер міг віддати наказ Пауру, а той — начальнику жандармського посту Вакеру розстріляти Патер. Вакер же розпорядився виконати наказ своєю найбільш ревному «мисливцю на євреїв» жандарму Фрідріху Аттінгеру. Саме останній здійснив розстріл, у чому його й звинуватили під час повоєнного судового процесу в крайовому суді Нюрнберга-Фюрта³⁴².

Це вбивство стало свідченням того, наскільки непевною і загрозовою могла бути стратегія виживання через приховування ідентичності в Здолбунові. Ба

---

³⁴¹ JUSTIZ UND NS-VERBRECHEN. Die Ostdeutschen und Westdeutschen Gerichtsentscheidungen wegen nationalsozialistischer. Tötungsverbrechen seit 1945. Herausgeber und Bearbeiter: Prof. Dr. C. F. Rüter und Dr. D. W. de Mildt. S. 164. URL: <http://surl.li/tyahl>.

³⁴² Ibidem.

більше, ймовірно ця справа привернула увагу німецьких силових структур до підроблення посвідчень особи. Це був уже другий випадок після арешту й розправи над Шляйфштайном, коли викрили підроблення документів, що дозволяли євреям видавати себе за неєвреїв. Можливо, обидва випадки (справи Ірени Патер та Симхи Шляйфштайна) були якось пов'язані. Адже Ірену Патер нібито викрили через отримання бланків посвідчень, які давали доступ до приміщення гебітскомісаріату, а Симху Шляйфштайна звинуватили у викраденні власне з будівлі гебітскомісаріату іншого типу бланків — для створення посвідчення особи. Вкрай важко повірити в те, що він міг здійснити викрадення таких документів без чиєїсь допомоги у гебітскомісаріаті. Зважаючи на єврейське походження Ірени Патер, вона цілком могла бути цією зв'язковою особою Шляйфштайна. У будь-якому випадку, викриття цих справ та посилення контролю за обігом посвідчень особи було явно не на руку здолбунівським євреям, простір можливостей яких після розстрілу Ірени Патер вчергове звузився.

Через деякий час розгорається ще один конфлікт — цього разу навколо особи одного з бранців гетто Янкеля Дінера, що також закінчився дуже гнітюче для всіх євреїв Здолбунова. В історіографії й багатьох джерелах Янкель Дінер часто фігурує як Йозеф (Якоб) Дінер³⁴³. Проте в списках реєстрації євреїв, які зберігаються в ДАРО³⁴⁴, та у свідченнях Гелени

---

³⁴³ Каталог виставки «Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944». С. 49.

³⁴⁴ ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 98.

Штайнберг його названо саме Янкелем³⁴⁵. Дінер був теслею й виконував примусові роботи за спеціальністю. Одного разу його забрав до себе для виконання робіт майор вермахту на прізвище Шневайс. Дінер не зміг швидко справитися з роботою у Шневайса, і водночас його викликала на роботу служба праці, що діяла при гебітскомісаріаті.

Коли про цю ситуацію дізнався Маршал, він наказав змусити Дінера виконувати примусові роботи саме для гебітскомісаріату. Конкуренція між різними силовими структурами нацистської Німеччини та їхніми очільниками була дуже звичною практикою під час окупації. У Здолбунові жертвою цієї конкуренції став єврейський тесля. Коли майор вермахту, на якого він працював, почув про розпорядження Маршала, то попросив Дінера залишитися, обіцяючи захист і добре ставлення. Очевидно, йшлося не просто про послуги єврейського теслі, а про вражені его гебітскомісара та офіцера вермахту. Дінер у цьому конфлікті опинився в ролі розмінної монети. Яке рішення він не прийняв би, йому загрожувала розправа або зі сторони майора німецької армії, або — гебітскомісара Здолбунова. Він залишився з майором вермахту. Шневайс обіцяв захист і дещо зневажливо ставився до Георга Маршала, мабуть знаючи про його невпевненість у собі та брак лідерських здібностей.

Ображений цією ситуативною поразкою, і без того закомплексований Георг Маршал ймовірно дуже розлютився. Він дочекався, поки Шневайс поїде у відпустку на декілька днів. Як тільки це сталося, Маршал

---

³⁴⁵ YVA. O.62. Item ID 3732417. File No 219. P. 5. Щоправда, Гелена плутає дату повішення, називаючи 17–18 серпня.

наказав жандармерії затримати Дінера й публічно його повісити. Це відбулося недільного ранку 6 вересня 1942 року в присутності всього юденрату, що зображено на фото, яке збереглося (див. додатки)³⁴⁶. На повішеному була табличка з написом «Я не виконав наказ гебітскомісара». Обґрунтовуючи своє рішення в особистій розмові з Грабе, Маршал нібито зауважив: «Я мав продемонструвати офіцерам вермахту, хто тут керує»³⁴⁷. Вбивство Янкеля Дінера стало результатом дій гебітскомісара, який керувався мотивами свого ображеного его. Проте життя євреїв для представників німецької адміністрації тоді мало що вартувало. Подібні випадки їхніх убивств через конкуренцію між різними керівниками чи силовими структурами окупаційної влади були досить поширеним явищем в окупованій нацистською Німеччиною Східній Європі.

Публічне повішення Дінера мало гнітючий вплив на психологічний стан бранців здолбунівського гетто. Вони відчували, що простір дій поступово звужується, а окупаційна адміністрація стає все жорсткішою. У повітрі здолбунівського гетто буквально відчувалася смерть. Естер Барішман свідчила: «З кожним днем ставало все гірше і гірше. Ми чули, що то те місто ліквідували, то інше... Повсюдно відбувалися погроми й убивств-

---

³⁴⁶ Найбільше деталей про перебіг цієї історії розповідає у своїх спогадах Герман Грабе: YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. Р. 16. Проте Грабе під час судового процесу над Пауром зазначив неправильні місяць і дату повішення Дінера. У спогадах він лише зауважив, що це сталося «недільного ранку», але говорив то про червень, то про серпень 1942 року. Насправді точна дата цього публічного вбивства зафіксована в реєстраційних книгах євреїв, які зберігаються в ДАРО, — 6 вересня 1942 року. Разом з Андрієм Усачем, здається, нам вперше вдалося встановити точну дату повішення Дінера. Цей день дійсно був неділею, як свідчив Грабе. ДАРО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 98.

³⁴⁷ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. Р. 16.

ва євреїв... Ми чули, що то там територія вже “вільна від євреїв”, то там “вільна від євреїв”. Нас тримали довше, тому що в місті був цементний завод, і вони відправляли людей працювати на завод. Їм потрібна була робоча сила. Тому нам подовжили... [час життя]»³⁴⁸.

Після публічного повішення Дінера Гелена Штайнберг остаточно вирішує втікати з гетто. Проте спершу їй довелося подбати про нові документи, які засвідчували б її польське етнічне походження, про що детальніше йтиметься у підрозділі про виживання вцілілих.

Дата наступного резонансного вбивства також досі залишалася невідомою змінною подій Голокосту в Здолбунові. Йдеться про те, коли саме службовці допоміжної поліції застрелили на території гетто доньку колишнього співвласника й директора цементного заводу Ганну Прусак. За свідченням Грабе, це нібито відбулося 20 серпня 1942 року³⁴⁹. Проте припускаю, що тут краще довіряти свідченням Гелени Штайнберг, яка хоча й подекуди плутає точні дати (наприклад, назвала неправильну дату повішення Дінера — 17–18 серпня), проте, мабуть, чітко пам'ятає, в якій послідовності відбулися вбивства Дінера та Ганни Прусак. Адже саме ці резонансні вбивства підштовхнули її спершу шукати нові документи на польське прізвище (після вбивства Янкеля Дінера), а потім відважитися втекти з гетто (у ніч після вбивства Ганни Прусак)³⁵⁰. До того ж спогади Гелени щодо цієї справи найсвіжіші: вона дала свідчення 11 липня 1946 року,

---

³⁴⁸ Esther Barishman. Interview S328. Part 2, 4.

³⁴⁹ YVA. O.18. Item ID 3726710. File No 256. P. 17. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3726710>.

³⁵⁰ YVA. O.62. Item ID 3732417. File No 219. P. 7.

коли перебувала у Лодзі одразу ж після закінчення війни. Всі інші свідки у цій справі давали свідчення через 15 і більше років після події.

Зі слів Гелени Штайнберг, вбивство Ганни Прусак відбулося 12 вересня о 22:20 — надзвичайна точність, яка ніби свідчить про свіжість цієї події в пам'яті оповідачки. До того ж, зважаючи на те, що Янкеля Дінера вбили 6 вересня (що ми точно встановили), ця дата зовсім не порушує послідовність обох подій. У спогадах Гелени відрізняється тільки проміжок часу між убивствами — за її словами, між ними минуло 25 днів³⁵¹. Якщо ж дата 12 вересня правильна, то між цими подіями минуло лише шість днів. Чи могло людині, яка переживала надзвичайно екстремальні й загрозові для її життя та життя сім'ї події, видатися, що шість днів тривали, ніби 25? Думаю, так цілком могло бути. Час, часові пояси, літочислення — все це людський конструкт, а почуття плину часу — загалом наскрізь суб'єктивний процес, що може вповільнюватися або пришвидшуватися залежно від обставин. Подекуди після надзвичайно насиченого подіями дня нам може видатися, що вже пройшов мало не тиждень. А коли навколо всіх убивають і життя перебуває за крок до прірви, почуття плину часу може неймовірно сповільнюватися й дні здаватимуться тижнями.

Припустивши орієнтовну дату вбивства Ганни Прусак як 12 вересня 1942 року, варто описати, що ж сталося, адже це чергове вбивство в гетто знову при-

---

³⁵¹ Між 20 серпня 1942 року (неточно вказана Геленою дата повішення Янкеля Дінера) та 12 вересня (час убивства Ганни Прусак) мало пройти 25 днів. Якщо дата вбивства Ганни Прусак — 12 вересня 1942 року — названа правильно, тоді між обома вбивствами насправді минуло лише шість днів.

вернуло чимало уваги здолбунівських євреїв та справило на них ще більш гнітюче враження.

Одного вечора службовці допоміжної поліції застрелили на території гетто Ганну Прусак. Це вбивство стало резонансним через декілька чинників. По-перше, Ганна Прусак походила з відомої для місцевої єврейської громади сім'ї. Це були одні з найбагатших людей Здолбунова. До того ж привертала увагу й трагічна помилка, якої нібито припустилася сім'я, повернувшись до Здолбунова з Франції саме напередодні початку Другої світової війни. *«Це були дуже багаті люди. Вони часто подорожували до Франції, Швейцарії тощо. Там вони переважно й мешкали. Лише перед війною він взяв свою жінку та єдину доньку, щоб показати свою фабрику в Здолбунові. І він помер... Коли він приїхав до Здолбунова, несподівано вибухнула війна. Він помер від серцевого нападу. Його дружина після цього була в жакливому емоційному стані»* — розповідає про ці події Елізабет Яблонська³⁵².

Ганна Прусак залишилася з матір'ю спочатку під радянською, а потім під нацистською окупацією. У 1942 році вони, як і всі євреї, опинилися в здолбунівському гетто. Ганна Прусак ще восени 1941 року познайомилася з Германом Грабе й працювала в офіс його фірми «Юнг». Із розповіді Грабе, вона добре розмовляла німецькою та французькою мовами³⁵³. В офісі компанії Ганна познайомилася з бухгалтером Генріхом Мессерігом — одним із близьких соратників Грабе в його рятівній діяльності. Барбара

---

³⁵² Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 3–4.

³⁵³ Sassin Horst R. Fritz Gräbe, ein Solinger Bauingenieur mi Wolhynischen Holocaust. S. 231.

Фауст свідчить про це так: *«Це була гарна дівчина, років 20, добре освічена, донька директора здолбунівського цементного заводу. Вона працювала в офісі фірми «Юнг» з приємною людиною, бухгалтером Генріхом Мессерігом із Люксембурга. Він був неординарною людиною... старше 20 років. Йому довелося виконувати примусові роботи на будівництві, швидше за все через свої політичні погляди, після чого його привів до офісу Грабе, і Ганка довго розмовляла [з ним] французькою»³⁵⁴*. Між молодими людьми розпочався роман. Це ще одна причина, чому вбивство Ганни набуло більшого розголосу й драматизму — воно зачіпало інтереси близьких соратників Грабе з офісу німецької фірми.

Можливо, завдяки стосункам із Мессерігом та близькості до Грабе Ганна Прусак змогла отримати особливу перепустку, яка дозволяла їй знаходитися на вулиці у вечірній час аж до 11-ї вечора — значно довше за початок комендантської години³⁵⁵. Тому іноді Ганна перебувала на вулиці у вечірній час, коли іншим євреям це заборонялося.

Існує одразу кілька версій того, що сталося у вечір убивства. Всі вони підтверджують те, що вбивство вчинили службовці допоміжної поліції. Відрізняються лише деталі того, як саме це відбувалося. Згідно з першою версією, Ганна Прусак ввечері перебувала на вулиці поблизу свого будинку в гетто. Під час комендантської години це було заборонено, але очевидно вона сподівалася на свою особливу перепустку. Її помітили службовці поліції й угорські військові, які з

---

³⁵⁴ Sassin Horst R. Fritz Gräbe, ein Solinger Bauingenieur mi Wolhynischen Holocaust. S. 231.

³⁵⁵ YVA. O.62. Item ID 3732417. File No 219. P. 7.

зими 1942 року також квартирувалися в Здолбунові³⁵⁶. Між поліцією та військовими розгорівся конфлікт за право згвалтування дівчини. Під час цього конфлікту постраждав чи навіть загинув хтось із поліцейських і водночас поліцейські застрелили Ганну Прусак. Про таку версію подій розповідає у своїх свідченнях Раабе³⁵⁷. Мейер Цикер також переповідає версію про згвалтування дівчини, щоправда не згадує про угорських солдатів, а свідчить лише про працівників поліції як винуватців убивства і сексуального насильства над Ганною³⁵⁸.

Олександр Круглов у довідковій статті про події Голокосту в Здолбунові описує дещо іншу роль угорських військових у цій ситуації: вони прибігли на допомогу, почувши крики дівчини. Коли вони помітили «брутальне вбивство», то розгорівся конфлікт, під час якого угорці сильно побили службовців поліції³⁵⁹. За словами Елізабет Яблонської, один із поліцейських навіть загинув під час цього конфлікту, який міг розгорітися за участю Генріха Мессеріга: *«Це було ввечері. Вони (Ганна Прусак та Генріх Мессеріг — П. Д.) сиділи й розмовляли. І несподівано прийшли представники української поліції разом з СС³⁶⁰. Вони сказали, що вже комендантська година, й запитали, що вони роблять на вулиці за межами гетто. І вони розправилися з нею в дуже жорстокий спосіб. Навколо цього була велика ме-*

---

³⁵⁶ Romanowski Wincenty. *Kainowe Dni*. S. 26–27.

³⁵⁷ Bundesarchiv. B 162/1586–1595.

³⁵⁸ Meyer Cyker. Interview 11593.

³⁵⁹ Kruglov Alexander, Dean Martin. *ZDOŁBUNÓW // Encyclopedia of Camps and Ghettos*. P. 1504–1505.

³⁶⁰ Вкрай малоймовірно, що під час сутички за участю німецьких жандармів хтось із угорців наважився б убити одного з поліцейських. Тому ця версія подій звучить дещо суперечливо.

тушня. Там також був підрозділ угорців. Коли вони побачили, як вбили цю дівчину, то вбили одного з українських службовців поліції»³⁶¹. Все ж цю версію відкидає у своїх свідченнях для німецького суду в Штаде у 1960 році сам Генріх Мессеріг, стверджуючи, що Ганну Прусак не застрелили, а вбили прикладом рушниці службовці української поліції після 22-ї години на території гетто. За словами Мессеріга, його самого поряд не було³⁶². Зрештою він посилається у своїх свідченнях на погану пам'ять через те, що пройшло багато років, і просить розпитувати деталі у Грабе, в офісі якого він працював.

Барбара Фауст розповідає про те, що Ганна Прусак просто сиділа одна перед своїм будинком у гетто після комендантської години. Коли до неї підійшли двоє службовців поліції, що патрулювали територію гетто, їй наказали повернутися в будинок, Ганна зухвало відмовилася, посилаючись на наявність у неї офіційного дозволу перебувати на вулиці довше. Подальший конфлікт завершився вбивством дівчини³⁶³.

Точно не відомо, яка з версій відповідає дійсності, але вбивство Ганни Прусак привернуло увагу не лише євреїв. Очевидно, це сильно збурило й співробітників офісу Германа Грабе, зважаючи на те, що Ганна працювала там, а також мала романтичні стосунки з Мессерігом. Здається, що станом на 12 вересня Георг Маршал уже міг повернутися з відпустки в Німеччині. Адже 6 вересня 1942 року нібито саме він розпорядився повісити Янкеля Дінера. Проте за свідченнями

---

³⁶¹ Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 4.

³⁶² Bundesarchiv. B 162/1586. S. 131.

³⁶³ Sassin Horst R. Fritz Gräbe, ein Solinger Bauingenieur mi Wolhynischen Holocaust. S. 232.

Раабе резонансний конфлікт взявся врегулювати не гебітскомісар, а його найініціативніший заступник Отто Келлер³⁶⁴. Бажаючи «зам'яти» цю справу, він приймає доволі типове для нацистських окупаційних реалій рішення — звинуватити в усьому єврейську громаду.

Келлер висуває єврейській громаді ультиматум видати винуватця вбивства Ганни Прусак, а в разі невиконання вимоги погрожує розстріляти 10 євреїв. Оскільки винуватця на території гетто закономірно знайти не вдалося (бо дівчину застрелили поліцейські), жандармерія і поліція затримали 10 євреїв: *«Наступного дня обласний комісар вимагав від євреїв десять заручників. Смерть Ганки поставила його у незручне становище, тому що чутка [про це] швидко розійшлася. Він хотів довести (і це було зроблено за його наказом), що Ганку вбили не українці, а євреї. Загибель Ганки призвела до розстрілу десяти євреїв. Їхні імена: Шейна Сегал, Моше Котік, Ізя Сафран, Хана Перлюк, Джозеф Шамес, Лайб Ройм, Тауба Махлін, Арон Шевеленко, Хана Дінер, Хаїм Одвак. Розстріл цих десяти заручників відбувся в серпні 1942 року»*³⁶⁵.

Про те, що таке злочинне рішення ухвалив Отто Келлер, свідчить і Герман Грабе³⁶⁶. Зважаючи на певну безвольність Маршала, навіть за його присутності ситуація цілком могла розгортатися саме так. Келлер віддав наказ окружному начальнику жандармерії Пауру, а той, мабуть, передоручив його виконання

---

³⁶⁴ Bundesarchiv. B 162/1586–1595.

³⁶⁵ Sassin Horst R. Fritz Gräbe, ein Solinger Bauingenieur mi Wolhynischen Holocaust. S. 232.

³⁶⁶ YVA. O.18. Item ID 3726710. File No 256. P. 17. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3726710>.

Вільгельму Вакеру і його підлеглим жандармам³⁶⁷. Євреїв розстріляли в каменоломнях цементного заводу³⁶⁸. Під час убивства одному з приречених в останній момент вдалося втекти.

Зі слів Елізабет Яблонської, вбивство сталося саме напередодні планованої втечі Ганни Прусак із гетто: *«Там був один молодий чоловік, не німець, він був із Люксембургу. Він закохався у доньку Прусака й вирішив її врятувати. Вони виробили для неї фальшиві документи. Я не знаю, вони мали поїхати разом чи поодиночі. Вона взагалі не була схожа на єврейку. Їй мали допомогти вибратися з гетто і втекти»*³⁶⁹. Зважаючи на те, що скоріш за все в цьому був задіяний Герман Грабе, Прусак дійсно мала шанси на порятунок. Це додало історії ще більшого драматизму. Багато євреїв у гетто переповідали її й співчували матері Ганни. Елізабет Яблонська свідчить, що після втрати доньки її мати збожеволіла від горя. Згодом вона загине разом з іншими євреями Здолбунова під час ліквідації гетто³⁷⁰.

Ще одне резонансне вбивство в здолбунівському гетто суттєво погіршило стан його мешканців не тільки психологічно. Барбара Фауст свідчить, що режим патрулювання гетто став ще жорсткішим, і вийти поза межі невеликої території навіть вдень відтепер можна було лише зі спеціальними робітничими перепустками³⁷¹. Залишати гетто без спеціального дозволу де-юре

---

³⁶⁷ Murder Story of Zdolbunow Jews at a Factory in Zdolbunow // Yad Vashem. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14682308>.

³⁶⁸ YVA. O.18. Item ID 3726710. File No 256. P. 17.

³⁶⁹ Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 4.

³⁷⁰ Ibidem.

³⁷¹ Sassin Horst R. Fritz Gräbe, ein Solinger Bauingenieur mi Wolhynischen Holocaust. S. 233.

заборонялося й до цього, проте, здається, де-факто режим перетину його кордону був значно м'якшим.

Цікаво, що саме в ніч одразу після цього вбивства Гелена Штайнберг вирішує разом із однорічним сином Юрамом тікати за межі гетто. Маючи на руках документи, які посвідчували її польське етнічне походження, вона, після вмовлянь свого чоловіка Менделя Фінкельштейна, бере дитину й о 5-й ранку в ніч з 12 на 13 вересня залишає межі гетто — ймовірно ще до того, як німці встигли запровадити там посилену охорону після вбивства Ганни Прусак і розстрілу кількох євреїв, звинувачених у цьому. Зі слів Гелени, вона не знала деталі того, що відбувалося далі, тому що втекла з території гетто³⁷². Очевидно, чоловік Гелени Мендель відчував, що після цього розстрілу євреям Здолбунова не варто очікувати нічого хорошого. Тому закономірно підштовхнув дружину до доленосного рішення втікати.

Ліквідація здолбунівського гетто

*А від мене передай йому мій останній
посмертний привіт.*

Рахіль Зільберверг зі слів Сергія Лелякова

Гетто в здолбунівському гебіті проіснували чи не найдовше. Цикл їхньої ліквідації тут відбувається 13–15 жовтня 1942 року. Станом на цей час були ліквідовані майже всі гетто навколо. Після 10 жовтня окрім гебіту Здолбунів євреї мали змогу легально жити ли-

---

³⁷² YVA. O.62. Item ID 3732417. File No 219. P. 7.

ше в невеликих просторах гетто Володимира та Дубна (остаточна ліквідація тамтешнього останнього гетто з кількома сотнями євреїв припадає на 25 жовтня 1942 року). Отже, здолбунівський випадок виглядав досить винятковим. Про причини такого стану речей ішлося вище. Скоріш за все саме незавершені будівельні проєкти, на яких Герман Грабе використовував переважно працю євреїв, спонукали нацистський окупаційний режим відтермінувати акцію. Проте так не могло тривати довго.

Ще 16 серпня 1942 року в умовах затяжної німецько-радянської війни вище керівництво Німеччини ухвалило рішення про те, що армія має задовольнити більшість своїх продовольчих потреб за рахунок експлуатації окупованих територій СРСР. У зв'язку з цим райхскомісар Еріх Кох закликав убити всіх євреїв на території окупаційної зони. Планували залишити життя лише поодиноким кваліфікованим ремісникам, працю яких було важко замінити. Масове вбивство мало на меті скоротити споживання харчів на окупованій території³⁷³. Проте це лише ситуативна раціоналізація геноциду. Насправді всі євреї Європи повинні були загинути з міркувань расової ідеології нацизму, й відповідне рішення було прийняте раніше на рівні вищого керівництва Німеччини на чолі з Гітлером.

28–31 серпня під час засідання гебітскомісари округу «Волинь–Поділля» вирішують впродовж наступних п'яти тижнів убити всіх євреїв регіону, окрім 500 кваліфікованих робітників. Це було зобов'язання гебітскомісарів перед командиром поліції безпеки та СД

---

³⁷³ Каталог виставки «Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944». С. 50.

(Зіпо-СД) Рівного д-ром Карлом Пютцем³⁷⁴. Відтак долю здолбунівських євреїв було вирішено. Звісно, йшлося радше про імплементаційне рішення-домовленість, аніж про щось стратегічно важливе в процесі розгортання Голокосту. Адже на території західної Волині в кінці серпня й без того вже повним ходом відбувалася друга хвиля насильства — тривав цикл ліквідацій гетто у різних містах і містечках. Як зазначалося вище, ця хвиля почалася ще в травні 1942 року.

Більшість убивств здійснювали німецькі службовці спеціальних команд СД, які базувалися в Рівному, Луцьку та Бресті. Саме вони розстрілювали євреїв. Оскільки йшлося про невеликі групи, встановлювався певний графік виконання з урахуванням логістичних особливостей. Мабуть, згадане вище засідання гебітс-комісарів мало на меті створення логістичного плану дій на найближчі п'ять тижнів. Час здолбунівського гетто настав 13 жовтня. 11 жовтня 1942 року командування СД в Рівному віддало наказ окружному начальнику жандармерії Йозефу Пауру встановити посилену охорону в усіх трьох гетто гебіту — здолбунівському, мізоцькому та острозькому³⁷⁵. Здається, на той час вже було визначено точні дати ліквідації цих гетто.

Отримавши розпорядження, Паур віддає наказ комендатурі районної поліції посилити охорону гетто, а також стягнути до Здолбунова у день розстрілу більшу кількість поліцейських із районних комендатур. Петро Пивоварчук на той час служив у комендатурі поліції с. Здовбиця. Він свідчить про ці події так:

---

³⁷⁴ Friedlander Saul. The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1939–1945. Harper-Collins e-book, 2007. P. 362.

³⁷⁵ Каталог виставки «Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944». С. 51.

...прийшов наказ від німецької жандармерії ввечері, дату не пам'ятаю, щоб комендант Бухало на наступний день о 5-й годині ранку вислав п'ять озброєних поліцейських. Він, як завжди, обрав найкращих, а саме:

1. Миськов Микола (знаходиться в банді³⁷⁶ «Черноти»³⁷⁷).
2. Бишук Дмитро (в Німеччині)³⁷⁸.
3. Рудий Володимир (у Німеччині).
4. Тихонюк Григорій (не знаю, де знаходиться).
5. Галабурда Сергій (у Німеччині)³⁷⁹.

Для посилення позицій здолбунівської поліції жандармерія переводить до міста деяких поліцейських з інших районів. Зокрема з Острога на службу в здолбунівський підрозділ відправили Костянтина Бронувицького.

Поліцейським наказують 12 жовтня о 4-й годині ранку прибути до сусіднього зі Здолбуновом села Старомильськ для викопування ям. Ось як про це свідчить Костянтин Бронувицький: *«Восени 1942 року перед тим, як німці здійснили масове знищення радянських громадян єврейської національності, вірніше в той день»*³⁸⁰, коли відбулося масове знищення радянських

---

³⁷⁶ «Банда» — це мова радянських слідчих, саме так вони часто означували бійців УПА.

³⁷⁷ Миськов насправді і мав позивний «Чернота».

³⁷⁸ Позначка «в Німеччині» у протоколі допиту означала, що той чи інший учасник розстрілів євреїв Здолбунова відступив разом із німцями і його місце перебування на момент слідства не відоме.

³⁷⁹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 30-зв.

³⁸⁰ Тут Бронувицький плутається у свідченнях, які давав радянським слідчим. Спочатку він розповідає, що могилу копали в той день, коли відбувся розстріл. Проте згодом, під час очної ставки з Адамом Прокопчуком, він

громадян, рано-вранці приблизно о 4-й годині ми, всі поліцейські, в тому числі і Прокопчук Адам, на чолі з комендантом німецької поліції Буксимом ходили за село Старомильськ, де у колишньому глиняному кар'єрі викопали велику яму, в якій потім німці розстрілювали радянських громадян єврейської [національності]. Після того, як яма була вирита, ми всі прийшли в казарму, тобто в розташування поліції»³⁸¹. З його слів, Буксим і Король самі не брали участь в роботах, а лише керували процесом викопування могили.

Ближче до полудня водій гебітскомісара Микола Кравченко випадково дізнається, що в Старомильську копають велику яму для розстрілу євреїв Здолбунова. Він поспішає повідомити про це свого близького товариша Мейєра Соїфера, який перебував у гетто. На захист Кравченка 3 серпня 1944 року Соїфер засвідчив радянським слідчим органам наступне: «...я можу дати позитивний відгук про Кравченка Миколу. Коли він служив у гебітскомісара, він ввів мене в курс того, що готується німцями стосовно єврейського населення, і попередив мене про це. Ми чули, як німці розстрілювали євреїв у Дубно, Костополі, Ковелі й інших містах, тому припускали, що нас очікує така ж доля. Німці запевняли нас, що в Здолбунові такого не буде. Хвилюючись за свою долю та долю своєї сім'ї, я

пригадає, що насправді яму копали вранці за день до розстрілу, тобто 12 жовтня. АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 194. Скоріше за все, правильною є друга версія, адже відомо, що саме 12 жовтня Герман Грабе, дізнавшись із чуток про копання могили у Старомильську, поспішив на зустріч з Маршалом. Див. про це: Каталог виставки «Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944». С. 51.

³⁸¹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 132-зв., 189-зв.

підтримував зв'язок із Кравченком Миколою і просив його у разі справжньої загрози для нашого життя попередити про це. Він так і зробив: коли дізнався про те, що в Старомильську готується яма для розстрілу євреїв, то прийшов до мене в майстерню годинників і сказав, що мені і всім євреям загрожує велика розправа. Він також запропонував, якщо мені потрібна буде його допомога, щоб я прийшов до нього в гараж, і він вивезе мене машиною за місто в безпечне місце»³⁸². Соїфер не скористався пропозицією допомоги, але самостійно здійснив втечу з гетто 13 жовтня о 4-й ранку, збагнувши, що слова його українського товариша були правдивими. Мейер Соїфер, здається, став другим євреєм, якому Кравченко допоміг врятуватися, принаймні ситуативно. Першим був чоловік, якому він віддав своє евакуаційне місце шофера в червні 1941 року, про що йшлося вище.

Напевно, завдяки повідомленню Кравченка й іншим просочуванням інформації у гетто стали ширитися чутки про підготовку могил. Після обіду до Елізабет Яблонської, яка у цей час працювала в офісі фірми «Юнг», прибігли знайомі з гетто. Їй розповіли про копання могил у Старомильську, і вона негайно пішла на прийом до Грабе та повідомила йому про це³⁸³. Герман Грабе одразу ж поспішив на зустріч до Маршала. Той не надав йому ніякої конкретної інформації, заявивши, що нічого про це не знає, й відправив його до свого заступника Отто Келлера. Останній також не повідомив Грабе нічого конкретного.

---

³⁸² АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Арк. 131–131-зв.

³⁸³ Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 4.

Стривожена, ближче до вечора Елізабет Яблонська повертається в гетто. До неї приходять один із бранців гетто Судобитський, в будинку якого вона мешкала, і пропонує сховатися в його домі. Це саме той чоловік, у якого раніше Елізабет знімала житло: *«Він відвів мене в куток і сказав, що побудував сховок під дахом для шести людей. Він запропонував мені піти туди»*³⁸⁴. Мабуть, до вечора чутки про підготовку розстрілу євреїв стали загальновідомими. Елізабет йде у схованку в будинку Судобитського, який розташовувався неподалік від залізничного вокзалу, й перебуває там разом із ще 24 євреями впродовж кількох наступних днів. Вона пригадує, що готувати цей сховок і переховуватися їм допомагали й чеські сусіди.

Таким чином Елізабет та невеликій групі євреїв вдалося пережити масове вбивство. Відтак однією зі стратегій виживання в переддень розстрілу став завчасний пошук схованки з допомогою християнських сусідів. Наявність друзів серед останніх також дозволила бранцям здолбунівського гетто завчасно отримати попередження про копання могил у Старомильську.

Із наближенням вечора 12 жовтня кілька шоферів вантажівок, які працювали на цементному заводі або ж інших підприємствах Здолбунова, отримали наказ заздалегідь підготувати свої машини і 13 жовтня рівно о 6-й ранку прибути до приміщення німецької жандармерії. Серед них були: Костянтин Єрмаков, який працював водієм автомашини «ГАЗ» в крайсляндвірта Здолбунова; шофер здолбунівського цементного заводу Сергій Леляков, росіянин за етнічним походженням, котрий народився і все життя

---

³⁸⁴ Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 4.

мешкав у Здолбунові; ще один шофер здолбунівського цементного заводу Антон Ясінський, етнічний поляк, уродженець с. Тесів Острозького району; шофер чавуноливарного заводу Микола Печенюк, етнічний українець родом із с. Богдашів.

Усі четверо отримали від своїх безпосередніх керівників на підприємствах одне і те ж розпорядження: прибути на шосту ранку до приміщення жандармерії. Люди різного етнічного походження виявилися втягнутими у процес розстрілу. Їм доручили виконувати те, що в інших місцевостях часто робили селяни на запряжених кіньми підводах: перевозити євреїв до місця розстрілу, а згодом — їхні речі у складські приміщення. Разом із копачами могил вони стали ще однією групою з місцевих людей, яких силою залучали до геноцидного процесу. Подекуди німці мобілізували й людей (переважно жінок), які забезпечували їжею і спиртними напоями німців безпосередньо на місці розстрілу, проте про це у здолбунівському випадку нічого не відомо.

День 13 жовтня 1942 року розпочався в Здолбунові дуже рано — о 4-й годині. Саме у цей час німецькі жандарми на чолі з Вільгельмом Вакером разом зі службовцями допоміжної поліції оточили гетто і взяли його під посилену охорону. Вакер *«...наказав своїм людям зайняти точки виходу та розставити пости навколо гетто, особливо в напрямку річки Горинь³⁸⁵. Людям на постах було наказано розстрілювати кожного, хто намагався втекти від евакуації до місця розстрілу...»³⁸⁶.*

---

³⁸⁵ Очевидно мається на увазі річка Устя, яка протікала безпосередньо біля здолбунівського гетто. Річка Горинь протікає за кілька десятків кілометрів від Здолбунова

³⁸⁶ Zentrale Stelle. Ludwigsburg. B 162/4691. Copy YVA. TR.10/2042.

Один із учасників подій поліцейський Адам Прокопчук розповідає про це так: «Восени 1942 року одного дня о 4-й ранку за наказом коменданта німецької поліції Завадського Леоніда... нас, усіх поліцейських, у тому числі й мене, підняли, а потім... я та інші німецькі поліцейські пішли до [гетто]... Підійшовши до гетто, частина німецьких поліцейських, у тому числі і я разом з німцями-есесівцями, залишилися із зовнішнього боку гетто з завданням не допустити втечі. А частина поліцейських (хто саме, я зараз не пам'ятаю) разом з німцями-есесівцями пішли всередину гетто і стали виганяти ув'язнених на площу, розташовану біля гетто. Потім, коли ув'язнені різного віку — старі, діти — були зігнані на площу, туди під'їхали автомашини, на які почали вантажити в'язнів»³⁸⁷.

Тим часом о 6-й ранку біля приміщення німецької жандармерії зібралось п'ять вантажівок. Про ті події детально свідчить один із водіїв Сергій Леляков: «Я подав до 6-ї години ранку машину точно туди, куди її вимагали. Біля будівлі жандармерії окрім мене зібралися Єрмаков Костянтин Іванович, Печенюк Микола Філіпович... Ясінський Антон і Ковалець Ян, які працювали шоферами гебітскомісара Маршала. Окрім наших, там стояла... автомашина гестапо. Через деякий час із жандармерії вийшов німець-жандарм і запитав нас, куди ми їдемо. Я відповів, що не знаю. Тоді він сказав: “Будете євреїв возити, а поки слідуєте за нами”. Попереду поїхала легкова автомашини німецької жандармерії і вантажівка гестапо, а за ними поїхали й ми»³⁸⁸.

---

³⁸⁷ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 29.

³⁸⁸ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Арк. 72.

Інші шофери у своїх свідченнях також зазначають, що біля будівлі жандармерії їх очікувала легкова автівка і вантажівка СД. Легковий автомобіль поїхав першим у напрямку до входу в гетто. У легковій машині міг бути сам Йозеф Паур та керівництво СД з Рівного, адже Вакер із жандармами й частиною поліції вже перебував у гетто, а Келлер і Маршал прибудуть туди значно пізніше іншим службовим авто.

Як тільки загін СД разом із вантажівками прибули до гетто, усіх євреїв почали виганяти на площу «...біля залізничної гімназії на вулиці [Адама] Міцкевича»³⁸⁹. Це робили працівники загону СД з Рівного разом із частиною службовців допоміжної поліції, які увійшли в гетто. Напевно, це були ті поліцейські, про яких свідчив вище Прокопчук, котрий сам, з його слів, залишився охороняти кордони гетто, маючи розпорядження стріляти в усіх втікачів. Чи виконував він це розпорядження, на жаль, нічого не відомо, але втікачів було чимало. Очевидно, процес збору євреїв міг розпочатися ближче до 7-ї ранку. У євреїв відбирали цінні речі, після чого їх розділяли на дві колонії: чоловіки по один бік, жінки та діти — по інший. Цей процес описує Кравченко, який о 10-й ранку привіз до гетто Отто Келлера і здалеку помітив алгоритм дій німців: «Перший раз я приїхав туди із заступником гебітскомісара Келлером о 10-й годині ранку, причому я в гетто не в'їжджав, а зупинився на вулиці, звідки мені було видно, що на площі гетто стояв невеликий стіл, за яким сидів жандарм німецької жандармерії. По один бік стола стояв натовп чоловіків, а по інший бік стоя-

---

³⁸⁹ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Спр. 50. Арк. 37-зв.–38.

ли жінки. Жандарм відбирав у євреїв перед відправкою їх на розстріл усі цінності, які в них були»³⁹⁰.

Як розповідає Костянтин Єрмаков, усі цінні речі забрали з собою службовці СД з Рівного. Їхня вантажівка була пригнана в гетто саме з цією метою: «...відібрали у євреїв усі цінні речі, поклали в мішки і завантажили на вантажівку гестапо, щоб відвезти кудись»³⁹¹. Службовці СД та поліція спочатку почали заштовхувати на вантажівки жінок і дітей. У гетто почався сильний хаос. Лунали крики й плач. Не всі бранці хотіли виходити на площу, і декого з них силоміць витягували з будинків.

Службовці СД підпалили частину будівель, у яких забарикадувалися євреї. Тому на території гетто розгорілося кілька пожеж. Люди намагалися втікати вріднобіч, і в гетто розпочалася хаотична стрілянина. Поліція й СД стали стріляти у втікачів безпосередньо на вулицях гетто. Дуже швидко накопичилася велика кількість тіл убитих. Як свідчить Пивоварчук, його колеги по службі, що прибули зі Здовбиці, згодом хвастали про те, як стріляли в євреїв: «Тоді сам Миськов Микола³⁹² почав говорити, що “сам вже сьогодні розстріляв десять євреїв і награбував, що мені тільки потрібно”»³⁹³.

Один із шоферів вантажівки Сергій Леляков також засвідчує: «Поки ми возили на розстріл євреїв, німці та українська поліція розстріляли сотні людей, у тому

---

³⁹⁰ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Арк. 21.

³⁹¹ Там само. Арк. 48-зв.

³⁹² Майбутній боєць УПА з позивним «Чернота».

³⁹³ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 30-зв.

числі жінок і дітей, прямо на вулицях міста»³⁹⁴. Проте багато кому вдалося втекти вже на цьому етапі ліквідації гетто. Серед таких — Меїр Вельтфройд. Його поранили, проте він зміг вибратися з гетто³⁹⁵. Надзвичайно драматично розгорталася подія для Естер Барішман. Почувши стрілянину в гетто, вони разом з матір'ю та сестрою почали втікати, спотикаючись об тіла загиблих, які у великій кількості лежали на вулицях міста. Мати тримала Естер та її сестру за руки. Вони стали бігти, але в якийсь момент через хаос Естер не втримала руку матері й залишилася сама у цій колотнечі:

А я була сама. ...з іншого боку гетто був будинок, великий будинок з підвалом. І я бачила, як люди заходять у той підвал. Тож і я пішла. І коли я вже наполовину була в підвалі, хтось зсередини мене виштовхнув. І я сказала собі: “О, які вони егоїсти. У такий момент кого хвилює, скільки там людей? Просто впусти мене”. Вони мене вигнали. Я знову впихнулася. Вони мене знову виштовхнули. Тож я пішла... покинула той підвал і пішла... до...

— Ферми?

— ...не на ферму, а в сарай, у якому були кролики. ...як місце для їжі кроликів, таке старе. І я проштовхнулася туди. Я була дуже... маленькою дівчинкою і дуже худю. Тож я пролізла у двері годівниці... І я чула, що там було ще кілька людей. Але я нікого не бачила... Я чула, що українець і есесівець зайшли й

---

³⁹⁴ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 74.

³⁹⁵ Yad Vashem. Official Website. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/5408611>.

забрали інших людей звідти, де я була, — можливо, 12 людей з того самого сараю... Коли вони зайшли, то повитягували людей, а я все ще була... в тому самому місці. Я подумала, що коли вони відкриють ту шухляду, то я буду прямо перед ними. Тож я вийшла з тієї схованки, яка знаходилася... у ніші. Я вийшла звідти і сховалася під... дошками... Якби я забарилася на хвилину—дві, мене теж спіймали б³⁹⁶.

Естер просиділа у чиемусь сараї з кроликами щонайменше добу, поки ситуація на вулиці трохи не заспокоїлася. Тоді вона вибралася зі схованки посеред білого дня і попрямувала до однієї чеської сім'ї, яка товаришувала з її батьками й обіцяла за потреби допомогти. Наявність у батьків Естер цього заздальгідь продуманого плану дій допомогла їй зорієнтуватися в екстремальній ситуації абсолютного хаосу.

Мейеру Цикеру також вдалося втекти. Він розповідає про ці події так: *«Це сталося 13 жовтня. Ми почули кулемети, побачили, що горить гетто. Міліція і СС зайшли в гетто, почали вбивати і розстрілювати людей. Намагаючись втекти, євреї підпалили гетто, щоб під завісою диму дістатися до лісу. Чимало людей змогли втекти. На жаль, частину з них вбили в лісі українці, які працювали на німців. Їм не вдалося вижити. На щастя, моя сім'я вижила завдяки селянам та стосункам, які мій батько і моя сім'я мали з селянами»*³⁹⁷. Мейер зміг втекти на етапі перевезення євреїв до місця розстрілу в Старомильську — вони з братом розштовхали охоронців, зістрибнули з вантажівки і

---

³⁹⁶ Esther Barishman. Interview 5328. Part 2.

³⁹⁷ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 2.

втекли до лісу. Також Мейер озвучує іншу версію про причини пожежі в гетто: він каже, що це зробили не співробітники СД, а самі євреї, щоб покращити шанси на втечу. Така версія розгортання подій також цілком вірогідна, адже євреї на Волині часто вдавалися до підпалів гетто як до форми опору. Наприклад, так вчинили євреї Тучина та Мізоча у дні ліквідації тамтешніх гетто.

Попри наявність багатьох втікачів, більшість євреїв Здолбунова все ж загинули або у результаті стрілянини в гетто, або ж змирилися зі своєю долею й у відчаї йшли на вантажівки. Спершу на розстріл вивозили жінок і дітей, а після них — чоловіків. Коли уродженець Здолбунова шофер Сергій Леляков описує радянським слідчим ці події, в його розповіді можна вловити елементи жакливої психологічної травми, яку він отримав, будучи втягнутим у те, що трапилося. Для нього ця «робота» була нестерпною, адже люди, яких він віз на смерть, були його друзями дитинства, однокласниками чи просто знайомими здолбунівчанами. Цей фрагмент його свідчень заслуговує на розлоге цитування:

Тут я побачив жакливу картину: євреї, відчуючи свою загибель, стали розбігатися й кричати не своїм голосом, особливо матері і діти. Серед них я помітив багатьох своїх знайомих і друзів дитинства зі школи. Багато з них впізнавали й мене. Зустрічаючись поглядами зі своїми знайомими, приреченими на смерть, я відчував себе, як на ножах: в їхніх очах я бачив незабутній для пам'яті докір у ставленні до мене. Особливо мені запам'яталися два випадки зустрічі зі своїми знайомими. До моєї автомашини пі-

дійшли дві сестри Зільберверг: Рахіль, разом з якою я навчався у школі, і друга, імені якої я не знаю. Звертаючись до мене з кузова автомашини на шляху до місця страти через заднє вікно кабіни, Рахіль сказала мені: “Сергію, якщо тобі вдасться побачити мого брата, який встиг евакуюватися в глибину СРСР, то передай йому, що я до останньої хвилини пам’ятала про нього і що вся сім’я наша загинула. А від мене передай йому мій останній посмертний привіт”³⁹⁸.

Травматичні свідчення про ті події дає й Костянтин Єрмаков, який наводить радянським слідчим деталі, про які міг би й не згадувати, але, мабуть, вони надто міцно закарбувались у його пам’яті: *«При розвантаженні автомашини одна молода жінка, намагаючись врятуватися, хотіла залізти в кабіну авто. Я відштовхнув її від машини, і вона впала. Інші, вже голі, коли їх гнали в яму на розстріл, підходили до мене з благаннями: “Врятуйте нас, ми хочемо жити”. Я не міг допомогти, і відштовхував їх від себе»*³⁹⁹. Врятувати в такій ситуації напевно означало б кинути виклик озброєним німцям та допоміжній поліції, які в цей час здійснювали розстріли й навряд чи толерували б подібну поведінку. Загалом описана Єрмаковим ситуація демонструє надзвичайну складність неможливого вибору, в якій може опинитися втягнута до геноцидного процесу людина.

Службовці поліції та німецької жандармерії супроводжували євреїв на розстріл, їдучи разом з ними на вантажівках. Про це свідчить поліцейський Адам

---

³⁹⁸ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Арк. 72–73.

³⁹⁹ Там само. Арк. 51-зв.

Прокопчук: *«Я разом з двома німцями-есесівцями сів на одну з автомашин і повіз приречених за село Старомильськ, де в кілометрі від села Старомильськ Здолбунівського району біля кладовища була заздалегідь приготовлена яма»⁴⁰⁰.*

Очевидно, що синхронно з цими подіями в гетто жандармерія вранці віддала наказ частині службовців поліції завчасно їхати до місця розстрілу й оточити периметр, аби унеможливити втечу. Сергій Леляков свідчить: *«Коли ми привозили людей до величезної заздалегідь підготовленої ями, то вся ця місцевість була оточена ланцюгом з української поліції. Всіх приречених підводили недалеко до ями німецькі жандарми й есесівці, роздягали догола, і через спеціально підготовлений вхід зі східцями гнали їх у яму»⁴⁰¹.*

Розстріл відбувався буквально на очах у мешканців села. Можна припустити, що багато з них також могли бути на все життя травмовані почутим і побаченим. Броніслав Латишкевич, який жив неподалік від місця розстрілу, свідчить про процес вбивства так:

...У жовтні 1942 року німці почали проводити масове знищення єврейського населення [міста]. Розкажу [комітету НДК], як це сталося: близько 8-ї ранку я вийшов на дорогу і побачив, що вулицею села Старий Мильськ їде машина, повна жінок і дітей. Я спостерігав, як ця машина з людьми всередині повертає до яру. Мені стало цікаво, що відбувається. Я пішов на ділянку, взявши з собою сапу для збирання картоплі.

---

⁴⁰⁰ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Арк. 29.

⁴⁰¹ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Арк. 73.

Таким чином я зміг підійти ближче, [щоб побачити], що відбувається з цими людьми. Підійшовши, я побачив таку картину: один український [допоміжний] міліціонер забирав документи у приречених, а інший міліціонер змушував їх роздягатися догола. Потім троє [?] загнали людей у яму (всередині ями були висічені сходи). Потім людей змусили лягти обличчям до ями, і німець вистрілив [їм] у голову з кулемета. Якщо хтось [із євреїв] намагався піднятися, він [німецький кат] негайно їх розстрілював⁴⁰².

Леляков свідчить про те, що 13 жовтня впродовж дня він 13 разів возив євреїв із гетто до місця розстрілу⁴⁰³. Антон Ясінський — 18 разів⁴⁰⁴. За словами Єрмакова, він перевозив євреїв п'ять разів, а на одну вантажівку вміщалося близько 20 людей. Отже, за день він перевіз приблизно 100 євреїв⁴⁰⁵. Микола Печенюк возив «живих» людей чотири рази, і ще вісім разів його змушували відвозити до місця розстрілу тіла вбитих на території гетто, які збирали ближче до вечора після завершення розстрілів⁴⁰⁶.

Якщо транспортування жінок пройшло для реалізаторів масового вбивства відносно «безпечно» й без зайвих проблем, то перевезення єврейських чоловіків виявилось непростим завданням. За словами Єрмакова, «...з однієї машини в мене всі порозбігалися, побивши при цьому поліцейських»⁴⁰⁷. Можливо, одним

---

⁴⁰² ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Спр. 50. Арк. 43-зв.-44.

⁴⁰³ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Арк. 81.

⁴⁰⁴ Там само. Арк. 120.

⁴⁰⁵ Там само. Арк. 58.

⁴⁰⁶ Там само. Арк. 98.

⁴⁰⁷ Там само. Арк. 58.

із втікачів і був Мейер Цикер, який свідчив, що разом з братом зістрибнув із вантажівки.

Втікали не тільки на шляху до розстрілу, але й безпосередньо з розстрільної ями. Зокрема Яніна Тарновська розповідає, як її дідусь, який мешкав неподалік, ввечері ходив до могили й привів звідти пораненого чоловіка⁴⁰⁸. Дуже поширеним явищем було те, що під час масових убивств німці не могли проконтролювати, чи всі, у кого вони стріляли, дійсно загинули. Тому ввечері принаймні ті люди, які лежали ближче до верхньої частини могили й не були придавлені іншими тілами, могли вибратися.

Відтак упродовж дня і мало не на всіх етапах розстрілу євреї намагалися чинити опір та за будь-якої нагоди тікати. Очевидно, що 13 жовтня загинули далеко не всі бранці гетто. Чи не найбільш об'єктивні відомості про статистику загиблих у цей день дає у своїх свідченнях Паур: він зазначає, що у Здолбунові загинуло близько 1 000–1 200 євреїв і ще 700–800 — у Мізочі (14 жовтня) та Острозі (15 жовтня)⁴⁰⁹. Проте згідно акту НДК кількість загиблих у Старомильську становила до 1 700 осіб⁴¹⁰.

Ймовірно, 13 жовтня в Здолбунові загинуло біля 1 200 євреїв, а близько 500 змогли втекти на різних етапах організації вбивства: 12 жовтня, коли ширилися чутки про викопування могил, 13 жовтня під час хаосу й стрілянини в гетто, під час перевезення вантажівками, безпосередньо з місця розстрілу або ж навіть із розстрільної могили. Їх було вбито впро-

---

⁴⁰⁸ Janina Tarnowski. Interview S1366. Part 2.

⁴⁰⁹ Bundesarchiv. B 162/1586–1595.

⁴¹⁰ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Спр. 50. Арк. 35.

довж наступних кількох тижнів. Масову могилу не закопали, а залишили лише трохи прикритою землею. Мабуть, це зробили через велику кількість втікачів, на яких розгорнулося справжнє «полювання». Виявлених вцілілих євреїв спершу відводили до жандармерії, допитували, де переховуються інші, а вже звідти везли на розстріл до масової могили в Старомильську⁴¹¹.

Ще один мешканець Старомильська Володимир Дмитрук розповідає про це так: *«Коли німці... засипали цю яму людьми [людськими тілами], вони не закривали її повністю, а залишили... готовою для нової групи [жертв]. Я підійшов до ями і побачив, що вона була заповнена багатьма [мертвими] людьми, які були вкриті невеликим шаром землі, але яма не була заповнена повністю. До цієї ями щодня звозили людей. Так тривало кілька тижнів, поки німці не вбили всіх євреїв міста Здолбунова»*⁴¹².

Можливо, рішення не засипати яму повністю ухвалили Маршал та Келлер, які приїздили на місце розстрілу в Старомильську ближче до вечора, коли вбивства вже завершилися. Шофер Маршала свідчить про це так: *«Коли ми приїхали до місця страти, я залишив машину біля кладовища, а Маршал і Келлер пішки пішли до самої ями, де відбувалися розстріли»*⁴¹³. Поспілкувавшись біля ями деякий час, обоє повернулися в машину й поїхали в Здолбунів. І Маршал, і Келлер добре знали про велику кількість втікачів і могли планувати «полювання» на них. «Полювання» відбу-

---

⁴¹¹ Zentrale Stelle. Ludwigsburg. B 162/4691. Copy YVA. TR.10/2042.

⁴¹² GARF. Moscow. R-7021-71-50. Copy YVA. M.33/JM/19975.

⁴¹³ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Арк. 22.

валосся переважно силами місцевої жандармерії та поліції, адже загін СД із Рівного 13 жовтня виконав свої основні вбивчі функції в Здолбунові.

Отже, в цілому впродовж жовтня – початку листопада 1942 року німці могли розстріляти в Старомильську близько 1 700 євреїв. Лише після того, як схопили й розстріляли більшість утікачів, масову могилу повністю засипали землею. Так загинула більша частина єврейської громади містечка. Вціліти вдалося лише небагатьом у дуже виняткових випадках. Скоріше за все у цей час могли загинути і дружина та син Ар'є Лейби Зафрана — Олена та Ісаак, які фігурували в списку євреїв Здолбунова під німецькою окупацією в 1941–1942 роках⁴¹⁴.

Вечір 13 жовтня ще не був кінцем роботи ані для співробітників рівненської СД, ані для здолбунівської допоміжної поліції, ані для шоферів вантажівок. Поліцейських, жандармів та СД ввечері відправили до Мізоча для участі у ще одній акції. Адам Прокопчук свідчить: *«Восени 1942 року в той день, коли за селом Старомильськ надвечір було закінчено знищення радянських громадян єврейської національності, я того ж дня ввечері разом із німецькими жандармами та поліцейськими на одній автомашині виїхав з міста Здолбунова у містечко Мізоч — увечері, вже було темно. З жандармами та поліцейськими ми пішли за Мізоцький цукровий завод, приблизно за кілометр від заводу метрів 500 від дороги, що йде з містечка Мізоч на село Білашів»*⁴¹⁵. Шоферам віддали розпорядження 15 жовтня прибути в Острог для виконання такої ж «роботи». Саме на

---

⁴¹⁴ ДАРО, Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 56.

⁴¹⁵ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Арк. 41.

ліквідації острозького гетто 15 жовтня закінчиться цикл акцій у Здолбунівському гебіті.

Після подій 13–15 жовтня гебіт Здолбунів, як і більшість території західної Волині, оголосили «вільним від євреїв». Відтепер на жодному клаптику його території євреї не мали право легально залишатися живими.

«Ухилянти» від геноцидної роботи

Король Іларіон виділив усіх підлеглих йому поліцейських для конвоювання громадян до місця розстрілу, але... [сам] Король залишився в приміщенні поліції, і я не пам'ятаю, чи був він коли [на місці розстрілу].

Адам Прокочук

У своєму дослідженні «Звичайні люди» американський історик Крістофер Браунінг описує поведінку службовців 101-го резервного батальйону поліції на території окупованої Польщі. Коли командир батальйону отримав розпорядження розстріляти євреїв, він спершу пояснив характер та специфіку завдання своїм службовцям і запропонував тим, хто не бажає брати участь у розправі, відійти в сторону і зачекати. Дійсно, знайшлося 10 чи 12 поліцейських, які відійшли в сторону. Вони залишалися на місці розстрілу, проте не брали в ньому участь⁴¹⁶.

Німецький соціолог Тімоті Вільямс спробував пояснити таку поведінку солдатів, які ухилилися від виконання вбивчих обов'язків. Зокрема від стверджує,

---

⁴¹⁶ Browning Christopher R. Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. London: Penguin Books, 2001. P. 57.

що в моральному сенсі вони не стали вбивцями. Проте як актори геноцидного процесу вони залишилися пасивними споглядачами на місці розстрілу, себто частиною машинерії убивства. Адже ці чоловіки відмовилися вбивати не тому, що не схвалювали таку практику, а обґрунтовуючи це власною «слабкістю». Принаймні саме так їхню поведінку могли потрактувати інші поліцейські, адже «ухилянти» не заявили жодного публічного протесту чи в будь-який інший спосіб не продемонстрували своє несхвальне ставлення до практики вбивства беззбройних людей⁴¹⁷.

Під час ліквідації гетто в Здолбунові також існували легальні шляхи ухилитися від виконання вбивчих обов'язків. До них вдалися принаймні дві людини — німець Ганс Раабе та українець Іларіон Король. Раабе, коли дізнався, що рівненська СД віддала Пауру розпорядження про підготовку до розстрілів, нібито був чи став дуже хворим і провів увесь період розстрілу в своєму помешканні в ліжку⁴¹⁸.

Іларіон Король у день ліквідації гетто виконав усі розпорядження жандармерії, проте особисто не брав участь в розстрілах та ліквідації гетто. Він відсторонився, маючи таку можливість. Король був унтерофіцером поліції, відповідальним за чергування у в'язничному приміщенні на Фабричній. Саме він призначав

---

⁴¹⁷ Williams Timothy. Thinking Beyond Perpetrators, Bystanders, Heroes. A typology of Action in Genocide // Perpetrators and Perpetration of Mass Violence Action, Motivations and Dynamics. London: Routledge, 2018. P. 20.

⁴¹⁸ Bundesarchiv. В 162/1586. S. 177–178. Сам Раабе свідчить, що захворів саме напередодні ліквідації гетто і був змушений уникати роботи впродовж чи то кількох днів, чи кількох тижнів. Його хвороба дивним чином припала саме на період ліквідації гетто. До того ж він підтверджує, що були інтенсивні чутки про наближення ліквідації гетто в Здолбунові і саме на їхньому фоні він нібито насправді захворів.

чергових та затверджував графіки чергування. Мабуть, 13 жовтня Король скористався посадовими обов'язками й призначив себе черговим у комендатурі допоміжної поліції. Сам поліцейський стверджував, що йому «випало» чергувати в цей день. Його слова підтверджує Адам Прокопчук: *«Коли восени 1942 року в місті Здолбунів проходило масове знищення радянських громадян єврейської національності, то Король Іларіон виділив усіх підлеглих йому поліцейських для конвоювання громадян до місця розстрілу, але коли поліцейські, в тому числі і я, пішли... Король залишився в приміщенні поліції і я не пам'ятаю, чи був він коли [на місці розстрілу]...»*⁴¹⁹.

Отже, Король здійснив очікувані від нього дії з організації підлеглих поліцейських, задіяв їх для участі в розстрілах, але ухилився від виконання таких обов'язків особисто. Він не протестував проти вбивства євреїв публічно чи в будь-який інший спосіб, як і Раабе. Обое усамітнилися — у себе вдома та на чергуванні в приміщенні комендатури й в'язниці. З точки зору розгортання геноцидного процесу їхня роль полягала радше в легітимзації практики вбивства у поєднанні з особистим відстороненням від неї під різними приводами (хвороби та виконання обов'язків чергового). Як і поліцейські 101-го батальйону, які обґрунтували психологічною слабкістю свою відмову вбивати, Раабе та Король знайшли свої приводи для ухилення від обов'язків безпосередньої участі у вбивствах. Проте в очах колег вони, мабуть, виглядали ухилинтами від геноцидних обов'язків, що могло радше утвердити інших виконавців убивчої роботи в правильності своєї поведінки.

---

⁴¹⁹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Арк. 23.

Пограбування й розпродаж майна євреїв під час та після ліквідації здолбунівського гетто

Тоді [Миськов] вийняв із кишені три золоті годинники і близько 50 штук золотих п'ятірок. Услід за ним інші почали показувати золоті годинники й п'ятірки.

Петро Пивоварчук

Під час та одразу ж після вбивства жертв відбувався ще один процес — пограбування й розпродаж майна вбитих. Полишене майно манило оточуюче населення, і люди часто в нелегальний спосіб привласнювали те, що «погано лежало». З іншого боку, нацистський режим з прагматичних міркувань повсюдно влаштовував розпродажі вживаного єврейського майна, аби отримати з цього хоч якийсь зиск. Адже вбивство євреїв потребувало мобілізації ресурсів поліції, СД, жан-дармерії, а нацистський режим прагнув звести свої затрати на геноцидний процес до нуля, виконуючи вбивства коштом євреїв. До того ж тривали важкі бойові дії на східному фронті, й вермахт потребував усіх можливих ресурсів. Тому практика продажу майна вбитих євреїв була повсюдною в окупованій Європі.

Ці розпродажі майна вбитих, як і нелегальний грабунок, могли відігравати ще одну важливу роль — закріплення нового статус-кво «світу без євреїв». Беручи / грабуючи / купуючи речі євреїв, люди визнавали й ніби швидко мирилися з тим, що єврейських сусідів більше немає поряд. Проте на мікрорівні людської поведінки матеріальні стимули відігравали вкрай амбівалентну роль. Далеко не всі учасники розпродажів та пограбувань були «поганими» людьми, які хотіли нашкодити євреям або ж залишалися повністю

байдужими до їхньої долі. Ситуація виглядала значно складнішою.

Загалом існувала певна ієрархія привласнення речей та цінностей євреїв, у якій за службовцями німецької адміністрації було зарезервовано перше місце. Вони відібрали основні цінності ще на етапі збору на площі в гетто, про що йшлося вище. Згодом вантажівка СД відвела все це у невідомому напрямку. Найцінніші речі відправляли до Німеччини, у процесі чого їх частково грабували самі німецькі службовці. Інше менш важливе майно конфісковувалося й надалі розпродавалося місцевому населенню.

Ближче до вечора, закінчивши з перевезенням приречених до місця розстрілу, шофери отримали розпорядження возити речі євреїв. За цим мав можливість спостерігати Кравченко, який вдруге приїхав до гетто з Келлером та Маршалом вже після завершення його ліквідації: *«При в'їзді я зустрівся з німецькою... автомашиною гестапо (з Рівного), яка була завантажена речами розстріляних євреїв — одягом, взуттям, валізами, клунками тощо... Швидко вслід за нею виїхала друга автомашина... на якій їхав шофер Печенюк Микола Філіпович, котра була завантажена речами вбитих і розстріляних в гетто євреїв, оскільки їх вбивали і тут»*⁴²⁰. Зі слів шофера Антона Ясінського, він вантажівкою відвозив речі з гетто до приміщення німецької жандармерії. Можливо, у підвальному приміщенні влаштували склад, де зберігали те, що потім продавалося населенню⁴²¹. Наявна інформація, що ще одним «складським приміщенням» стала бу-

---

⁴²⁰ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Арк. 22.

⁴²¹ Там само. Арк. 120.

дівля гебітскомісаріату, куди також возили майно вбитих⁴²².

Проте час легального розпродажу прийде дещо згодом. У день ліквідації гетто чимало місцевих жителів також отримували можливість привласнити щось із єврейського майна. Найпершими в ієрархії місцевими вигодонабувачами від убивства ставали безпосередні виконавці геноцидної роботи — службовці поліції. Для багатьох із них отримані речі були здобутими трофеями. Як свідчить Петро Пивоварчук, коли його колеги повернулися з розстрілу назад до Здовбиці, вони буквально хизувалися своїми здобутками: *«Тоді [Миськов] вийняв із кишені три золоті годинники і близько 50 штук золотих п'ятірок. Услід за ним інші почали показувати золоті годинники й п'ятірки»*⁴²³. Під «іншими», напевно, малися на увазі Дмитро Бищук, Володимир Рудий, Григорій Тихонюк та Сергій Галабурда, які за свідченнями Пивоварчука брали участь у ліквідації здолбунівського гетто. Таке хизування засвідчує, що матеріальний чинник відіграв важливу роль у мотивації поведінки службовців поліції, а саме спонукав їх ревніше виконувати свої обов'язки, які вони, мабуть, сприймали як певний «простір можливостей».

Також поліцейським зі Здовбиці й, можливо, з інших сільських комендатур дозволили забрати з місця розстрілу чимало речей євреїв. Про це зокрема свідчить той же Пивоварчук: *«Коли інші поліцейські, а також «Чернота» привозили в поліцію награвовані єврейські речі, я,*

---

⁴²² АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 28-зв.

⁴²³ Там само. Арк. 30-зв.

користуючись тим, що чергував, коли поліцейські їздили назад в м. Здолбунів для доставки награбованих речей, грабував із цих награбованих речей і доставляв їх до себе додому; так, наприклад, я взяв із цих награбованих речей шерстяний костюм сірого кольору, светр зеленого кольору, дві сорочки, пальто дамське для моєї дружини чорного кольору (вона й зараз носить його, тільки перешила), валізу синього кольору (донині знаходиться у мене вдома в селі Тайкури у моєї сестри Федорової Євгенії Остапівни)»⁴²⁴. В обігу в сільській місцевості з'явилося чимало «миколаївських золотих п'ятірок» — золотих монет номіналом у п'ять карбованців чеканки часів Російській імперії, коли існував золотий стандарт. Сам Пивоварчук використовував ці монети для виготовлення обручок у 1942 році, коли одружувався.

Можливості для грабунку також отримали й службовці гебітскомісаріату з числа місцевого населення. Про одного з таких свідчить Пивоварчук: «*Стельмах Михайло при німцях працював у гебітскомісаріаті при паровому опаленні. Під час масового розстрілу єврейського населення награбовані єврейські речі привозили в приміщення гебітскомісаріату, а Стельмах три рази привіз до себе додому на підводах награбовані єврейські речі. Дуже багато з цих речей він обміняв на різні продукти, а частина... у нього десь закопана біля його дому*»⁴²⁵. Отже, у день розстрілу та в перші дні після нього найкращі шанси на грабунок часто мали співробітники різних створених німцями окупаційних організацій, які відповідали за зберігання цих речей.

---

⁴²⁴ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 14-зв.-15.

⁴²⁵ Там само. Арк. 28-зв.-29.

І серед цих співробітників траплялися навіть такі несподівані люди, як кочегари парового котла. Навряд чи Михайла Стельмаха цікавила доля євреїв або ж він якимось чином про неї замислювався. Він радше просто скористався з вдалої нагоди і взяв те, що, як часто кажуть в Україні, «погано лежало».

Також можливості для нелегального привласнення речей власне в день убивства мали водії вантажівок. Всі вони скористалися з цієї нагоди. Сергій Леляков, який дав радянським слідчим дуже емоційні й травматичні свідчення про вбивство у Старомильську його друзів дитинства, на місці розстрілу привласнив собі деякі цінності євреїв: *«...Один знайомий єврей, прізвище якого я не пам'ятаю, перед тим, як його розстріляли, кинув мені згорток, в якому виявилися черевики і сорочка. Потім у такий же спосіб невідомі мені євреї дали платочок, в якому було 25 золотих п'ятірок царської чеканки і ручний годинник, що були відібрані в мене при арешті, краватка шерстяна зелена, яка в мене, і запальничка плоска металева, яку я загубив»*⁴²⁶. Скоріш за все така поведінка була продиктована усвідомленням невідворотності загибелі євреїв. У якийсь момент ситуативний контекст — розуміння того, що цих людей вже не врятувати — взяв гору в поведінці Лелякова, й він вирішив забрати собі речі, які належали його знайомим. Мабуть, він усвідомлював, що такими діями не зможе ані допомогти, ані нашкодити їм. Радянським слідчим органам він обґрунтував свою поведінку тим, що «при німцях було дуже важко жити».

---

⁴²⁶ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Арк. 75.

Микола Кравченко не перевозив євреїв Здолбунова на місце розстрілу, проте пізніше возив частину їхніх речей до когось із німців: *«Все, чим я скористався з речей розстріляних євреїв, — це дитяча коляска, яку я взяв в гетто, коли возив звідти вантажівкою меблі розстріляних євреїв на квартиру до одного німця... Уповноважений управління гебітскомісаріату Файт⁴²⁷ продав мені диван... за який з мене взяли 300 рублів грошима»⁴²⁸*. Перевезення найцінніших речей «на квартиру до німця» ще раз підтверджує ієрархію, що існувала у процесі привласнення майна вбитих: найцінніше одразу ж забирали собі німці.

Також за два місяці до розстрілу товариш Кравченка Сойфер віддав йому на зберігання чимало своїх цінних речей, які той повернув на першу ж вимогу. В умовах виживання після ліквідації гетто наявність матеріальних цінностей часто гарантувала кращі шанси знайти притулок, тому така допомога була вкрай важливою⁴²⁹. Поведінка Кравченка дуже промовиста: він не відмовився від можливості отримати щось із майна вбитих, проте виконав свої зобов'язання перед живим єврейським товаришем. Далеко не всі так чинили, але це ще раз потверджує складний та амбівалентний характер поведінки людини в умовах розгортання геноцидного процесу.

Інші водії також скористалися ситуативним контекстом і присвоїли собі різні цінності приречених на

---

⁴²⁷ Швидше за все ця купівля відбулася у 1943 році, коли гебіт Здолбунів ліквідували, приєднавши його територію до складу гебіту Рівне. Управляти Здолбунівським районом у складі гебіту Рівне доручили Івану Файту — в минулому одному із заступників гебітскомісара Маршала.

⁴²⁸ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Арк. 23.

⁴²⁹ Там само. Арк. 131–131-зв.

смерть. Зокрема Микола Печенюк викрав на місці розстрілу такі речі: *«годинник кишеньковий сріблястий, три золоті каблучки, золоту брошку, 10 доларів, суконний піджак на хутрі»*⁴³⁰.

Насамкінець звичайні мешканці Здолбунова також стали вриватися на територію гетто, поки там не було належної охорони, й грабувати речі євреїв. Така практика в регіоні була дуже поширеною. Масові грабунки майна траплялися, наприклад, у Мізочі й Корці після ліквідації тамтешніх гетто. Складніше пригадати випадки, де вони не відбувалися, адже йшлося про певну соціальну практику. Не стало винятком і здолбунівське гетто. Зокрема Вінцентій Романовський свідчить про випадок, як ввечері 13 жовтня одна необачна жінка, забравши собі в спорожнілому гетто шубу, забула зняти з неї жовту нашивку. Її застрелили поліцейські зі Здовбиці, які поверталися з розстрілу в Старомисльську: *«У моїй пам'яті закарбувався незабутній момент зустрічі з ротою українських міліціонерів, які ввечері 13 жовтня 1942 року поверталися з села Старомиськ на свою квартиру в Здовбиці... Українка зайшла в порожню хату й одягла шубу, яку там залишили. Вона поспішала і не помітила, що на спині був диск з жовтої тканини, який попередня власниця одягу повинна була носити. На найближчій вулиці її сприйняли як єврейку-втікачку»*⁴³¹.

Дуже часто євреї облаштовували собі схованки на території гетто. У більшості випадків їх виявляли під час ліквідації гетто, але, зважаючи на те, що часу в жандармів і поліції бракувало, декому щастило. Саме

---

⁴³⁰ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Арк. 94.

⁴³¹ Romanowski Wincenty. Kainowe Dni. S. 25.

грабіжники майна, котрі вривалися в спорожнілі волинські гетто одразу після того, як їх залишали німці та поліція, часто випадково виявляли схованки євреїв. Побачивши євреїв, ці люди викривали їх. До того ж далеко не завжди грабували спорожнілі приміщення вже вбитих євреїв. Частина втікачів переховувалася в інших місцях і потім поверталася по цінні речі, які в паніці не встигли забрати. Так зробила Елізабет Яблонська: *«Я вийшла зі схованки якраз перед комендантською годиною і повернулася в квартиру. Там все було розтрощено. У квартирі було багато грошей, золотих доларів. Це були гроші мого чоловіка, які були вишиті в одяг. Проте увесь одяг був розірваний. Єдина річ, яку я змогла забрати, — лише хустинка»*⁴³². Не знайшовши жодних цінностей, Елізабет була у розпачі. Купівля підроблених документів, квитків на потяг, оплата за їжу — далеко не повний перелік тих речей, на які вцілілим євреям потрібні були кошти, аби вижити. Пограбування гетто суттєво знижувало їхні шанси на виживання.

Після нелегального і напівлегального привласнення у Здолбунові настала черга легальної торгівлі майном убитих. Напевно, вже через декілька тижнів у місті розпочнеться «аукціон» вживаних речей. Зазвичай процедура була проста: потрібно було прийти, обрати те, що потрібно, узгодивши ціну з міською управою, яка в таких розпродажах часто була посередником у комунікації з гебітскомісаріатом, та придбати. Таким чином усе, що не було розграбовано німцями, поліцією та службовцями гебітскомісаріату, продавалося місцевому населенню.

---

⁴³² Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 4.

На жаль, в окупаційних фондах ДАРО не збереглися заяви, які люди повсюдно в західній Волині писали на ім'я гебітскомісара з проханням придбати майно євреїв. Однак акт Надзвичайної комісії містить інформацію про те, що такий розпродаж мав місце: *«Майно з убитих вантажили на автомашини, возили до міста Здолбунів, після чого найгірші речі продавали мешканцям міста Здолбунів, а найкраще майно відвозили до Німеччини, а також одягалися німці та забирали собі»*⁴³³.

В кінці 1942 – у 1943 роках відбувся і розпродаж нерухомості вбитих. Цим було остаточно закріплено новий статус-кво Здолбунова як «вільного від євреїв». Багато хто отримав вигоду від убивства. Проте навіть ті люди, які брали участь у грабунках, дуже по-різному оцінювали свою поведінку. Різні наслідки вона мала й для тих євреїв, котрі вціліли. У багатьох випадках втрата майна унеможливлювала подальше виживання, яке потребувало ресурсів. Тому ті мешканці міста, які грабували будинки євреїв, знаходили їхні речі, могли понижували шанси вцілілих на виживання.

Службовці поліції часто були схильні сприймати отримані цінності як трофеї – винагороду за свою діяльність. Вихваляння ними перед односельчанами надалі тільки мотивувало інших службовців та окремих селян до участі в «полюванні» на євреїв після ліквідації гетто. Проте були й люди, які просто скористалися ситуативним контекстом і забрали те, що вже, на їхню думку, нікому не належало. Можливо, багато

---

⁴³³ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 229.

з них не обтяжували себе моральними дилемами про долю колишніх власників цього майна. Але, як показує приклад шофера Миколи Кравченка, траплялися й особи, які брали лише речі вбитих і повертали те, що належало живим. Маємо ще один приклад надзвичайно складної комбінації мотивів і ситуативних факторів, що впливали на поведінку людей під час пограбування майна євреїв.

«ПОЛЮВАННЯ» НА ЄВРЕЇВ

Роль німецької жандармерії, української допоміжної поліції та селян

*Комендант сказав: “Ну, Пивоварчук,
усі поліцейські стріляли євреїв,
один ти ще не стріляв” — і запропонував
застрелити дівчинку.*

Зі слів Петра Пивоварчука

Як ішлося вище, мабуть кілька сотень євреїв змогли пережити ліквідацію гетто, втікаючи від убивства на різних етапах його реалізації. Усвідомлюючи це, німецькі очільники вирішили залишити яму в Старомильську не повністю засипаною. У перші тижні після розстрілу здолбунівська жандармерія й районна поліція розгорнули справжнє «полювання» на вцілілих євреїв.

З ініціативи гебітскомісара у Здолбунові одразу ж повсюдно розклеїли оголошення з підписом Маршала такого змісту:

ОГОЛОШЕННЯ

Для утримання публічного порядку та спокою від зараз заряджується слідуюче:

1. Ціла Здолбунівська округа вважається закритою для жидів. Хто жидів переховує або без замельдування приймає до помешкання, буде розстріляний. Забороняється ходити до бувшого гета, і всі виставлені дозволи на це є неважні. Хто не буде підчинятись, буде **без попередження** (виділено, як в оригіналі — П. Д.) розстріляний.

2. Місцевому населенню дозволяється перебувати на вулицях тільки до 20:00 години. Винятки з причин службових будуть дозволені тільки за моїм письменним дозволом.

3. На бажання патрулів поліції, німецьких та мадярських військових частин мають показувати документи також і німці (райхсдойче). Треба безумовно слухати патрулів.

ГЕБІТСКОМІСАР МАРШАЛЬ

Здолбунів, дня 13.10.1942 р. ...⁴³⁴

Судячи з оголошення, до процесу виявлення євреїв, що переховувалися, напевно залучили й угорських військових, підрозділ яких дислокувався в Здолбунові. Проте про участь цього підрозділу в ліквідації гетто в джерелах нічого не йшлося.

Про ефективність цього оголошення свідчить мізоцький єврей Нахум Копит. Він з кількома євреями у цей час переховувався у знайомого чеха. Останній, побувавши в Здолбунові одразу після ліквідації тамтешнього гетто, повернувся дуже схвильований: *«Ми провели три дні у цього чеха і плакали над долею наших близьких, яких більше ніколи не побачимо. На четвер-*

---

⁴³⁴ Бібліотека Державного архіву Рівненської області. Оголошення німецько-фашистських окупантів для місцевого населення (м. Рівне, Здолбунів, Брест-Літовськ) у 1941–1943 роках. Інвентарний номер 11.

тий день чех розповів нам, що був у Здолбунові і побачив там великі оголошення від імені німців з попередженням, що будь-кого, хто прихистить євреїв, буде вбито. Чех попросив нас залишити його оселю»⁴³⁵.

Можливо, через поширення по місту таких оголошень велика кількість здолбунівських євреїв не змогла знайти притулок у перші тижні після 13 жовтня. Для регіону було закономірною тенденцією, коли не-єврейське населення одразу після масових убивств через страх відмовляло євреям у допомозі. По-перше, вбивства відбувалися на очах у людей і вони розуміли, що німцям нічого не вартує відвести їх до масової могили й застрелити поряд із тілами євреїв. По-друге, масла у вогонь страху та паніки підливали подібні оголошення, що масово поширювалися містом і навіть віддаленими селами. Водночас саме в перші тижні після розстрілів у Здолбунові відбувалося масове «полювання» на євреїв, яке чинили службовці поліції разом із німецькими жандармами. Поеднання цих двох обставин — нагнітання панічного страху серед населення та інтенсивні заходи з пошуку вцілілих — призводило до того, що більшість вцілілих гинули вже в перші тижні після ліквідації гетто.

Виявлених євреїв спершу відвозили в будівлю жандармерії⁴³⁶. Їх утримували скоріш за все в підвальному в'язничному приміщенні. Чи не найкращим «мисливцем» виявився жандарм Аттінгер. Про особ-

---

⁴³⁵ Копит Нахум. У гетто, на примусовій праці і в лісі // Меморіальна книга пам'яті (Мізоч, Україна) / ред. А. Бен-Оні. Тель-Авів, б. в., 1961. С. 40. URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizochu.html#ТОС>.

⁴³⁶ Bundesarchiv. В 162/1588. S. 503. Зі свідчень Еріха Бутенгофа, жандармерія вела спеціальний щоденник, у якому фіксувала затриманих та їхнє етнічне походження. Паур періодично перевіряв щоденник на наявність євреїв і просив «подбати» про них.

ливу активність Аттінгера у цей період свідчив Раабе та секретарка Маршала Доріс Кознік. З її слів, Аттінгер навіть ночами не спав, а їздив околицями міста й ближніх сіл з метою вистежити євреїв-утікачів⁴³⁷.

До участі в «полюванні» також долучався гебітсляндвірт Зайлер. Йому доручили сформувати групу з трьох–чотирьох німців з метою протидії партизанським та диверсійним групам. Проте ця група займалася не лише антидиверсійними операціями, а й пошуком євреїв у сільській місцевості. Наприклад, Емілія Дедек, батько якої переховував євреїв на горищі в с. Миротин, пам'ятає, як Зайлер приходив до них додому з обшуком: «...він поставив нас під стінку і став запитувати: “Де євреї? Де євреї?”. А я кажу: “Немає їх тут, їх постріляли... Йдіть дивіться в льох”. Вони подивилися в льосі, подивилися в клуні. У клуні — нічого, а на горище навіть не лізли... А євреї сидять на горищі, слухають і лізуть у хміль. Думали, що це вже їм капут. Я... Якби я не знала німецьку, я не граматично говорила, але вони мене розуміли... Вони нас поставили, і на нас чотирьох стояли чотири німці з пістолями ось так (кожен на нас цілився). А н'ятим був Зайлер, гауптман — керував»⁴³⁸.

Про те, що Зайлер очолював німецьку протидиверсійну групу свідчить, і Вінцентій Романовський. Один із перекладачів в офісі Зайлера — Владислав Павловський — виконував роль інформатора польського підпілля⁴³⁹. Точно не відомо, коли саме Зайлер опинився

---

⁴³⁷ Bundesarchiv. B 162/1586–1595.

⁴³⁸ Emiliia Dedek. Interview 49491. Part 3.

⁴³⁹ За свідченнями Романовського, Павловський довго не працював в офісі Зайлера. Він загинув чи то від куль радянських партизанів, чи УПА під час однієї з антипартизанських акцій групи Зайлера: Romanowski Wincenty. Kainowe Dni. S. 37.

на чолі протидиверсійної групи, яка виявляла й місця сховків євреїв, але це могло статися вже в 1943 році після приєднання гебіту Здолбунів до Рівного. Можливо, в результаті адміністративних змін було переформатовано й здолбунівську жандармерію.

Коли німцям і поліції вдавалося назбирати певну кількість євреїв, очевидно їх спершу допитували на предмет виявлення місць переховування інших, а тоді групами відвозили на те ж місце у Старомильськ⁴⁴⁰. Про те, що впродовж чотирьох–п'яти тижнів після розстрілів євреїв групами привозили до Старомильська і страчували, розповів службовцюм НДК мешканець села Володимир Дтитрук⁴⁴¹.

Разом із німецькими жандармами у «полюванні» брали участь і службовці поліції. Естер Барішман, яка після ліквідації гетто пішла просити про допомогу в знайомого чеського селянина, пригадує, як через деякий час переховування до них на горище увірвалися жандарми й поліція: *«Одного разу це був... українець чи есесівець, і вони почали шукати євреїв. Вони ходили по сіну з вилами. І вдарили вилами прямо біля нас, але не прохромали. Тож чехословацький селянин уже боявся тримати мене. Він сказав: "Тобі треба йти. Я не можу тримати тебе довше"»*⁴⁴². Естер пропонувала йому кілька золотих монет в обмін на допомогу, проте наляканий чоловік все одно попросив дівчинку піти. Навіть якщо облави не закінчувалися виявленням євреїв у схованках, вони наводили страх на тих, хто допомагав, і спонукали їх відмовляти в подальшому наданні допомоги.

---

⁴⁴⁰ Zentrale Stelle. Ludwigsburg. B 162/4691. Copy YVA. TR.10/2042.

⁴⁴¹ GARF. Moscow. R-7021-71-50. Copy YVA. M.33/JM/19975.

⁴⁴² Esther Barishman. Interview 5328. Part 2.

Не меншу активність у пошуках євреїв проявляли й сільські комендатури поліції. Подекуди службовці останніх навіть могли мати значно більше простору для ухвалення рішень, аніж працівники поліції в Здолбунові. Адже у селах не було німецьких жандармів, і поліцейські на власний розсуд вирішували, що робити з виявленими євреями: відпускати їх, грабувати, вбивати, гвалтувати, видавати жандармам й отримувати винагороду або ж навіть прийти на допомогу тощо. Простір ухвалення рішень на службі в сільській поліції міг бути досить широким. Але вкрай часто поліцейські обирали опцію вбивати.

Петро Пивоварчук розповів слідству про свій перший досвід убивства єврейської дівчинки наступне: *«Одного разу, повертаючись зі Здолбунова в с. Тайкури, поблизу млина зустрів коменданта поліції, який був п'яний і вів єврейку дівчинку віком приблизно 12 років. Комендант сказав: "Ну, Пивоварчук, усі поліцейські стріляли євреїв, один ти ще не стріляв" — і запропонував застрелити дівчинку. Коли почав відмовлятися від цієї пропозиції, комендант вихопив наган і сказав: "Тоді я застрелю"»*⁴⁴³. Побоюючись, що комендант може його вбити, Пивоварчук застрелив дівчинку. Отже, навіть ті службовці поліції, які не проявляли ентузіазм до виконання подібних завдань, відчуваючи тиск керівництва або ж колег по роботі, зрештою вбивали євреїв. Давалися взнаки конформізм та покора авторитету.

Вінсентій Романовський згадує, що одного разу став свідком того, як службовець поліції конвоював містом до жандармерії затриманого у сільській міс-

---

⁴⁴³ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 2 (Супровідно-наглядова справа).

цевості вцілілого єврея: *«Невдовзі після цього погрому в одному з сіл вистежили молодого єврея. До будівлі німецької жандармерії його привів такий же молодий міліціонер. Вони йшли по дорозі в такому темпі, як за-суджений, який хоче насолодитися кожною миттю свого передсмертного життя. На кожному кроці... єврей з благальним стогоном повертався до охоронця. Він не сказав жодного слова. Він благав життя очима... zvolі-кав з кожним кроком. Це розлютило нетерплячого міліціонера. Штовхаючи його вістрям багнета, він цо-кроку повторював монотонним голосом: "Йди!"»⁴⁴⁴. Незабаром після цього випадку Романовський зустрів у селі Юзефівка поблизу Гільчі українського поліцейського Бондаря, який розповів, що брав участь у вбивствах євреїв у Мізочі й Костополі. Спершу він відчував докори сумління, проте згодом став «робити все без вагань і навіть із певним задоволенням»⁴⁴⁵. Отже, бруталізація з часом посилювалася. Не обов'язково було мати антисемітські переконання, аби стати «мисливцем» за тими, хто вцілів. Бажання отримати матеріальну вигоду, вислужитися чи показати свої досягнення перед колегами, тиск керівництва і загальне звикання до атмосфери насильства теж відігравали суттєву роль.*

Успіхам жандармів та поліції в «полюванні» на вцілілих сприяло й те, що селяни і містяни часто самі видавали євреїв. Батько Естер Барішман також зміг пережити ліквідацію гетто. Проте на відмінну від доньки він швидко загинув через зраду знайомого: *«Мій батько прийшов попросити допомоги до чоловіка, який*

---

⁴⁴⁴ Romanowski Wincenty. *Kainowe Dni*. S. 26.

⁴⁴⁵ Ibidem.

раніше працював на нього. І той одразу ж видав його СС... І на тому ж місці його вбили»⁴⁴⁶. Люди приймали такі рішення через дуже широкий спектр мотивів, таких, як особиста безпека (перебування євреїв поряд могло загрожувати життю християнських сімей), матеріальна вигода, особисті порахунки, антисемітські переконання тощо.

Траплялися випадки, коли селяни й самі долучалися до процесу «полювання». Мабуть, вони багато чули про хизування поліцейських «єврейським золотом», що могло підкріплюватися антисемітським стереотипом про наявність у всіх євреїв прихованих скарбів. Не останню роль в умовах бідності й воєнної непевності відіграла пропонована нацистським режимом винагорода за видачу євреїв. Випадки затримання селянами євреїв траплялися поблизу Здовбиці: *«У листопаді місяці 1942 року числа 20-го ввечері я чергував на посту біля комендатури села Здовбиця. У той же час громадяни села Гільча Українська привезли прив'язаних мотузками до підводи двох євреїв і сказали: “Нас сюди спрямував голова управи села Гільча Українська”. Тоді Миськов Микола, будучи заступником коменданта, прийшов і забрав цих євреїв і навпроти мосту на початку пасовища сам їх розстріляв...»⁴⁴⁷. У цьому випадку селяни привели виявлених євреїв за дорученням сільського старшини. Тут одразу варто зауважити, що, будучи єдиними представниками влади в селах, сільські старшини часто самі вирішували, що робити з євреями. Траплялися й випадки, коли старшини, як-от батько*

---

⁴⁴⁶ Esther Barishman. Interview 5328. Part 3.

⁴⁴⁷ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 31.

Емілії Дедек, долучалися до порятунку євреїв. Або ж просто відпускали затриманих селянами євреїв, не бажаючи долучатися до процесу «полювання». Мабуть, старшина Гільчі поведився інакше.

У своїх спогадах польські мешканці села Зелений Дуб Ян та Амвросій⁴⁴⁸ Верещинські згадують, як, стрибаючи на піщаному пагорбі біля дороги з с. Гурб, випадково виявили погано прикриті землею тіла семи євреїв. Це сталося біля хутора Камики, що прилягав до с. Зелений Дуб. Зі слів Яна Верещинського, вони з братом помітили тіла двох хлопців та однієї дівчини віком 13–16 років, а також тіла двох дорослих жінок і чоловіків⁴⁴⁹. На їхніх обличчях були сліди крові й забиті рани, що вказували на насильницьку смерть від ударів тупим предметом. Коли Ян та Амвросій розповіли про свою знахідку батькам, ті сказали, що схожу групу євреїв із семи осіб нещодавно бачили поряд із будинком української сім'ї Степаньчуків, яка проживала в іншому кінці села Зелений Дуб — на прилеглому до нього хуторі Спірний Кут. У селі ходили чутки про те, що група євреїв просила про допомогу в українській сім'ї Степаньчуків, і після того несподівано зникла. Водночас один із членів цієї сім'ї мав тісний зв'язок з оунівським підпіллям. Хто саме вбив єврейську сім'ю, достеменно не відомо, проте особливості вбивства (жертв не розстріляли, а вбили тупими предметами) та поховання (тіла були не надто вправно присипані піском) вказують на те, що це зробив хтось із місцевих селян.

---

⁴⁴⁸ Wereszczynski Ambrozy. TYLKO Z WOLI BOGA PRZEZYLEM RZECZ WOLYNSKA. S. 19. З сімейного архіву Ельжбети Квечинської.

⁴⁴⁹ Relacja Jana Wereszczyńskiego, byłego mieszkańca wsi Zielony Dąb. S. 6–7. Із сімейного архіву Ельжбети Квечинської.

Мабуть, ми вже ніколи не зможемо дізнатися точного місця розташування могили загиблих. Ймовірно, що кількість таких ніяк не означених могил, які постали у результаті свавільних розправ над євреями з боку місцевого населення було значно більше, аніж вдалося виявити в джерелах.

Створення польського підпілля та польської допоміжної поліції Здолбунова

*Для того, щоб не бути відправленим у Німеччину,
я записався в жандармерії у поліцію,
що складалася з поляків.*

Казимир Міськевич

Із січня 1943 року гебіт Здолбунів було ліквідовано. Його приєднали до Рівного. У зв'язку з цим німецька присутність тут була дещо зменшена. Зокрема ліквідовано увесь штат гебітскомісаріату на чолі з Маршалом. Останньому запропонували на вибір посади гебітскомісара в містечках Костопіль або Бар (Вінницька область). Маршал обрав Костопіль⁴⁵⁰. Паура ж призначили окружним керівником жандармерії в м. Рівне.

За свідченнями Петра Пивоварчука, українська поліція на чолі з комендантом Буксимом проіснувала до 20 квітня 1943 року. Орієнтовно в березні–квітні 1943 року на фоні триваючого дезертирства українських підрозділів поліції до лав УПА німці в Здолбуніві стали затримувати українських службовців полі-

---

⁴⁵⁰ Bundesarchiv. 162/1588. S. 513–514.

ції й замінювати їх на поляків. Про розформування ненадійної української поліції навесні 1943 року свідчить і Еріх Бутенгоф⁴⁵¹. Буксима нібито як службовця, який добре знав німецьку мову, хотіли залишити в складі нового підрозділу поліції, проте він вирішив втекти зі служби в УПА⁴⁵². Дехто продовжував служити в поліції. Проте після цих подій німці майже одразу розпустили поліцію Здолбунова і району, сформовану з числа українців.

«На початку 1943 року німці почали арештовувати поліцейських і відправляти їх на роботу до Німеччини. Приблизно на початку квітня 1943 року (точної дати не пам'ятаю) я, боячись бути заарештованим, пішов з поліції міста Здолбунова ...» — свідчить про події весни 1943 року унтерофіцер української допоміжної поліції Іларіон Король⁴⁵³. Той факт, що навесні 1943 року німці розпустили українську поліцію Здолбунова, у своїх свідченнях підтверджує й Адам Прокопчук⁴⁵⁴. Низці колишніх службовців допоміжної поліції, щоправда, вдалося уникнути відправлення на примусові роботи в Німеччину. Для цього вони завчасно залишали службу й переховувалися або й втікали з місця тимчасового утримання в Рівному, куди їх відправляли перед спрямуванням у Німеччину.

З весни 1943 року українські службовці поліції опинилися в нелегальному становищі під нацистсь-

---

⁴⁵¹ Bundesarchiv. 162/1588. S. 504.

⁴⁵² АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович. Арк. 64-зв. Пивоварчук свідчить, що спочатку Буксима поранив себе в ліву руку, аби уникнути подальшої служби в німецькому підрозділі. Після цього через деякий час він опинився в УПА.

⁴⁵³ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 80.

⁴⁵⁴ Там само. Арк. 15.

кою окупацією й також стали ласою мішенню мобілізації до лав УПА. Дехто з них ішов туди добровільно. Відтак значна частина службовців здолбунівської поліції з 1943 року різними шляхами опинилася в УПА. Серед них, наприклад, у різний час до лав УПА були мобілізовані або опинилися там добровільно Петро Пивоварчук, Юрій Буксим, Адам Прокопчук, Василь Кулеша, Олексій Голубчук, Петро Семенюк, Юрій Тарнавський тощо. Мабуть, найвідоміший член УПА з позивним «Чернота», який був із числа колишніх службовців районної поліції Здолбунова, — Микола Миськов. Він служив у поліції с. Здовбиця та брав участь у ліквідації здолбунівського гетто і, за свідченнями його колег по службі, неодноразово особисто розстрілював у Здовбиці виявлених уцілілих євреїв (про що йшлося вище). Він загинув у лавах УПА в 1946 році поблизу Кременця⁴⁵⁵.

На зміну українській поліції орієнтовно в квітні або травні 1943 року німецька влада сформувала польський поліцейський підрозділ чисельністю понад 30 чоловік на чолі з Станіславом Прошкевичем та його заступником Мечиславом Шишком⁴⁵⁶.

---

⁴⁵⁵ ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 2252. Арк. 148. У довідці до кримінальної справи на Михайла Дацюка та інших обвинувачуваних із с. Гільча Українська вказано рік і місце загибелі Миколи Лук'яновича Миськова з позивним «Чернота» у лавах УПА. Його вбили в Кременецькому лісі в 1946 році. Це сталося у результаті проведення радянською владою військової операції проти УПА.

⁴⁵⁶ ДАРО. Ф. 2771. Оп. 2. Спр. 2011. Арк. 6-зв.

**Перелік службовців польського підрозділу
допоміжної поліції Здолбунова
станом на 1943 рік (складено на основі слів
Казимира Міськевича)⁴⁵⁷**

1. Рембис Болеслав	12. Кот Петро
2. Шишко Мечислав	13. Козел Ян
3. Прошкевич Станіслав	14. Шпренгель Владислав
4. Маєвський Антон	15. Телецький Фелікс
5. Філіповський Вітольд	16. Зьобро Зігмунд
6. Граєвський Ігнат	17. Калсуд Мар'ян
7. Ясинський Станіслав	18. Слівинський Казимир
8. Крулик Тадеуш	19. Янус Іван
9. Гаєвський Мечислав	20. Данилевський Францишек
10. Петровський Владислав	21. Кракель Валер'ян
11. Єзерський Станіслав	22. Славинський Тадеуш

На жаль, мало що відомо про участь цього підрозділу в «полюванні» на євреїв. Де-юре німці завжди використовували для цього поліцію незалежно від її етнічного походження. Тому можна припустити, що справу попереднього підрозділу, сформованого переважно з числа українців, відтепер мали продовжити поляки. Щоправда, більшість євреїв станом на травень 1943 року вже загинули. Живими залишалися небагато. Напевно, відтепер основні функції з їх виявлення виконував новостворений польський підрозділ поліції.

На польську поліцію намагалося впливати польське підпілля, яке в 1943 році діяло в Здолбунові. Зі слів Вінцентія Романовського, польське підпілля Армії крайової (АК) у Рівному запропонувало йому створити

---

⁴⁵⁷ ДАРО. Ф. 2771. Оп. 2. Спр. 2011. Арк. 10–11.

та координувати роботу підпільного осередку в Здолбунові. Це сталося у січні 1943 року⁴⁵⁸. Ставлення АК до євреїв у західній Волині характеризувалося певною амбівалентністю: в одних місцевостях їм допомагали, тоді як в інших — навпаки могли вбивати. Іноді євреї приєднувалися до АК або ж польських підрозділів самооборони, що виникали на Волині на піку розгортання протистояння з УПА в 1943 році. Все залежало від часу та простору, в якому діяло польське підпілля, і позиції його очільників.

Роль УПА

*Це був кінець 1943 року. Важко було в лісі виживати,
бо бандерівці шукали євреїв.*

Меїр Вельтфройд

Зі створенням УПА для євреїв, які переховувалися у сільській місцевості та лісах Здолбунівського району, виникла ще одна загроза. Загалом ставлення УПА до євреїв у цьому краї також відзначалося певною амбівалентністю. Зокрема відомо, що, починаючи з вересня 1943 року, згідно з домовленостями з чеським підпіллям «Бланік» підрозділи УПА, які діяли поблизу чеської Борщівки, Мостів, Гурб, не вбивали євреїв, а відправляли їх у Борщівку. Тамтешні чехи налагодили цілу мережу допомоги вцілілим євреям⁴⁵⁹. Проте з

---

⁴⁵⁸ Romanowski Wincenty. Kainowe Dni. S. 30–33.

⁴⁵⁹ Детальніше про це див.: Мізоч: життя та загибель єврейської громади / Роман Михальчук. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. С. 48–53.

наближенням Червоної армії в 1944 році УПА знову перейшла до практики вбивства поодиноких уцілілих євреїв, яких виявляла в лісах чи сільській місцевості.

Наприклад, Меїр Вельтфройд переховувався, блукаючи лісами поблизу сіл Кудрин, Гурби й Переморівка. Він пригадує, як одного разу перебував у бункері з групою інших євреїв, яких зустрів у лісі. На них напали бійці УПА, і лише частині євреїв вдалося врятуватися. Іншого разу на нього та ще одного єврея знову напали бійці УПА. Вони схопили і зв'язали їх: *«Двоє молодих хлопців-бандерівців зв'язали нам ноги і хотіли зарізати нас ножем. Один із них пішов по ніж, а другий, який мав у руці “пугач”, поранив мене ним в голову й вухо. Я не розгубився. Схопив бандита руками, сильно його утримував, а коли він втратив свідомість, швидко розв'язав собі ноги і, вдаривши його, втік. Заховався в сосніні. Чув іздалеку, що мене шукають, але не знайшли»*⁴⁶⁰. Його супутнику, на жаль, не вдалося врятуватися. Його повісили.

Блукаючи лісом, поранений Меїр зустрів Фліттерів — знайомих євреїв із Мізоча. Вони допомогли йому дістатися до стодоли когось із дружньо налаштованих селян, промили рану й перев'язали її. Відпочивши, він повернувся до лісу. Меїр констатує: *«Це був кінець 1943 року. Важко було в лісі вижити, бо бандерівці шукали євреїв»*⁴⁶¹. Згідно його спогадів, «бандерівці» також вбили його матір разом з іншою групою євреїв, що переховувалася в лісах неподалік.

---

⁴⁶⁰ YVA. 0.3/1801. Item ID 3555479. P. 8–9. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3555479>.

⁴⁶¹ Ibidem. P. 9.

На виживання Меїра мало вплив розгортання антипольських акцій УПА. Упродовж дев'яти місяців блукання лісами він часто заходив поїсти й помитися до польської сім'ї Петровських із села Камики⁴⁶². Проте в серпні 1943 року сім'я вирішує втікати з села через загрозу зі сторони УПА⁴⁶³.

Емілія Дедек, сім'я якої допомагала багатьом євреям, переховуючи їх у с. Миротин, розповідає, що це стало однією з причин, чому на її брата напали бійці УПА⁴⁶⁴.

Також у свідченнях зустрічається інформація про те, що поблизу Здолбунова члени УПА вбили двох ромок — представниць ще однієї етнічної групи, яка була жертвою нацистського геноциду⁴⁶⁵. Ставлення УПА до «ромського питання» досліджував Михайло Тяглий. Він висновує, що *«хоча і не настільки помітне, як «єврейське», «циганське питання» також посідало певне місце в націоналістичній пропаганді. У пропагандистській літературі, адресованій воякам УПА або мирному населенню, роми подекуди фігурували як одна з*

---

⁴⁶² Нині такий населений пункт не існує. Він не пережив Другу світову війну — найімовірніше, був знищений УПА у 1943 році.

⁴⁶³ Yad Vashem. Official Website. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/5408611>.

⁴⁶⁴ Emilia Dedek. Interview 49491. Part 3. За іншою версією, напад стався через те, що він у кінці 1942 або на початку 1943 року провокував українських селян, піджартовуючи над гаслом «Слава Україні! Героям слава!». Через це до нього прийшли двоє озброєних чоловіків, відвели його в ліс і сильно поранили. Він вижив, хоча, з його слів, нападники думали, що загинув, і тому залишили його в спокої. Надалі він лікувався в рівненському шпиталі й, повернувшись, намагався помститися нападникам. Саме це спонукало його очолити один із радянських винищувальних батальйонів, які полювали на УПА. Перебуваючи в лавах цього підрозділу, він загинув від рук бійців УПА. Сазечек Любомир. Миротин та Чеський Гай. С. 40. URL: <http://surl.li/tfkrao>.

⁴⁶⁵ Wladyslaw Woloszyn. Interview 43586. VHA USC Shoah Foundation. Sinti and Roma Survivor. 2 Parts. Part 2.

тих груп, що вважалися шкідливими, зайвими чи такими, яких слід було позбутися»⁴⁶⁶. Він наводить низку фактів про напади УПА на ромів у Волинській області та випадок, що стосується суміжного зі Здолбуновом регіону — убивство СБ ОУН у с. Новомалин Острозького району групи ромів, яке сталося в жовтні 1943 року⁴⁶⁷. Відтак роми — ще одна етнічна група, що постраждала як від нацистської геноцидної політики, так і від силових структур українського націоналістичного підпілля.

Загалом діяльність УПА як опосередковано, так і безпосередньо стала загрозою для тих євреїв, які в 1943–1944 роках переховувалися в лісах і селах Здолбунівщини. На рівні очільників УПА чіткої позиції у ставленні до євреїв не проявлялося. Проте кістяк бійців УПА складали службовці підрозділів допоміжної поліції, зокрема й здолбунівської. Більшість поліцейських у 1941–1942 роках пішли на службу не для того, щоб переслідувати та вбивати євреїв. Але вони поступово звиклися з цим завданням, нав'язаним їм німецькою окупаційною владою. Навесні 1943 року більшість із них добровільно чи будучи мобілізованими пішли в УПА також не для того, щоб виявляти і вбивати вцілілих після ліквідації гетто євреїв. Проте вони привнесли з собою в армію дворічний бекграунд участі у дискримінації та масових убивствах євреїв, і це, мабуть, не могло минути безслідно.

---

⁴⁶⁶ Тяглий Михайло. Ставлення місцевого населення в окупованій Україні до переслідування ромів (1941–1944) // Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 4 жовтня 2016 р.). С. 129.

⁴⁶⁷ Там само. С. 136.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ВЦІЛІЛИХ

Рятівна діяльність Германа Грабе (осінь 1942 – 1944 роки)

*Коли я сказала йому, що я єврейка, я втікаю
і мені потрібна допомога, він ні секунди не вагався.*

Роза Шахтер

Відчуваючи наближення неминучого, Герман Грабе ще влітку 1942 року налагодив нову схему порятунку принаймні найближчих до нього євреїв. З його слів, він винайняв у м. Полтава офіс, про який не повідомляв центральній дирекції фірми «Юнг» у Німеччині. Утримувати цей офіс йому довелося з власних коштів. Грабе допоміг низці євреїв потягом переїхати до Полтави⁴⁶⁸. Більшість із них були співробітниками офісу фірми «Юнг», які змогли отримати фальшиві документи й видавали себе за поляків.

Однією з тих, кому Грабе допоміг переїхати в Полтаву, була Барбара Фауст. Ще напередодні ліквідації

---

⁴⁶⁸ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 35.

здолбунівського гетто вона змогла придбати собі фальшиве посвідчення особи на польське ім'я. Зі слів Барбари Фауст, це обійшлося їй у 300 карбованців⁴⁶⁹. Мабуть, у Здолбунові функціонував чорний ринок із виготовлення таких посвідчень, але хто цим займався, достеменно не відомо. Після цього Барбара звернулася по допомогу до Германа Грабе. Він діяв спільно з Генріхом Мессерігом. Барбару відправили потягом до інших євреїв у полтавський офіс⁴⁷⁰. Зі слів Барбари Фауст, там були переважно євреї, які до цього працювали в офісі Грабе: «...Алоїз Дудковський (поляк) з дружиною Лідією (єврейка), Альбіна Гліценштайн із дочкою Лусією, Софія Лернер, Роза Кавенюкі, Тадеуш Глаз (Гласс) із дружиною Іреною та сином Ромеком». Усі вони мали фальшиві документи, що засвідчували їхнє польське походження⁴⁷¹. Схоже, ці люди були біженцями, які прибули до Здолбунова на різних етапах перебігу Другої світової війни. Зі слів самого Грабе, в Полтаві перебувало значно більше євреїв — 20 чи 25 осіб⁴⁷².

Згодом у грудні 1942 року Грабе навідується до них разом із Генріхом Мессерігом і привозить кілька тисяч марок на їжу та проживання. Через ці гроші, які Грабе взяв із сейфу офісу фірми «Юнг» (5 тисяч марок), після повернення його заарештують. Він не встиг легально приховати цей факт, тому що в грудні 1942 року пережив серцевий напад і зміг повернутися

---

⁴⁶⁹ Sassin Horst R. Fritz Gräbe, ein Solinger Bauingenieur mi Wolhynischen Holocaust. S. 233.

⁴⁷⁰ Ibidem. S. 227.

⁴⁷¹ Ibidem. S. 237.

⁴⁷² YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 40.

до Здолбунова аж через кілька тижнів. Це суттєво підірвало його позицію в фірмі.

До кінця нацистської окупації України Грабе підтримував зв'язок із полтавською групою євреїв. Коли в Полтаві стало надто небезпечно через наближення фронту, він переселив їх спочатку до Києва, а згодом — до Кіровограда (нині — Кропивницький). Звідти Грабе попросив усіх їхати у Чернівці. З наближенням радянської армії в 1944 році вони змогли перейти румунський кордон й емігрувати далі на Захід.

Не всі співробітники офісу Грабе поїхали в Полтаву. Елізабет Яблонська, яка, сховавшись у своїх чеських знайомих, пережила ліквідацію гетто в Здолбуніві, одразу ж після акції звернулася до Грабе по допомогу. Він пообіцяв їй упродовж кількох днів дістати фальшиві документи. Також він залишив її ночувати на горищі свого будинку, але був змушений попросити піти звідти: *«О 5-й ранку він розбудив мене і сказав: “Дивися, ти маєш піти звідси, тому що мені телефонував товариш від гебітскомісара і сказав, що він йде сюди”»*⁴⁷³. У той день Елізабет за щасливим збігом обставин декілька разів вдалося уникнути майже неминучого затримання поліцією або жандармами. Вона так і не дочекалася обіцяних Грабе документів, а стала шукати шляхи втечі зі смертельної пастки в Здолбуніві. Елізабет вдалося вибратися з міста й дістатися до сільської місцевості. Так почався новий етап її виживання.

Співробітники офісу Грабе були не єдиними євреями, яким він допоміг під час та після ліквідації здолбунівського гетто. Для більшості вцілілих після

---

⁴⁷³ Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 4.

ліквідації гетто євреїв офіс Германа Грабе в Здолбуніві і надалі залишався місцем, куди вони зверталися по допомогу. Чутки про благородну поведінку «німця з фірми «Юнг» швидко розійшлися навколишніми містами. Вони дійшли до біженки Рози Шахтер, яка спочатку мешкала в Острозі, а згодом працювала в с. Оженин, де була залізнична станція. Коли ширилися чутки про наближення ліквідації гетто, Роза пішла до офісу Грабе в Здолбуніві. У неї також були заздалегідь придбані фальшиві документи на польське ім'я Яніни Буковської. Роза прибула до міста саме у день ліквідації гетто:

Увечері я прибула у Здолбунів, чую — навколо стрілянина. Я стала запитувати, де штаб-квартира цієї компанії... Я хотіла побачити Грабе. Хтось показав мені це місце. І я... як я вже сказала, мені пощастило. Я зайшла до нього в кабінет, якраз коли він був там. Це справді звучить так, ніби це не по-справжньому. Коли я сказала йому, що я єврейка, я втікаю і мені потрібна допомога, він ні секунди не вагався. Він викликав одного зі своїх водіїв... який відвіз мене в будинок, де жили ті люди з роти, німці.

– З фірми «Юнг»?

– Так. [Там були] їхні кімнати, де вони спали. І він відкрив одну з кімнат, впустив мене і пішов, залишивши замок назовні. І я пробула там цілу ніч⁴⁷⁴.

Зранку цей же шофер відвіз Розу до Рівного. Її працевлаштували в рівненському офісі компанії «Юнг». Роза перебувала там до кінця 1942 року. На-

---

⁴⁷⁴ Rose Schachter. Interview 3002. Part 2.

прикінці року на неї доніс один зі співробітників компанії, скоріше за все хтось із місцевих: «...напевно, був листопад, коли один із водіїв компанії вирішив запросити мене на побачення. Мені було так страшно відкрити двері. Він запросив мене на побачення. Тому я відмовилася. А через те, що я відмовилася, він пішов у гестапо і зробив на мене донос»⁴⁷⁵. Співробітники чи то жандармерії, чи то СД приходили до неї на квартиру з перевіркою. Можливо, завдяки тому, що Роза поводитися впевнено і одразу відповідала на всі запитання, їй пощастило відвернути від себе підозру. Проте співробітники фірми «Юнг» у Рівному побоювалися залишати її в себе після цього випадку. Тож за першої нагоди Розу відправили на примусову працю в Німеччину.

Отже, Герман Грабе й надалі намагався допомагати євреям, навіть не знайомим, які зверталися до нього по допомогу. Йому це не завжди вдавалося. Після поїздки до Полтави, яка відбулася орієнтовно наприкінці 1942 року, у Грабе стався серцевий напад. Коли ж він повернувся до Здолбунова, його затримали і допитували у зв'язку зі зникненням 5 тисяч німецьких марок з сейфу компанії — тих коштів, які він відвіз для допомоги євреям у Полтаві. Ще тривалий час Грабе продовжував працювати у фірмі «Юнг», але його становище там починало ставати хитким.

Чутки про те, що Грабе допомагає євреям, ширилися й серед німецьких силових структур. До того ж у 1943 році він став допомагати ще й польському підпіллю. Грабе сприяв визволенню 50 в'язнів АК із в'язниці

---

⁴⁷⁵ Rose Schachter. Interview 3002. Part 3.

СД у Рівному⁴⁷⁶. Факт співпраці між Германом Грабе та польським підпіллям у своїх спогадах підтверджує Вінсентій Романовський⁴⁷⁷. Зв'язки з польським підпіллям Грабе міг використовувати для підтримки євреїв, яким допомагав. Зокрема відомо, що допомога з його боку була дуже високо оцінена керівництвом АК, і в Рівному з'явилося розпорядження надавати йому будь-яку підтримку в усіх його ініціативах, зокрема щодо допомоги євреям⁴⁷⁸. Можливо, ці зв'язки допомагали Грабе діставати фальшиві посвідчення особи для окремих євреїв, які зверталися до нього за підтримкою. Хоча, здається, більшість із них вже мали ці посвідчення, як Роза Шахтер та Барбара Фауст.

Становище Грабе остаточно похитнулося, здається, наприкінці 1943 року. До того ж наближався фронт. Коли на початку 1944 року його відкликали до Німеччини, помічнику євреїв самому довелося обирати для себе стратегію виживання. На щастя, він непогано справився з цим завданням. За свідченнями самого Грабе, в Німеччині для нього вже готувався арешт. Проте наступ військ Союзників і Червоної армії не дозволив цьому статися. Грабе не виконав розпорядження евакуюватися, коли наступала американська армія, і зміг потрапити під американську окупацію⁴⁷⁹. Незабаром Герман Грабе стане єдиним німцем, який під час Нюрнберзького процесу буде свідчити на користь обвинувачення та допомагатиме слідчим Союзників у викритті нацистських злочинів.

---

⁴⁷⁶ Sassin Horst. Fritz Gräbe, Juden- und Polenretter. Über die Wechselfälle der Erinnerung von Horst Sassin im Rahmen der Ausstellung <...und laut zu sagen: Nein> im Museum für Verfolgte Künste, Solingen. 24. Juni 2021, 18 Uhr. S. 8.

⁴⁷⁷ Romanowski Wincenty. Kainowe Dni. S. 90.

⁴⁷⁸ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 263.

⁴⁷⁹ YVA. 0.3/2875. Item ID 3557159. P. 42–48.

Приховування ідентичності

*Ми їхали два тижні, аж поки транспорт
прибув до Німеччини.*

Естер Барішман

Орієнтовно в грудні 1942 року Роза Шахтер, якій ситуативно допоміг Герман Грабе, опинилася в потязі, повному німецьких військових у формі, що їхали додому у відпустку. Її посадили на цей потяг співробітники фірми «Юнг», аби уникнути викриття після першої перевірки з боку жандармерії. Розу відправили працювати в будинку німецького офіцера на ім'я Ервін Адріан. Вона називає адресу вул. Берлінерштрассе, 89, яка нібито була в Берліні чи якомусь передмісті столиці Німеччини: «...це було на березі озера за межами Берліна, місто, розташоване на озері»⁴⁸⁰. З прибуттям вона отримала нашивку на одяг із літерою «Р» — маркування, яке означало, що Роза відтепер польська примусова робітниця Яніна.

З наближенням фронту вона потрапила до табору праці, тому що німецька сім'я, в якій працювала Роза, більше не могла дозволити собі проживати там, де вони перебували. Таким чином Роза опинилася в якомусь місці на захід від Берліна. Вона потрапила в американську зону окупації і ще впродовж місяця після визволення продовжувала залишатися Яніною Буковською. Роза побоювалася викрити свою справжню єврейську ідентичність. Вона зробила це лише тоді, коли всіх колишніх примусових робітників стали розділяти на дві групи — бажаючих залишитися і

---

⁴⁸⁰ Rose Schachter. Interview 3002. Part 4.

тих, хто хотів повернутися на схід. Роза обрала опцію повернення, щоб перевірити, хто з її близьких вижив.

Роза Шахтер була не єдиною єврейкою Здолбунова, яка обрала стратегією виживання приховування ідентичності на примусових роботах у Німеччині. До неї вдалася й Естер Барішман. Естер змогла дивом врятуватися під час ліквідації гетто, пересидівши ту добу в чиемусь підсобному приміщенні. Коли вона вибралася звідти, то деякий час блукала містом. Естер пригадала чеську сім'ю, до якої планували звернутися її батьки у випадку необхідності. Коли Естер прийшла туди, то виявила там свого батька. Упродовж деякого часу вони залишалися у цієї чеської сім'ї, але після першого ж обшуку поліції чеський господар попросив їх піти.

Коли Естер вчергове опинилася на вулиці й була в розпачі, їй несподівано спала на думку цікава ідея — піти до того місця, де потяги, які везли примусових робітників до Німеччини, адаптують під зміну ширини залізничної колії. Через цю технічну процедуру потяги на залізничній станції Здолбунів зупинялися на триваліший час: *«Я точно знала, де це конкретне місце, тому що кожен транспорт, який прибув з Росії, повинен був зупинитися, змінити залізницю (адаптуватися під іншу ширину колії — П. Д.) і їхати далі. ...німці забирали молодь... російську молодь, польську теж. У той момент якраз прийшов потяг із Росії. Вивозили молодь на роботу до Німеччини»*⁴⁸¹. Естер підійшла до цього потяга, який, судячи з усього, віз на примусові роботи молодь зі сходу України. Вона почала плакати, стоячи неподалік від німецького охоронця. Коли той

---

⁴⁸¹ Esther Barishman. Interview 5328. Part 2.

запитав, що трапилося, вона розповіла заздалегідь придуману історію про те, як їхала в попередньому потязі в Німеччину як примусова робітниця. Коли потяг перелаштовували під зміну колії, вона спустилася попитувати води і не встигла повернутися. Всі її речі й документи залишилися в тому іншому потязі.

Ця легенда виявилася достатньою для німецького охоронця. Він запропонував Естер їхати потягом, що зупинився. Ще одне дивовижне везіння дозволило Естер отримати нові «арійські» документи вже під час перевірки на території Польщі. Вона розповідає про це так:

Ми їхали два тижні, аж поки транспорт прибув до Німеччини. По дорозі ми зупинялися. Одного разу ми зупинилися в Кракові. Там вони реєстрували всіх людей у потязі. Українці не говорили німецькою, і в них були українські документи, які замінювали на німецькі. Німці всіх реєстрували. В поїзді було 2 000 людей. Я вирішила, що буду йти на реєстрацію останньою, тому що мені не було що показувати — у мене не було ніяких документів... Я була останньою в черзі. Потім я зрозуміла, що вони вже настільки втомлені від писанини (до цього я чула, що саме вони запитують і що відповідають інші люди), що несподівано збагнула — замість показувати їм свої документи достатньо просто сказати своє ім'я, де я народилася і це все, що вони хотіли почути. Не піднімаючи голову, вони записали це і дали мені в руки папір — тепер у мене був документ⁴⁸².

---

⁴⁸² Esther Barishman. Interview 5328. Part 2.

Так Естер Барішман перетворилася на українку з Харкова Анну Царук. Вона продумала детальну легенду про те, звідки так добре розмовляє німецькою — її нібито виховувала тітка, яка знала німецьку й навчила свою племінницю. До того ж Естер намагалася говорити німецькою з акцентом і свідомо вимовляла слова неправильно, створюючи враження, що її знання німецької не такі вже й досконалі. Вкрай часто німці підозрювали єврейську ідентичність у примусових робітників через їхнє ідеальне знання німецької — мови, близької до їдишу.

Окрім цих кмітливих рішень, Естер потребувала колосального везіння. Вона видавала себе чи то за українку, чи то за росіянку з Харкова. У будь-якому випадку її акцент або незнання якихось інших деталей про місто видав би її, якби Естер довелося працювати разом із робітницями з Харкова. Її врятувало те, що під час сортування робітників після прибуття потягу до Німеччини Естер відібрала якась німецька сім'я як робітницю для дому. Тому їй не довелося жити і працювати на заводі в більш жахливих умовах та ще й із постійною загрозою викриття її ідентичності. Естер опинилася в м. Брауншвейг. Працювати доводилося щоденно. Вихідний — лише пів дня в неділю після обіду⁴⁸³.

Увесь час Естер переслідував страх, що її викриють як єврейку. Вона боялась розмовляти з іншими німцями, особливо тими, які носили форму. Також її дуже лякали питання від німецьких господарів про те, чому вона ніколи не отримує листи. Адже інші примусові робітники й робітниці часто писали додому листи й отримували на них відповіді.

---

⁴⁸³ Esther Barishman. Interview 5328. Part 2. Part 3.

У господарів Естер були друзі, в яких працювала робітниця з Харкова. Вони вирішили познайомити її з Естер. Останній кілька разів довелося в неділю гуляти з цією дівчиною. Вона здогадалася, що Естер єврейка, проте не видала її. Чи не найстрашнішим для Естер було те, що її господар мав якесь військове звання і форму СС, яку одягав щонеділі. Можливо, це був офіцер у відставці.

Перед закінченням війни Естер деякий час довелося працювати на фермі. Її господарі відмовилися від примусової робітниці через воєнну скруту. До того ж їм довелося поїхати з Брауншвейгу у зв'язку із загрозою бомбардувань. Естер потрапила в американську зону окупації. Як і Роза Шахтер, лише через місяць вона зізналася про своє єврейське походження. Мабуть, йдеться про певну тенденцію, властиву багатьом єврейкам, які переховувалися, видаючи себе за інших. Страх бути викритими так міцно засів у їхній підсвідомості, що коли підстави для нього зникли, жінки ніяк не могли наважитися сказати правду. До того ж Розі і Естер доводилося жити в оточенні німців та інших примусових робітників зі сходу. Тому існували реальні підстави для побоювань, що хтось може захотіти нашкодити євреям. Перші місяці після завершення війни були часом розрухи й непевності.

Здається, були ще єврейки зі здолбунівського гетто, які обрали стратегією виживання втечу на примусові роботи до Німеччини, приховуючи свою ідентичність. У базі даних Праведників народів світу на сайті Яд Вашем серед помічниць євреїв зі здолбунівського гетто також числиться полька Галина Констанська (уроджена — Гензель). У критичний момент вона надала допомогу Фреді та Ігнацію Перкалям — біжен-

цям із Лодзя, які були бранцями здолбунівського гетто. Галина допомогла Фріді отримати фальшиве посвідчення особи на польське ім'я, з яким та потрапила на примусові роботи до Райху, де пережила Голокост⁴⁸⁴. У 1990 році Яд Вашем присвоїв їй почесне звання Праведниці⁴⁸⁵. Можливо, подібні випадки втечі на примусові роботи до Райху траплялися частіше. Проте, очевидно, ми знаємо лише історії вцілілих. Скількох євреєк під час перебування в Німеччині викрили і вбили — мабуть, це статистика, яку навряд чи вдасться встановити. Очевидно одне: така стратегія виживання — можливо, через наявність у Здолбунові транспортного вузла — стала доволі популярною серед бранців гетто в містечку.

Стратегію приховування ідентичності подекуди обирали й ті євреї, які залишалися в Здолбунові та оточуючих селах. Робити це на території Волині було вкрай складно через сільський характер місцевості й тісні особисті контакти та знайомства між людьми. Проте поодинокі євреї Здолбунова все ж зважувалися на це. Зокрема Йорам Шааф (уроджений — Юрек Фінкельштейн) переповідає історію, як він з матір'ю — вже згадуваною Геленою Штайнберг — змогли пережити нацистську окупацію. Будучи маленькою дитиною, Йорам пам'ятає лише уривки історії свого порятунку з розповідей мами. Їй вдалося отримати підроблені документи⁴⁸⁶. Йорам не пригадує, як вона діста-

---

⁴⁸⁴ Yad Vashem. Official Website. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4015766>.

⁴⁸⁵ Праведник народів світу — почесне звання, яке Меморіал Яд Вашем присвоює тим, хто в роки Другої світової війни допомагав євреям вціліти.

⁴⁸⁶ Yoram Shaaf. Jewish Survivor. Interview 36573. VHA USC Shoah Foundation. 3 Parts. Part 1.

ла ці документи, проте це чітко відображено в спогадах самої Гелени.

Спершу дуже ненадійні документи незрозумілого для Гелени походження зміг дістати її чоловік Мендель, який скористався своїми зв'язками у Здолбунівській міській управі, де працював столяром. Під новим іменем Гелена разом із маленьким Йорамом на початку серпня 1942 року втікає зі здолбунівського гетто до якогось фільварку за 25 кілометрів від Здолбунова⁴⁸⁷. Виявилося, що її нові документи були видані в Тучині, й при першій спробі видати себе за мешканку Тучина Гелена натрапляє на чоловіка родом із того містечка. Він досить швидко зрозумів, що перед ним людина, яка не знає містечка й ніколи там не була. Гелені довелося втікати з цього фільварку якомога швидше, адже вона розуміла, що ймовірно її ідентифікували як єврейку.

Не маючи іншого вибору й розуміючи абсолютну ненадійність своїх документів, Гелена знову повернулася в здолбунівське гетто. Це ще раз промовисто демонструє той факт, що приховування ідентичності в сільському регіоні західної Волині, де вкрай часто люди знали одне одного, було надскладним завданням. Його успіх залежав від всебічної допомоги неєврейських сусідів і надійності документів. Після цієї першої невдалої спроби Гелена, переживши відомі події повішення Янкеля Дінера, одразу ж звернулася по допомогу до знайомих поляків Францишека і Сабіни Целеди та Яна і Галини Плечко⁴⁸⁸. З її слів, ці по-

---

⁴⁸⁷ YVA. O.62. Item ID 3732417. File No 219. S. 3.

⁴⁸⁸ Усі четверо в 2021 році отримали від Яд Вашем почесне звання Праведників народів світу. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14961106>.

ляки були не місцеві, а біженці з Варшави. До того ж вони дотримувалися лівих, навіть прокомуністичних поглядів і вкрай негативно ставилися до нацизму та співчували євреям. Саме ці дві польські сім'ї допомогли Гелені та Йораму отримати надійніші документи для приховування ідентичності на імена Гелена і Юрек Андрейчак. За словами Гелени, частину документів їй віддали самі їхні власники — Андрейчаки. Вони були знайомими чи навіть близькими родичами когось із двох дружніх польських сімей (Целеди і Плечків). Про це ж свідчить і Йорам Шааф, переповідаючи історію матері про те, що їм віддали частину власних документів дружні поляки з дому Андрейчаків. Чоловік Гелени з допомогою цих же польських сімей із Варшави — Целеди й Плечків — зміг отримати інший документ — військовий квиток на ім'я Вінсентія Кучарського⁴⁸⁹. Останній, зі злів Гелени, теж був лівих поглядів і ненавидів нацизм. Він погодився віддати свій військовий квиток чоловіку Гелени в обмін на пальто.

У ніч вбивства Ганни Прусак, з 12 на 13 вересня 1942 року, Гелена разом із дитиною о 5-й годині ранку втікає зі здолбунівського гетто. Оскільки з однорічною дитиною переховуватися без житла було б не легким завданням, Гелена спершу залишила хлопчика своїм польським помічникам Францишеку і Сабіні Целедам, а сама пішки дійшла до Дубна. Тим часом її чоловік відніс із гетто необхідні речі до тієї ж сім'ї Целедів. З новими документами Гелена швидко знайшла місце проживання у Дубно: вона зняла квар-

---

⁴⁸⁹ YVA. O.62. Item ID 3732417. File No 219. S. 6. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3732417>.

тиру в якоїсь тамтешньої польки. Вибір Дубна очевидно був не випадковим — приховувати ідентичність значно легше вдавалося у чужому міському середовищі. Після знаходження житла Гелена повернулася в Здолбунів, разом із чоловіком винайняла підводу й відвезла сина Йорама та особисті речі до Дубна в своє нове житло.

Проте в Дубно Гелену одразу ж запідозрили в тому, що вона єврейка. Ці підозри будуть переслідувати її скрізь, куди вона не поїхала б упродовж всієї нацистської окупації. У Дубно до Гелени прийшли співробітники жандармерії та влаштували перевірку. Проте наявність не підроблених, а справжніх документів ймовірно дозволила їй пройти цю перевірку. Цього разу Гелену залишили в спокої. Чоловік Гелени осів в одному з чеських сіл поблизу Здолбунова, а вона на деякий час залишилась мешкати в Дубно⁴⁹⁰. Зрештою, Дубно було не так далеко від Здолбунова, й постійно існувала загроза, що справжню ідентичність Гелени буде викрито. Тому за порадою своїх польських помічників із сім'ї Целеди вона втікає до Славуті, де її точно не міг ніхто знати. У Славуті Гелену одразу ж затримують службовці поліції і влаштовують допит, підозрюючи, що вона єврейка. Станом на осінь 1942 року в цьому апріорі підозрювали мало не всіх незнайомців, які з'являлися в будь-якій місцевості окупованої України. Цього разу Гелену врятували навіть не якісні документи, а той факт, що народженого Йорама сім'я вирішила не обрізати, зважаючи на складні часи. Відсутність обрізання в однорічного

---

⁴⁹⁰ YVA. O.62. Item ID 3732417. File No 219. S. 8–10. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3732417>.

сина Гелени на деякий час відвела від них підозру⁴⁹¹. Надалі Гелені вдалося увійти в дружні стосунки з головою районної управи Славуті Карпюком й отримати від нього документи, що підтверджували її статус «місцевої мешканки» етнічно українського походження.

Проте і це не врятувало Гелену від підозр у тому, що вона єврейка. Надто багато євреїв восени 1942 року втікали й переховувалися в різних регіонах окупованої України. Через ці підозри місцевих людей Гелені довелося їхати до Бресту. Там вона охрестила свого сина Йорама й віддала його до брестського сиротинця, оскільки не могла більше утримувати дитину і водночас виживати сама. Їй також довелося важко працювати та жити під підозрами сусідів, які не визнавали її польські документи й припускали, що Гелена — єврейська втікачка, що видає себе за польку. Перш ніж дожити до звільнення від нацистської окупації, Гелена ще багато разів була на волосині від смерті, але кожного разу її рятував або щасливий збіг обставин, або ж допомога чужих, але добрих до неї людей.

Також свою ідентичність приховувала й Елізабет Яблонська, яка так і не змогла дочекатися допомоги від Германа Грабе та була змушена тікати зі Здолбунова. У місті вона почувалася, наче в пастці. Біля офісу фірми «Юнг» її мало не затримали німецькі жандарми. Коли Елізабет заховалася в туалеті неподалік, її виявив якийсь місцевий юнак і покликав поліцію. Після цього вона заховалася у кущах: *«У мене на голові був яскравий зелений шерстяний шарф із квітами,*

---

⁴⁹¹ YVA. O.62. Item ID 3732417. File No 219. S. 12. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3732417>.

дуже теплий. Я подумала... що вони можуть помітити цей шарф через рідкі куці без листя. Отож я зняла шарф і поклала собі під пальто. Той чоловік повернувся вже без Володі, але з есесівцем. Вони не побачили мене. Я була так близько, що могла доторкнутися рукою до їхніх черевикув»⁴⁹². Лише везіння допомогло Елізабет не потрапити в руки жандармів. Коли їй вдалося втекти, на вулиці Елізабет наштовхнулася на якихось підлітків, які стали вимагати від неї віддати годинник, погрожуючи видати, що вона єврейка. Свої речі Елізабет залишила в польській сім'ї Димуховських. Проте переховуватися там не змогла — люди страшенно боялися покарання.

Елізабет звернулася по допомогу до незнайомого німця, що знімав кімнату у польської сім'ї неподалік. Від інших євреїв вона чула про те, що цей німець проти нацизму й не підтримує вбивство євреїв. У відчай вона повірила чуткам і пішла просити про допомогу: «Я попросила: “Допоможіть мені вибратися зі Здолбунова”. Я мала з собою документ, у якому було вказано моє дівоче прізвище Китайгородська та ініціали. Це була якась медична страховка. Там зазначалася дата мого народження. Він подивився на цей папірець і сказав: “Гаразд, але як я можу допомогти, де ти проведеш ніч?”. Я відповіла: “Не хвилюйтеся, я якось перебуду, залиште своє вікно відчиненим”. Його вікно було на першому поверсі. “Коли буде пізно, я заберуся через вікно”. Це була шокуюча ніч. Він дав мені трохи поїсти і сказав, що не може дати мені теплий чай, бо ніколи не брав нічого у власників квартири. Вони могли б щось запідозрити»⁴⁹³.

---

⁴⁹² Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 4.

⁴⁹³ Ibidem.

На жаль, Елізабет не називає імені свого німецького помічника. Цей чоловік відвіз її мотоциклом до с. Оженин. Проте він не зміг їй більше нічим допомогти. Коли Елізабет блукала по тамтешньому базарі, щоб придбати молоко, хтось із дітей вказав на неї пальцем і промовив до матері, що це може бути єврейка. Елізабет одразу ж втекла з ринку й пішла у невідомому напрямку в глибину сільської місцевості. На ніч вона залишилася в лісі. Їй вдалося дістатися Славути. Елізабет видавала себе за польку й постійно вдавала, що не знає німецьку, аби ніхто нічого не запідозрив. У Славуті вона влаштувалася на підсобну роботу при залізниці. Як згодом виявилось, частина працівників мала тісні контакти з радянськими партизанами. Тож вдень вони допомагали німцям ремонтувати залізничні полотна, а вночі — партизанам їх руйнувати. Приховуючи ідентичність та взаємодіючи з людьми, що працювали на радянське підпілля, Елізабет вдалося дожити до приходу Червоної армії.

Галина Копит також змогла дістати собі документи на нове ім'я. Дивовижно, але вона отримала ці документи, коли переховувалася в лісах і сільській місцевості поблизу с. Гурби. Там вона дізналася про жінку, в якій були документи її померлого сина Чеслава Головка. Галина змогла чи то купити, чи випросити у жінки цей документ і віднесла його до когось із поляків в с. Гурби, хто допоміг їй переробити посвідчення, змінивши ім'я «Чеслав» на «Чеслава». Очевидно документ не містив фото або ж воно було нечітким. Із цим новим посвідченням Галина потрапила до рук поліції в с. Кунів. Її відвезли до відділку жандармерії в Плужному. Оскільки Галина увесь час заперечувала, що документи підроблені, їй пощастило і через де-

який час її відпустили. Після того, як Галина вибралася з відділку жандармерії, вона попрямувала до с. Заслав'я і влаштувалася на роботу в тамтешньому шпиталі. Згодом вона перебралася до сільської місцевості поблизу Славути, де й змогла пережити нацистську окупацію⁴⁹⁴.

Отже, приховування ідентичності подекуди використовувалося здолбунівськими євреями як спосіб виживання. Він був доступний переважно жінкам, адже єврейське походження чоловіків було легко перевірити. Вони застосовували таку стратегію, іноді навіть не маючи необхідних фальшивих документів, як-от Елізабет⁴⁹⁵ та Естер. Ймовірно, у цих випадках жінкам вдалося пережити війну лише через неймовірне везіння. Більшість єврейок, які вдавалися до цієї стратегії виживання, на жаль, очікувала доля Ірени Патер.

Блукання в лісах та спроби інтеграції до партизанських загонів

Партизанів у лісі було багато, але ми були зовсім молоді, і молодих хлопців, знаєте, не брали на військову роботу.

Мейєр Цикер

Дехто з уцілілих євреїв обирав стратегію інтеграції до партизанських загонів. Іноді йшлося про польське чи навіть українське націоналістичне підпілля (такий

---

⁴⁹⁴ YVA. 0.3/2232. Item ID 3556048. P. 2–9. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3556048>.

⁴⁹⁵ Хоча тут слід обумовити, що в Елізабет Яблонської був документ на її старе прізвище від народження — Китайгородська. Можливо, завдяки тому, що це прізвище не звучало, як єврейське, їй вдалося успішно створити легенду про своє польське походження.

випадок мав місце, наприклад, на Ковельщині⁴⁹⁶). Яніна Тарновська пригадує, що її бабуся й дідусь мали зв'язки з польським підпіллям і використовували їх для допомоги євреям⁴⁹⁷. Проте деталей про цю допомогу вона пам'ятає не так уже й багато.

Подекуди євреї намагалися інтегруватися до радянських партизанів. Це завдання було далеко не завжди простим. Партизани не мали вказівки з Москви якось по-особливому ставитися до вцілілих євреїв. Радше навпаки — вони ставилися до них із підозрою, не розуміючи, як тим вдалося вижити після німецьких акцій. Поширеним у радянських партизанських загонах був і антисемітизм. Проте траплялися й випадки цілком співчутливого ставлення.

Спроби інтеграції в партизанські загони обирали як стратегію виживання ті з уцілілих євреїв, які блукали лісами й швидше дізнавалися про партизанську активність неподалік. Серед таких — Мейер Цикер. Він з братом втік із вантажівки, яка везла їх у Старомильськ на розстріл. Після цього вони певний час перебували в лісі. Тамтешні селяни приходили їм на допомогу: приносили їжу, допомагали облаштувати бункери і в холоднішу погоду брали їх до себе додому на ночівлю. Ось як Мейер описує своє життя у той період: *«У лісі було дуже цікаве життя. Вночі ми спали з худобою, кіньми та коровами, щоб мати змогу зігрітися. А селяни, щоб перестрахуватися, облаштовували бункери під своїми речами, тож вдень ми там ховалися. На жаль, коли хтось наближався до лісу, коли*

---

⁴⁹⁶ Himka John-Paul. Ukrainian Nationalists and the Holocaust. OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2021. P. 410.

⁴⁹⁷ Janina Tarnowski. Interview 51366. Part 1–2.

тривала війна, часом доводилося покидати одну ферму і бігти на іншу, подалі від бойових груп»⁴⁹⁸.

Мейер також розповідає, що в лісі було чимало радянських партизанів, які діяли неподалік. Зі слів Мейера Цикера, частину з них становили втікачі з числа військовополонених, інші ж були десантовані радянськими спецслужбами. Також траплялися місцеві симпатички — українські й польські селяни. Мейер розповідає і про декількох євреїв зі Здолбунова, які опинилися в радянському партизанському русі, проте називає лише одне ім'я — біженця із Варшави Нахума Коена, котрий зміг потрапити в лави радянських партизанів. Іноді він користувався своїми новими зв'язками задля помсти тим людям, які видавали місця переховування євреїв. *«Були російські партизани та багато єврейських груп, які втекли з гетто, організували партії і групи від 20 до 50 осіб, проводили диверсії, підривали німецькі потяги, йшли на російський фронт між 1942 та 1944 роками...»* — узагальнює Мейер Цикер свій досвід взаємодії чи зіткнення з партизанськими групами. Проте він зауважує, що *«партизанів у лісі було багато, але ми були зовсім молоді, і молодих хлопців, знаєте, не брали на військову роботу»⁴⁹⁹.*

Чимало євреїв обирали стратегію блукання й виживання в лісах подалі від людей. Територія Здолбунівського району була досить ліистою, що сприяло такому способу виживання. Тут траплялися євреї з Дубна. Зокрема у цій місцевості в 1942–1943 роках деякий час навіть діяла невеличка мультиетнічна партизанська група Юргілевичів–Вассермана. Її ство-

---

⁴⁹⁸ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 2.

⁴⁹⁹ Ibidem.

рили польські брати Юргілевичі родом із м. Дубно після ліквідації тамтешнього гетто. До них також приєднався Іцхак Вассерман родом з Мізоча. Вони влаштували акції помсти тим місцевим полякам, фольксдойчам та українцям, які видавали німецькі владі місця перебування вцілілих євреїв.

Меїр Вельтфройд після втечі зі здолбунівського гетто подався в сільську лісисту місцевість. Він тривалий час блукав лісами біля сіл Гурби, Переморівка, Кудрин, приєднуючись до груп євреїв, які імпровізовано формувалися в лісах. Там було багато євреїв із Мізоча⁵⁰⁰. Проте Меїр Вельтфройд лише епізодично приєднувався до тих чи інших груп уцілілих чисельністю 10–20 осіб або й менше. Більшість із членів таких груп становили жінки, діти й люди старшого віку. Чоловіки зі зброєю траплялися рідко. Меїру неодноразово доводилося втікати від УПА та інших загроз, що чатували в лісах⁵⁰¹. Часто траплялися й облоги угорців, жандармів та допоміжної поліції. У 1943 році німці відправляли в цю місцевість угорців, аби придушити рух УПА. Ці протистояння робили лісисту місцевість навколо ще небезпечнішою для євреїв.

Розгортання ж нападів УПА на польські села часто призводило до непереможних складнощів й втрати тих помічників, котрі приходили на допомогу (як поляків, так і українців, які боялися робити будь-які дії, що могли бути потрактовані небезпечними чи як «зрада»). Детальніше про це — в наступному підрозділі. Меїру пощастило в такий спосіб дожити до при-

---

⁵⁰⁰ Детальніше про це та діяльність групи Юргілевичів–Вассермана див.: Мізоч: життя та загибель єврейської громади / Роман Михальчук. С. 38–48.

⁵⁰¹ YVA. 0.3/1801. Item ID 3555479. P. 8–9.

ходу Червоної армії. Проте він був радше винятком, аніж правилом. Абсолютна більшість євреїв, яких він знав і зустрічав у лісах, загинула від рук жандармів, поліції, УПА чи просто від хвороб і холоду.

Переховування з допомогою християнських сусідів

*Одне і те ж відбувалося постійно —
ти ночуєш у лісі, потім знаходиш селянина,
і так тривало аж до визволення.*

Мейєр Цикер

Ті євреї, які обирали блукання лісами як стратегію виживання, часто потребували допомоги й підтримки від селян. Зокрема вони майже не могли вціліти в холодні зимові місяці, не приходячи погрітися до знайомих польських, українських або чеських селян. Той же Меїр Вельтфрйд в холодну пору найчастіше звертався по допомогу до польської сім'ї Петровських. Подружжя Альбіна та Петро мешкали в невеличкому хуторі Камики, що неподалік сіл Гурби⁵⁰² та Зелений Дуб. У сім'ї було п'ятеро дітей, яких вони також наражали на смертельну небезпеку, допомагаючи євреям.

Меїр абсолютно випадково потрапив до сім'ї Петровських, блукаючи лісом у пошуках будь-якої допомоги. Раніше він не був знайомий з цими людьми,

---

⁵⁰² Після Другої світової війни сіл Камики та Гурби не стало на карті місцевості. Переважно це результат нападів УПА. Також була знищена польська частина українсько-польського села Зелений Дуб, проте сам населений пункт у зменшеному вигляді вцілів завдяки українцям, які продовжували тут жити.

але вони допомогли йому: надали притулок на декілька днів та їжу. Коли Меїр прийшов до них, вони вже переховували двох євреїв. Надалі у найскладніші місяці свого життя Меїр іноді звертатиметься до цієї сім'ї по їжу й проситиметься на ночівлю.

Допомагати євреям і єврейкам місцеві селяни погоджувалися не лише на засадах безкорисності. Часто причиною була матеріальна вигода, можливість виконувати працю євреїв або й секс чи навіть кохання. Наприклад, у селах неподалік Здолбунова траплялися випадки, коли чеські помічники єврейок зав'язували з ними стосунки і згодом одружувалися. Берніс Грінбаум — біженка з м. Зволень, яка в 1939 році втекла до Рівного, — пригадує, як у 1944 році після приходу Червоної армії випадково потрапила біля Здолбунова на весілля чеха і єврейки, котру він врятував під час окупації⁵⁰³. На цьому весіллі Берніс познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком. Про одруження єврейської жінки зі своїм чеським рятівником розповідає і Мейер Цикер⁵⁰⁴.

У знайомих чехів деякий час переховувалася і Естер Барішман, поки не сіла на потяг, що відвіз її на примусові роботи до Німеччини⁵⁰⁵. За кількадекільня притулок у чеського чоловіка вона та її батько, що, правда, заплатили золотими монетами.

Мережі чеської допомоги євреям були налагоджені й діяли в с. Миротин та інших поселеннях чехів. Про це розповідає Емілія Дедек. Її батько Володимир Казіловський ще з початку нацистської окупації го-

---

⁵⁰³ Bernice Greenbaum. Interview 6320. Jewish Survivor. VHA USC Shoah Foundation. English. Part 2.

⁵⁰⁴ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 2.

⁵⁰⁵ Esther Barishman. Interview 5328. Part 2.

ворив про те, що «людям потрібно допомагати». Однією з тих, кому допомогла ця сім'я, була однокласниця Емілії з часів навчання у здолбунівській гімназії Ніна Баковецька. Коли в Здолбунові було ліквідовано гетто, Баковецька вирішила йти до своєї чеської знайомої. Дорогою вона зустріла Меєра Цикера та його брата: *«Ми (з братом — П. Д.) втекли з однією дівчиною з нашого міста, Баковецькою, і під час одного з рейдів нам довелося розділитися й тікати у різних напрямках. Вона побігла до чеської ферми»*⁵⁰⁶.

Баковецька не просто так побігла до тієї чеської ферми. Очевидно вона знала її власників — сім'ю Казіловських, зокрема Емілію, ще з часів навчання в гімназії. Емілія свідчить про ті події так:

— Приходила Нінка Баковецька. Вона в Америці зараз. Вона зі мною в гімназії вчилася. Вона втекла зі Здолбунова пішки... Знаєте, тут розстріли були, шукали євреїв, то вона втекла і знайшла нас. Подруга знайшла нас і прийшла, по шляхах йшла — до Івачкова, а з Івачкова дорогою до нас. Наша земля доходила аж до самого Івачкова.

— І що ви зробили?

— Ну що, вона була зі мною так, як я — зі мною спала, їла, зі мною все робила. І потім вже звикла, не хотіла сидіти, і корови доїла зі мною. Що я робила, те й вона.

— І довго вона у вас прожила?

— Майже рік⁵⁰⁷.

Постійно аж до приходу Червоної армії, за свідченнями глави сімейства, Казіловські переховували

---

⁵⁰⁶ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 2.

⁵⁰⁷ Emiliia Dedek. Interview 49491. Part 2.

Ніну Баковецьку та Олександра Фельдмана. Деякий час у них також переховувалися Юдко Вайсберг, Борис Тацман та жінка на прізвище Вальдман⁵⁰⁸. За даними картки Праведника України, Володимир Казіловський допомагав Ніні Баковецькій, Олександр Фельдману, Маріані Перлі, Борису Ерліху, Гені Вальдман та Єві Ойленштайн⁵⁰⁹. Відтак більшість імен врятованих євреїв співпадають зі свідченнями самого Володимира радянським слідчим органам. На деякий час притулок у сім'ї Казіловських знаходили також євреї з Глупанина та Мізоча. Родичі Казіловських мешкали у селі Країв Острозького району. Вони теж допомагали тамтешнім євреям, на деякий час привозячи їх переховуватися до Миротина. Син Казіловського — також Володимир — управляв роботою млина і, зі свідчень батька, прихистив у ньому єврейку Єву та єврея на ім'я Мошек⁵¹⁰. Ймовірно, йдеться про зазначену вище Єву Оленштайн. Олександр Фельдман після Другої світової війни свідчив, що він, як і інші євреї, отримував допомогу від сім'ї Казіловських в обмін на працю в їхньому господарстві⁵¹¹.

Із розповідей доньки Емілії, родина Казіловських створила цілу мережу допомоги євреям, у якій були задіяні як родичі, так і близькі друзі чеської сім'ї. Глава сім'ї Володимир, за свідченнями доньки Емілії, був схильний допомагати всім, не тільки євреям. Зо-

---

⁵⁰⁸ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. № П-60. Казіловський Володимир Володимирович. Арк. 21, 30.

⁵⁰⁹ Казіловський Володимир Володимирович. Картка Праведника України. Артикул 1914. URL: <https://pravedniki.com.ua/rivnenska-oblast/kazilovskij-volodimir-volodimirovich>.

⁵¹⁰ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. № П-60. Казіловський Володимир Володимирович. Арк. 21.

⁵¹¹ Там само. Арк. 53.

крема на початку війни він допоміг врятуватися пораненому пілоту радянського літака, який впав у них за клуню⁵¹². Пілота звали Олександр Попков⁵¹³. Сам Казіловський свідчив радянським слідчим органам про цей випадок так: «...на початку війни Радянського Союзу з Німеччиною вдень біля нашого села пролітав літак. Очевидно його підбили, тому що з літака вистрибнуло три людини. Саме в цей час я пішов на своє поле і наштовхнувся на одного з них. Виявилося, що він поранений у праву руку і ноги. Пілот, побачивши мене, одразу ж попросив пити. Я пішов до сусіда і приніс чашку води. Напоїв його та облив рани водою, як про це й просив пілот. Поранений пілот просив мене врятувати його. Я пішов до себе додому, взяв ковдру і з двома односельчанами переніс [його] до себе в клуню. Надавши першу допомогу, я з допомогою односельчан переніс пілота з клуні в приміщення сільської управи і під охороною двох молодих людей із нашого села залишили до ранку»⁵¹⁴.

Окрім цього, Володимир, з його слів, зав'язав контакти з кимось із німецької жандармерії. Він користувався цими зв'язками, аби допомагати звільняти з-під арешту жандармів знайомих односельчан. Зокрема одного разу зміг добитися звільнення затриманої поліцією дружини колишнього голови сільської ради Миротина Емілії Рябчук⁵¹⁵. Йдеться про дружину Степана Рябчука, колишнього голови сільської ради під

---

⁵¹² Emilia Dedek. Interview 49491. Part 2.

⁵¹³ Степанов Л. До історії рівненського підпільного обкому партії (1941–1944) // Архіви України. Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді міністрів УРСР. С. 26. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/issue/view/239/186>.

⁵¹⁴ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. № П-60. Казіловський Володимир Володимирович. Арк. 14.

⁵¹⁵ Там само. Арк. 25.

радянським режимом (1939–1941 роки), який свого часу вніс господарство Казіловського в число тих, що підлягали розкуркуленню.

Все, що за свою рятівну діяльність під німецькою окупацією в результаті отримає батько Емілії, — арешт органами НКВС, тортури та втрату зору й швидку смерть у перші повоєнні роки. Володимира Казіловського заарештували 27 квітня 1945 року. 26 березня 1946 року слідчу справу проти Казіловського припинив прокурор військ НКВС, керуючись тим, що він разом із сином всебічно допомагали радянським партизанам. Проте за період перебування в ув'язненні Володимир Казіловський втратив здоров'я та згодом помер.

Мейер Цикер разом з братом також часто зверталися по допомогу до селян. Вони поєднували це зі стратегією покладання на власні сили під час перебування в лісі. Одразу ж після ліквідації гетто в Здолбуніві Мейер із братом та батьком переховувалися в польського селянина Фелікса Степанського, що мешкав у селі Степанівка поблизу Здовбиці разом зі своєю дружиною-українкою: *«За цим стояла цікава історія. В 1921 році, коли мій батько служив у Кракові, цього польського селянина, одруженого з українкою, призвали. І, мабуть, батько був дуже добрий до нього, бо не дозволив польському офіцеру знущатися над ним. Він ніколи цього не забував. Так він вивіз мого батька з матір'ю з гетто і відвіз їх у ліс. Непонадалік від свого господарства вони побудували бункер»*⁵¹⁶.

Проте затримуватися в одного селянина Мейер і його рідні не могли, адже на тих, хто допомагав їм, часто доносили. До того ж поліція і без того здійсню-

---

⁵¹⁶ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 2.

вала обшуки з метою виявлення вцілілих євреїв. Тому Мейер та його рідні часто переміщалися до інших селян або ж ішли жити до лісу в спеціально облаштовані бункери. Серед помічників сім'ї були прихожани церкви адвентистів сьомого дня Афанасій та Лікерія Кравчуки з с. Степанівка: *«Він знав мого дідуся й мого батька. Ми прийшли до них. Вони були дуже налякані, щоб прийняти нас, бо їх могли вбити. Проте його внук переконав господаря врятувати нас. І він надав нам притулок»*⁵¹⁷. Мабуть, під «внуком» Мейер має на увазі сина Афанасія та Лікерії Дмитра, який разом із дружиною Надією проживав під одним дахом з батьками. Всі четверо 10 квітня 2005 року отримали від Яд Вашем звання Праведників⁵¹⁸. Загалом Мейер дуже влучно підсумовує всю ту плинність стратегій виживання, до яких доводилося вдаватися євреям після ліквідації здолбунівського гетто: *«Одне і те ж відбувалося постійно — ти ночуєш у лісі, потім знаходиш селянина, і так тривало аж до визволення»*⁵¹⁹.

Абсолютній більшості євреїв, які вцілили після ліквідації гетто, у певні періоди виживання доводилося звертатися по допомогу до знайомих християн. Так

---

⁵¹⁷ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 2.

⁵¹⁸ Kravchuk Dmitri & Nadezhda // Yad Vashem. Official Website. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/5082859>. Раніше, у 2004 році, фонд «Пам'ять Бабиного Яру» ініціював процес присвоєння сім'ї Кравчуків почесного звання Праведників України. URL: <http://surl.li/nxuhrs>.

⁵¹⁹ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 2. Здається, що історія про перманентне переховування Цикерів у сім'ї Кравчуків, описана на сайті Яд Вашем, є певним прикрашенням й спрощенням ситуації постфактум задля полегшення процесу присвоєння почесного звання людям, які насправді його заслужили, але бюрократична процедура надання якого надто вимоглива. Адаже ця спрощена історія явно не збігається зі спогадами Мейера та цитатою, наведеною в тексті. Kravchuk Dmitri & Nadezhda // Yad Vashem. Official Website. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/5082859>.

було, наприклад, і з Елізабет Яблонською, яка згодом буде переховуватися у Славуті під вигаданим іменем. Спершу від загибелі в гетто її врятували зв'язки місцевих євреїв Судобитських (про що вже йшлося у підрозділі про ліквідацію гетто) із чеськими сусідами. Їхня ж польська сусідка Димуховська дозволила Елізабет заночувати одну ніч і залишила в себе на зберігання її валізу: *«Вона була дуже доброю простою полячкою, неграмотною жінкою. Її чоловік був старшим і дуже освіченим. У них була донька 20 років. Коли я прийшла до них, їхня донька сказала: “Мамо, ти хочеш допомогти пані Гліксон, врятувати її, але ти піддаєш небезпеці мене і нашого старого батька”. Вона була права»*⁵²⁰. Проте на свій страх і ризик Димуховські приютили Елізабет принаймні на добу. Вже наступного дня до них у дім увірвалися з обшуком жандарми та поліція: *«Коли ми сиділи, несподівано увійшли німецькі солдати. Димуховська, спілкуючись з ними, почала пояснювати, що ми просто її сусіди. Якось так сталося, що вони пішли від нас. Після цього Димуховська сказала: “Мені страшно. Якщо тут німецькі солдати, то поряд може бути СС”. Сусіди сказали їй, що вони проводять обшуки кожного будинку, бо багато євреїв втекло»*⁵²¹.

Приходили на допомогу вцілілим євреям і етнічні українці. Зокрема українські селяни євангелістського віросповідання із с. П'ятигори Григорій та Анна Цицюри переховували в себе Броню Грінберг — єврейську дівчинку з сім'ї біженців родом із польського містечка Зволень, що також опинилася в здолбунівському гетто під німецькою окупацією. Маючи шість

---

⁵²⁰ Elizabeth Jablonski. Interview 31286. Part 3.

⁵²¹ Ibidem.

власних малих дітей, сім'я не побоялася ризикнути і приютити в себе 15-річну Броню. Глава сімейства Цицюр знайшов її у родині своїх одновірців. Дівчинка та її батько Тувія — єдині з усієї сім'ї, хто вцілів після ліквідації здолбунівського гетто. Григорій Цицюра представив дівчинку своїм сусідам як чеську сироту. Хоча в селі перешіптувалися, що вона може бути єврейкою, сім'я Цицюр переховувала Броню більшу частину окупації. Коли стало надто небезпечно, її відправили до с. Оженин, де вона й добула до звільнення території від нацистської окупації⁵²².

Лише дуже небагато людей — поляків, чехів, українців — були ладні надавати притулок євреям на тривалій основі. Ймовірно, їх було значно більше, ніж описано у цій книзі, але однозначно не надто багато. Люди боялися або попросту не переймалися долею своїх єврейських сусідів, навіть якщо й співчували їм. Ризикувати власним життям заради порятунку життя ближнього — одна з підстав категоричного морального імперативу Канта — річ, що виявилася не іманентна для більшості людей. Чомусь вони швидше спокушались на ризик, коли мова заходила про матеріальний інтерес на кшталт пограбування спорожнілого гетто.

Ризикувати без вигоди як акт індивідуального, а не інституційного вибору — не надто властиві місцевому населенню під нацистською окупацією рішення (і не тільки в окупованій Україні), але звісно вони траплялися. Більшість же християнських сусідів євреїв, які приходили на допомогу, були готові надавати

---

⁵²² Yad Vashem. Official Website. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4035778>.

підтримку й притулок лише впродовж кількох днів чи тижнів. Особливо вони боялися допомагати під час перших тижнів після ліквідації гетто, коли поліція та жандарми інтенсивно шукали втікачів. Саме в цей період і загинула більшість уцілілих євреїв Здолбунова. Лише поодинокі особи виявляли сміливість допомагати на кількомісячній основі. Окремі з них у повоєнний час отримують від Яд Вашем почесне звання Праведника народів світу, як-от сім'я Петровських із с. Камики. При тому не всі помічники діяли безкорисно.

Також селяни були менш схильні приходити на допомогу, починаючи з літа 1943 року, коли в Здолбунівському районі розгортається цикл атак бандерівського підпілля ОУН на польські поселення. Від цих атак страждали як поляки, так і подекуди схильні допомагати їм українці.

З початком системних нападів УПА на польські поселення в цьому регіоні польська сім'я Петровських, що допомагала Меїру Вельтфройду, вирішує втікати з с. Камики. Меїр залишається без своїх помічників. Більшість жителів с. Камики, залишивши все майно, втекли — швидше за все у міста або й на примусові роботи до Німеччини, що було ще одним шляхом порятунку польського населення у той час. Про цю втечу поляків із с. Камики та подальше розграбування їхнього майна українськими селянами мешканка українського села Руська Гута Антоніна Гук розповідає так: *«Мій тато, вже як тих поляків розганяли, і мій брат загинув, вже забили, загинув [в УПА], то тато поїхав — там такі камінці, там жили поляки на тих камінцях (с. Камики — П. Д.). Покидали корови, кабани, кури й все. То тато поїхав хурою й забрав корову, забрав, привіз два кабани і кури попривозив, коро-*

волотка того, що я прала на ньому, привіз. Ну все таке позабирав. Він вже мав власть брати, бо його син загинув за Україну. То його ніхто не зацінав... Брав, що треба було — те польське забирав»⁵²³. Серед цього майна цілком могло бути й щось, що належало сім'ї Петровських. Ще один висновок, який випливає з цього випадку – УПА часто вдавалася до розподілу майна вбитих поляків або ж втікачів для здійснення матеріальних компенсацій тим сім'ям, близькі родичі яких загинули, воюючи в армії.

Про такий же гнітючий вплив протистояння українців та поляків у регіоні на долю вцілілих євреїв пригадує і мізоцький єврей Йона Олікер, який переховувався поблизу села Зелений Дуб. Коли УПА знищила польську частину цього села, він втратив своїх помічників⁵²⁴. Зусиллями УПА також було знищено польські села Стара Гута⁵²⁵, Гурби⁵²⁶ та Балярня⁵²⁷, поблизу яких теж могли переховуватися євреї. До того ж за умов ескалації конфлікту не лише поляки, а й українські селяни боялися приходити на допомогу, коли міжетнічне насильство набувало все більших розмахів.

Проте у процесі розгортання міжетнічних відносин траплялися і несподівані події, які покращували шанси євреїв на виживання. Наприклад, особливі

---

⁵²³ Гук Антоніна Матвіївна. Народилася 01.12.1931 р. Українка, очевидиця. Аудіозапис інтерв'ю від 04.03.2021 р. та від 07.05.2023 р., частина 1. Особистий архів автора.

⁵²⁴ Мізоч: життя та загибель єврейської громади / Роман Михальчук. С. 49.

⁵²⁵ Kwiecinska Stanisława. Z Wołynia do Stalowej Woli: Wspomnienia rodzinne (1881–1958). Stalowa Wola: Urząd Miasta Stalowej Woli, 2018. 87 s.

⁵²⁶ Аудіозапис інтерв'ю з Гук Антоніною Матвіївною. Народилася 1 грудня 1932 р. Особистий архів автора.

⁵²⁷ Мізоч: життя та загибель єврейської громади / Роман Михальчук. С. 46.

стосунки УПА з чехами, що склалися в другій половині 1943 року, дозволили кільком десяткам євреїв з Мізоча врятуватися у чеському селі Борщівка. Бійці УПА за домовленістю з чеським підпіллям не чіпали це поселення, добре знаючи, що там переховуються євреї. Ба більше, деякий час вони навіть переправляли євреїв, яких виявляли в навколишніх лісах, до Борщівки. Завдяки цьому кілька євреїв дожили в Борщівці до 1944 року. Цю історію переповідають чимало оповідачів, зокрема й Меїр Вельфройд⁵²⁸.

Також у 1943–1944 роках німці розгорнули у Здолбунівському районі цикл так званих антипартизанських акцій. Під цим поняттям вони мали на увазі спалення низки сіл району у відповідь на активність радянського чи українського націоналістичного підпілля. Наявні статистичні дані про те, що в цей час німці знищили близько 18 населених пунктів Здолбунівського району⁵²⁹. Серед постраждалих були селяни села Копиткове. Ось як одна з очевидиць розповідає членам Надзвичайної державної комісії про пережитий напад на село з боку угорських частин, що дислокувалися у Здолбунові чи Мізочі: *«Німецьким окупантам багато допомагали їхні посібники мадяри, які в 1943 році в кінці липня як звірі увірвалися в наше село Копиткове, яке майже повністю знищили — спалили. На цьому кати не зупинилися і стали займатися розстрілом ні в чому не винних людей — мирних жителів.*

⁵²⁸ YVA. 0.3/1801. Item ID 3555479. Р. 10. Також детальніше про це див.: Мізоч: життя та загибель єврейської громади / Роман Михальчук. С. 52.

⁵²⁹ Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.): анотований показчик / за ред. В. Ф. Солдатенка; авт.-упор.: Бутко С. В., Герасименко Л. С., Киридон А. М., Пилявець Р. І., Яременко В. М. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 30. Йдеться про Здолбунівський район часів незалежної України, а не періоду нацистської окупації.

Наведу кілька прикладів, очевидцем яких я була. Наприклад, я разом із громадянкою Воробійовою Марією Василівною тікали в болото, щоб врятувати своє життя від ненависних ворогів. Маляри відкрили кулеметний вогонь, у результаті чого Воробійова М. В. була вбита на смерть... У результаті звірських дій мадярів у цей день було вбито 3-поміж жителів нашого села всього шість людей, зокрема двох жінок, одного старшого чоловіка віком 71 рік і трьох чоловіків»⁵³⁰. Німці також майже повністю спалили село Святе, що в Здолбунівському районі. Така практика ескалації насильства проти мирного населення ще більше знижувала шанси вцілілих здолбунівських євреїв на виживання. У регіоні залишалось все менше людей, які могли почуватися достатньо впевнено, аби надати притулок євреям. До того ж ці акції нагнітали загальну атмосферу страху й дегуманізації, і в таких умовах цінність життя «Іншого»/«Іншої» мала все менше значення. У подібній атмосфері люди проявляють тенденцію піклуватися перш за все про особисте виживання й безпеку найближчих рідних.

Отже, більшості євреїв Здолбунова, які пережили ліквідацію гетто, доводилося в різний час варіювати свої стратегії виживання. Залежно від ситуації вони то зверталися по допомогу до своїх християнських сусідів, то блукали лісами й жили у тамтешніх землянках, то намагалися інтегруватися в партизанські загони, то приховували свою справжню ідентичність, якщо люди поряд виглядали небезпечними. Лише кілька десятків євреїв Здолбунова дожили до кінця Другої світової війни. Тому не можна висновувати про

---

⁵³⁰ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Спр. 50. Арк. 30-зв.

те, що якась із проаналізованих у книзі стратегій виживання була ефективнішою за інші. В умовах, коли рівень виживання балансував у межах 1–1,5 %, важко говорити про будь-які ефективні стратегії виживання. Всі вони несли смертельну загрозу. У цьому випадку досвід вцілілих євреїв жодною мірою не є репрезентативним. Це радше виняткові випадки, коли поєднання розумних способів виживання із вдалим збігом обставин дозволило кільком євреям вціліти. Більшість їхніх рідних і знайомих загинули, вдаючись до таких самих способів виживання.

ТРАЕКТОРІЇ ПОВОЄННИХ ДОЛЬ ВЦІЛЛИХ ЄВРЕЇВ

*Один із російських офіцерів сказав,
щоб нам заради безпеки
було б краще поїхати далі на схід.*

Мейєр Цикер

За даними ізраїльського історика Шмуеля Спектора, пережити Голокост змогли лише 25 здолбунівських євреїв⁵³¹. Можливо, з урахуванням тих євреїв, яким допоміг врятуватися Герман Грабе, їх було дещо більше. Проте це число, мабуть, не перевищувало кількох десятків. Отже, рівень виживання здолбунівських євреїв, які залишилися під нацистською окупацією, становив приблизно 1–1,5 %. Частина з них у 1944–1945 роках сподівалися знайти бодай залишки того світу, який вони знали у міжвоєнний період у Здолбунові. Тому ці люди робили спроби повернутися в своє рідне містечко.

---

⁵³¹ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 358.

Галина Копит зустріла Червону армію, перебуваючи в сільській місцевості біля Славути. У 1944 році радянська влада доручила їй організувати будинок для сиріт — дітей, які під час війни втратили своїх батьків. Упродовж 1944 року вона створила сиротинець, який на деякий час став притулком для єврейських, українських, російських та польських дітей. У 1945 році вона вирішила повернутися до Здолбунова. Там зустрілася зі вцілілим євреєм із Мізоча Нахумом Копитом, і вони створили сім'ю. Швидко створення сімей без розбудови попередніх тривалих стосунків було типовою практикою для євреїв, які пережили Голокост. Вони почувалися повністю спустошеними й розгубленими. Повертаючись до своїх містечок, ці люди заставали абсолютну пустку: в їхніх будинках жили чужі люди, а єврейських кварталів більше не існувало. Швидкі шлюби із тими «рідними душами», які також пережили Голокост, — один зі способів заповнення екзистенційного вакууму.

Після укладення шлюбу Галина Копит та її чоловік Нахум вирішили емігрувати. Вони, як і багато вцілілих євреїв, більше не бачили на Волині того рідного простору, в якому народилися. До того ж перспектива життя в тоталітарній державі також не радувала. У 1945 році сім'я виїхала до Чехословаччини, а звідти перебралася в Австрію. Два роки вони прожили в таборі для переміщених осіб у м. Лінц, після чого емігрували до Ізраїлю⁵³².

Перші повоєнні роки були вкрай складними і небезпечними. Після деокупації територій тут панував хаос, продовжувався партизанський рух, зокрема ді-

---

⁵³² YVA. 0.3/2232. Item ID 3556048. P. 2.

яла УПА. Чимало євреїв дуже боялися бійців УПА і тільки через це вирішували якомога швидше тікати подалі від Здолбунова й навколишньої сільської місцевості. Зокрема Емілія Дедек пригадує, як її брат був убитий тими, кого вона означила «бандерівцями»⁵³³. Через це побоювався залишатися в Здолбунові й Мейер Цикер: *«Один із російських офіцерів сказав, щоб нам заради безпеки було б краще поїхати далі на схід. Тож ми вирушили на схід»*⁵³⁴. У 1944–1945 роках вони з сім'єю кілька місяців перебували у Чернігівській області.

Як тільки з'явилось розпорядження про те, що народжені в міжвоєнній Польщі мають право повернутися туди, для сім'ї Мейєра не виникло жодних дилем: вони однозначно вирішили їхати з території, яка після загибелі більшості євреїв стала для них чужою. Спершу вони перебралися в Польщу, але не затрималися там надовго і поїхали до Відня. Згодом Мейєр і його рідні прибули у табір для переміщених осіб Фельдафінг біля Мюнхена. Там вони проживали до 1947 року. У 1947 році сім'я купила квитки на пароплав й вирушила в США. Вони осіли в Бостоні, де мешкала сестра матері оповідача. Вона забезпечила їх житлом у перші роки. Їм довелося інтегруватися в абсолютно інше суспільство, вивчити мову та намагатися знайти себе в американському соціумі⁵³⁵.

Більшість вцілілих євреїв навіть не поверталися до Здолбунова. Коли Естер Барішман, яка зустріла закінчення війни на примусовій роботі в Німеччині,

---

⁵³³ Emilia Dedek. Interview 49491. Part 3.

⁵³⁴ Meyer Cyker. Interview 11593. Part 2.

⁵³⁵ Ibidem.

запитали, чи хоче вона поїхати на схід, Естер дала згоду. Вона вирішила перевірити, чи залишився живим бодай хтось із її сім'ї. Але Естер поїхала з Німеччини в Лодзь, а не у Здолбунів. У серпні 1945 року вона пішла в єврейський комітет у Лодзі, щоб перевірити зареєстрованих там людей, шукаючи ім'я свого батька. Буквально на вулицях міста Естер випадково зустріла чоловіка зі Здолбунова. Він повідомив їй, що її брат також перебуває у Лодзі. Чоловік знав його адресу й відвів Естер безпосередньо до квартири. Так відбулося об'єднання сім'ї. Деякий час вони жили в Лодзі, а потім поїхали в Німеччину.

Їхньою новою проміжною домівкою на кілька років став табір для переміщених осіб у місті Фельдафінг, де також перебував Мейер Цикер. Там Естер познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком та досить швидко одружилася. Вона завагітніла, але не хотіла народжувати в Німеччині, тому нелегально переїхала на Кіпр. Саме через цей острів пролягав шлях багатьох нелегальних мігрантів, які хотіли потрапити в Палестину. Транспорт до Кіпру забезпечила єврейська парамілітарна організація Гагана (*Haganah*). Їхній шлях пролягав через Францію із порту Ліон до Кіпру.

Завдяки тому, що на Кіпрі Естер народила дитину, вона змогла потрапити в першу квоту переселення в Палестину. У неї був брат, який мешкав у Палестині ще з міжвоєнних часів. Естер знала, що він проживає в місті Петах-Тіква. Ще зі школи завдяки сіоністській освіті Естер добре розмовляла івритом, а наявність брата в Ізраїлі лише пришвидшила її інтеграцію в новий соціум. У перші роки Естер та її чоловіку довелося жити в гуртожитку. Згодом вони змогли отримати будинок. Проте життя в Ізраїлі в перші роки існу-

вання держави було вкрай складним і непевним для людей, які щойно пережили велику війну. Тому в 1953 році вони продають свій будинок і переїжджають у Канаду в м. Монреаль. Свою нову батьківщину сім'я знаходить аж у 1969 році, вчергове і цього разу остаточно переїхавши до США в м. Лос-Анджелес⁵³⁶. Естер працювала медсестрою, а її чоловік — механіком. Ніхто з них більше ніколи не повертався у Здолбунів.

Зазвичай перші повоєнні роки для більшості вцілілих євреїв були вкрай складними. Вони поневірялися у таборах для переміщених осіб і часто помирали там від недоїдання та хвороб (у перші роки після Другої світової війни рівень смертності євреїв у цих таборах був досить високим) або ж гинули від рук місцевих жителів, бандитів чи партизанських угруповань на території Волині. Навіть коли вони діставалися до своїх нових місць проживання, то стикалися з величезною кількістю проблем, пов'язаних із вивченням мови, здобуттям освіти й пошуком роботи в зовсім чужих для них країнах. Далеко не всі євреї витримували такий виклик. Багато хто розчаровувався, маргіналізувався або й покінчував життя самогубством.

Навіть ті з уцілілих євреїв, які знаходили себе в нових суспільствах, страждали від психологічних травм, нічних жахів, запроторених глибоко у підсвідомість спогадів про роки окупації, які нікому не можна було розповідати — навколо попросту не було людей, які могли б це зрозуміти. Тому якщо в перші повоєнні роки євреї й говорили про пережите, то час-

---

⁵³⁶ Esther Barishman. Interview 5328. Part 4.

то робили це в середовищі створених спільнот уцілілих, тобто інших євреїв, які пережили схоже й могли зрозуміти почуте. Тут майже немає «щасливих» історій про «чудесне» звільнення від нацизму в якийсь момент. У 1944–1945 роках поодинокі вцілілі євреї Здолбунова продовжували свої поневіряння та страждання у пошуках нового життя й ідентичності. Так триватиме ще багато років.

ПОКАРАННЯ ВИНУВАТЦІВ ТА ЗАЛУЧЕНИХ

Покарання німецьких винуватців

*Жандарм Аттінгер був відомий
як “мисливець на євреїв”.*

Ганс Раабе

Будь-яке суспільство, що пережило геноцид, потребує втілення практик правосуддя перехідного періоду. Воно включає в себе покарання винуватців, матеріальні компенсації потерпілим і реституції, глибші наукові студії злочину й вшанування пам'яті його жертв та інституційні реформи, які унеможливлять повторення геноциду.

Одразу після поразки нацизму розпочався перший етап втілення правосуддя перехідного періоду — покарання винуватців. Політичні еліти Союзників організували Нюрнберзький трибунал для найвищих очільників держави. Герман Грабе був поодиноким німцем, котрий добровільно долучився до роботи комісії з розслідування нацистських злочинів. Він допомагав

збирати і впорядковувати документи, які могли свідчити про злочин Голокосту та інші масові вбивства, вчинені нацистським режимом.

Через деякий час на адресу Грабе стали надходити листи з погрозами. Його сину в школі також погрожували, його цькували інші діти, звинувачуючи батька у «національній зраді»⁵³⁷. У 1947–1948 роках Грабе був єдиним німцем, який давав свідчення під час судових процесів проти нацистських винуватців, розповідаючи про побачене в Здолбунові, Рівному та Дубно⁵³⁸. Погрози на його адресу та обструкція в суспільстві продовжувалися, тому у 1948 році сім'я вирішила перебратися до США. Грабе більше не зміг повернутися на свою батьківщину. Переосмислення злочинів нацизму розпочнеться в Німеччині, лише починаючи з 1960–1970-х років. Його ініціюють діти тих німців, котрі під час Другої світової війни чинили нацистські злочини. На рівні першого покоління німців, які були сучасниками нацизму, жодних глибоких дискусій і переосмислення так ніколи й не відбулося.

Більшість тих, хто відповідав за реалізацію Голокосту в Здолбунові, залишалися на свободі аж до 1960-х років. Йозеф Паур, наприклад, у 1948 році пройшов процедуру «денацифікації»⁵³⁹. Після цього він став одним із керівників регіональної поліції Баварії. Служив у Ліхтенфельсі та Лойтерсхаузені. У 1951 році був прийнятий на службу в карний розшук.

---

⁵³⁷ Sassin F. Fritz Gräbe, Juden- und Polenretter Über die Wechselfälle der Erinnerung Von Horst Sassin. VHS Solingen. 19.6.2020. 19 Uhr. S. 4.

⁵³⁸ Graebe Hermann. YVA. Item ID 4015099. File No M.31.2/116. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4015099>.

⁵³⁹ Це означало, що він прослухав низку лекцій та переглянув чимало фільмів про те, що нацизм — «це погано», і публічно визнав, що він більше не сповідує цю ідеологію.

У 1952 році йому було присвоєно звання кримінального інспектора. З березня 1952 року Паур, просуваючись по службі, очолив кримінальне відділення в Нойштадті-на-Айші. 31 грудня 1960 року він звільнився зі служби в поліції у зв'язку з досягненням пенсійного віку⁵⁴⁰.

Вільгельм Вакер у 1945–1952 роках жив із випадкових заробітків. У 1951 році він отримав соціальну допомогу, а з 1958 року вийшов на пенсію.

Отто Келлер у 1945 році потрапив в американський полон і до 1947 року перебував у таборах для інтернованих. Із червня 1947 по травень 1949 року він працював на найнижчих робітничих посадах у різних компаніях. У 1949 році Келлер зміг працевлаштуватися службовцем з обліку заробітної платні в будівельній компанії в Дортмунді, де пропрацював до 1953 року. Пізніше надавав послуги погодинного бухгалтера для різних приватних компаній. З 1956 року Келлер підвищив свою фінансову кваліфікацію до помічника з податкових питань і надалі працював на засадах самозайнятості⁵⁴¹.

Маршал у 1945 році був знову призваний на службу у вермахт. У квітні 1945 року він потрапив у британський полон. 1 вересня 1945 року його звільнили з полону. Деякий час Маршал працював на будівництві, а згодом — приватним учителем в окрузі Штаде. Його затримали в 1958 році. Судове провадження проти нього почнеться у січні 1960 року.

---

⁵⁴⁰ JUSTIZ UND NS-VERBRECHEN. Die Ostdeutschen und Westdeutschen Gerichtsentscheidungen wegen nationalsozialistischer. Tötungsverbrechen seit 1945. Herausgeber und Bearbeiter: Prof. Dr. C. F. Rüter und Dr. D. W. de Mildt. S. 325. URL: <http://surl.li/tyahl>.

⁵⁴¹ Ibidem. S. 326.

Саме з 1960-х років на хвилі чергових судових процесів проти учасників Голокосту в німецькому суспільстві стали розгоратися публічні дискусії про злочинну спадщину нацизму. Тому не випадково, що саме на початку 1960-х років на лаві підсудних опиняються перші німецькі винуватці Голокосту в Здолбунові — Георг Маршал, Йозеф Паур, Вільгельм Вакер, Отто Келлер і Фрідріх Аттінгер. Першим із них перед судом постав сам гебітскомісар. Регіональний суд Штаде в лютому 1960 року засудив його до довічного ув'язнення⁵⁴². Одним із ключових доказів злочинної діяльності Маршала стали письмові свідчення Германа Грабе, його секретарки та євреїв, яких він врятував. Зокрема Маршала звинуватили у розпорядженні вбити теслю Янкеля Дінера.

Проте в 1966 році адвокат Маршала подав апеляцію. Повторний розгляд справи відбувся в 1966–1967 роках⁵⁴³. 9 травня 1967 року вирок змінили на п'ять років ув'язнення. Станом на 1967 рік вирок вважався відбутим, і Маршала випустили на свободу. Адвокату вдалося довести, що під час убивства Дінера Маршал перебував у відпустці, оскільки Грабе плутався у своїх показаннях щодо часу, коли це сталося (він називав червень або серпень, хоча, як мені з Андрієм Усачем вдалося встановити, вбивство насправді відбулося 6 вересня 1942 року). Також адвокат наполягав на тому, що Грабе використовував свою роботу з розслідування нацистських злочинів з корисливою метою — аби отримати можливість емігрувати до США.

---

⁵⁴² Sassin F. Fritz Gräbe, Juden- und Polenretter Über die Wechselfälle der Erinnerung Von Horst Sassin. VHS Solingen. 19.6.2020. 19 Uhr. S. 7.

⁵⁴³ Kruglov Alexander, Dean Martin. ZDOŁBUNÓW // Encyclopedia of Camps and Ghettos. P. 1504–1505.

Ще напередодні повторного розгляду справи Маршала німецька газета *Der Spiegel* у 1965 році опублікувала статтю, в якій критикувалася постать та діяльність Германа Грабе⁵⁴⁴. У цей час Яд Вашем присвоїв йому почесне звання Праведника народів світу, а впливова німецька газета розмістила статтю, в якій ішлося про те, що Грабе не гідний цього звання. Публічна критика підірвала психологічну стійкість Германа. Він більше не намагався свідчити на судових процесах проти нацистських злочинців і відмовлявся давати будь-які інтерв'ю. Грабе навіть відмовив відомому режисеру Клоду Ланцману взяти участь у зйомках його фільму «Голокост», що згодом став знаменитим⁵⁴⁵. Поодинокий німецький рятувальник євреїв доживав свій вік в умовах соціальної ізоляції та обструкції як вигнанець зі своєї країни. Один із винуватців Голокосту гебітскомісар Георг Маршал відбувся терміном ув'язнення, про який могли б мріяти рядові службовці допоміжної поліції, що опинилися на лавах підсудних в СРСР.

Судові процеси 1960-х років зачепили й службовців німецької жандармерії та одного з заступників Маршала — Отто Келлера. 27 травня 1963 року регіональний суд у Нюрнберзі-Фюрті засудив Вільгельма Вакера до семи років ув'язнення, а Йозефа Паура — до трьох років і восьми місяців. Фрідріх Аттінгер, котрого часто звинувачували в тому, що він був рев-

---

⁵⁴⁴ Kobi (Yaakov) Kabalek. The Rescue of Jews and the Memory of Nazism in Germany, from the Third Reich to the Present. A Dissertation presented to the Graduate Faculty of the University of Virginia in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Virginia. June 2013. P. 258–259. Стаття у газеті: *Der Spiegel*. 29.12.1965. S. 26–27.

⁵⁴⁵ Sassin Horst. Fritz Gräbe, Juden- und Polenretter. Über die Wechselfälle der Erinnerung von Horst Sassin im Rahmen der Ausstellung «...und laut zu sagen: Nein» im Museum für Verfolgte Künste, Solingen. 24. Juni 2021, 18 Uhr. S. 14.

ним виконавцем і «мисливцем на євреїв», обрав для себе шлях низки очільників нацистської Німеччини, які у 1945 році вчинили суїцид. Він повісився в камері ще до початку судового процесу.

Отто Келлера, щоправда, було виправдано. Його звинувачували у вбивстві Ірени Патер. Обвинуваченню забракло доказів, щоб довести факт убивства. Захист Келлера наполягав на тому, що він в умовах війни діяв з міркувань безпеки, припускаючи, що Патер була шпигункою. Чомусь суд не взяв до уваги той факт, що її малолітня донька Б'янка, яку розстріляли разом з матір'ю, точно не могла бути «шпигункою». Під час апеляційного слухання справи Келлера у 1965 році обвинуваченню знову не вистачило аргументів і доказів, тож Келлера виправдали остаточно⁵⁴⁶.

Капітан Зайлер, який також відзначився під час «полювання» на євреїв, за свої дії ніколи не був притягнутий до відповідальності. Обвинувачення навіть хотіло задіяти його свідчення під час повторного розгляду справи Маршала у другій половині 1960-х років. Але адвокат Маршала зміг переконати адвоката Зайлера не робити цього. Мабуть, він натякнув на те, що Зайлер також міг брати участь у злочинах, в яких звинувачували Маршала, тому йому краще зберігати мовчання⁵⁴⁷.

Попри покарання багатьох німецьких винуватців Голокосту в Здолбунові, більшість із них у кінцевому підсумку отримали відносно м'які вироки — особливо якщо порівнювати їх з вироками радянської судової системи.

---

⁵⁴⁶ Sassin F. Fritz Gräbe, Juden- und Polenretter Über die Wechselfälle der Erinnerung Von Horst Sassin. VHS Solingen. 19.6.2020. 19 Uhr. S. 9.

⁵⁴⁷ Ibidem. S. 10.

Покарання місцевих винуватців та невинних

*...засуджений до розстрілу з конфіскацією майна.
Вирок приведений до виконання 9 жовтня 1945 року.*

***Цитата зі слідчої справи
на одного зі службовців поліції Здолбунова***

Чи не найжорсткіше за покарання винуватців взялася радянська система. Проте вона переслідувала свої власні цілі, які не зовсім вписувалися в концепцію правосуддя перехідного періоду. Мета репресивного апарату СРСР полягала в з'ясуванні всіх деталей того, що відбувалося під нацистською окупацією. Виявлення й покарання винуватців поєднувалося із завданням знешкодження всіх, хто міг би чинити опір радянському режиму. Під слідством переважно опинялися люди, які служили в поліції та/або були в УПА. Більшість вироків виявилися надзвичайно суворими і не йдуть у жодне порівняння з результатами судів у ФРН у повоєнні роки.

Поліцейського Мойсея Семенюка затримали ще в 1944 році. Проте досить швидко його звільнили з-під варті за браком доказів. До того ж виявилось, що він був завербований НКВС як таємний агент, щоправда не надавав жодних цінних свідчень, як значиться у кримінальній справі на нього⁵⁴⁸. Все ж вихід з-під варті радянських слідчих органів — це більше винятковий випадок, аніж закономірність. Більшості інших службовців допоміжної поліції так не пощастило.

Заступник коменданта районної поліції Здолбунова Юрій Тарнавський у 1944 році був мобілізований до

---

⁵⁴⁸ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 1924-П. Семенюк Мойсей Філімонович. Арк. 46.

лав УПА. Проте після одного з бойових зіткнень з радянськими силами він залишив службу і добровільно здався радянським органам⁵⁴⁹. На той час під час слідства ще не були з'ясовані факти його служби в поліції. Тому Тарнавський був засуджений за це та співучасть у Голокості дещо пізніше під час перегляду його справи в 1951 році. Військовий трибунал військ МДБ Рівненської області 6 вересня 1951 року засудив його до 25 років виправно-трудових робіт із конфіскацією майна⁵⁵⁰. Тарнавський не був реабілітований.

Адам Прокопчук та Іларіон Король також були засуджені військовим трибуналом військ МДБ. Їхній вирок від 8 серпня 1950 року — 25 років виправно-трудових робіт з конфіскацією майна та подальшим позбавленням громадянських прав ще на п'ять років⁵⁵¹. Під час перегляду їхньої справи в 1993 році вони були визнані такими, що не підлягають реабілітації. Поліцейський Давид Мазурець за рішенням цього ж суду отримав 10 років виправно-трудових робіт із конфіскацією майна та подальшим обмеженням громадянських прав терміном на п'ять років⁵⁵².

Петро Пивоварчук після служби в поліції також працював на підпілля ОУН (б). Його затримали 13 квітня 1945 року. 3 серпня 1945 року Пивоварчука засудили до розстрілу з конфіскацією майна. Розстріл відбувся 9 жовтня 1945 року⁵⁵³. Перегляд його справи у 1990-х роках завершився відмовою в реабілітації.

---

⁵⁴⁹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 4237. Тарнавський Юрій Павлович. Арк. 98–100.

⁵⁵⁰ Там само. Арк. 369.

⁵⁵¹ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 8566. Прокопчук А. І., Король І. М., Мазурець Д. П. Арк. 289–289-зв., 350.

⁵⁵² Там само. Арк. 289.

⁵⁵³ АУ СБУ в Рівненській області. Спр. 14969. Пивоварчук Петро Остапович.

Колишній комендант районної поліції Здолбунова Леонід Маркопольський після служби в допоміжній поліції також перейшов у лави УПА. Перебуваючи в УПА, в 1945 році потрапив у радянський полон. Зі слів Маркопольського, військовий трибунал у Луцьку засудив його до 20 років виправно-трудова робіт, з яких він відбув у Воркуті 10 років та 8 місяців⁵⁵⁴.

Радянські слідчі органи суворо карали не лише поліцейських, які мали безпосередній стосунок до реалізації дискримінації і переслідування євреїв, а подекуди й розстрілів. Вони також притягнули до відповідальності шоферів, котрих нацистська окупаційна влада на засадах трудового обов'язку залучила до геноцидного процесу в день ліквідації гетто. Якби ці люди жили у ФРН, можливо, вони ніколи і не опинилися б на лаві підсудних.

Антон Ясінський, Микола Печенюк, Сергій Леляков, Костянтин Єрмаков і Микола Кравченко були заарештовані 17 травня 1944 року. Військовий трибунал Рівненської області 30 вересня 1944 року засудив усіх п'ятьох шоферів до розстрілу з конфіскацією майна. Проте Воєнна колегія Верховного суду СРСР 28 листопада 1944 року замінила це покарання на 20 років виправно-трудова робіт із конфіскацією майна та подальшим обмеженням громадянських прав терміном на п'ять років⁵⁵⁵. Такий немилосердний вирок було винесено людям, чії обов'язки можна було б прирівняти до селян – керманічів підводами або копачів могил, яких теж часто залучали до

---

⁵⁵⁴ Із криниці печалі. Збірник спогадів та документів. Серія книг «Реабілітовані історією». Вип. 2. Рівне: Алазія, 1995. С. 28.

⁵⁵⁵ АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. П-11135. Арк. 183.

виконання різних робіт під час масових розстрілів. До речі, ці групи залучених людей під час розстрілів також часто привласнювали собі речі євреїв, як це зробили більшість шоферів.

Радянська тоталітарна система карала немилосердно і не завжди справедливо. Вона карала не лише винуватців чи випадково залучених до геноцидного процесу осіб, але й невинних. Зокрема батько Емілії Дедек, який під час нацистської окупації був обраний сільським старшиною у Миротині, згідно свідчень оповідачки, після повторної окупації території був заарештований. Його допитували в Здолбунові та Рівному. Під час цих допитів він втратив зір і здоров'я. Зі слів доньки Емілії, знайома прокурорка допомогла йому добитися перегляду вироку і звільнення. Хоча батька Емілії Дедек звільнили, він так і не одужав після арешту та допитів: *«...він не міг навіть ходити, сліпий був (осліп). Він не мав сили ходити — 44 чи 43 кілограми важив після тюрми рівненської... Він не видужав, сліпим залишився і помер сліпим»*⁵⁵⁶. Такою була його «винагорода» за допомогу євреям під час нацистської окупації. Це промовистий приклад того, як функціонував каральний апарат радянської влади. Саме через це його вкрай важко вписати в контекст «правосуддя перехідного періоду» та «покарання винуватців».

---

⁵⁵⁶ Emilia Dedek. Interview 49491. Part 4.

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ

Пам'ять про діяльність Германа Грабе

*Герман Грабе відчував вічну ганьбу,
яку нацисти залишили німецькому народу.*

Алоїз Дудковський

Герман Грабе помер у 1986 році в США, так більше і не відвідавши країну свого народження. Він став у Німеччині кимось на кшталт персони нон грата. Не дочекався він і визнання на батьківщині своєї рятівної діяльності. Проте 23 березня 1965 року ще при житті Грабе Ізраїльський національний меморіал Катастрофи та героїзму «Яд Вашем» присвоїв йому почесне звання Праведника народів світу⁵⁵⁷. Один із врятованих Грабе Алоїз Дудковський зазначив у Яд Вашем у 1965 році, що Грабе «відчував вічну ганьбу, яку нацисти залишили німецькому народу. І завжди казав, що його рятувальні дії були спробою — навіть якщо й

---

⁵⁵⁷ Graebe Hermann. YVA. Item ID 4015099. File No M.31.2/116. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4015099>.

незначною — виправити кривду, заподіяну вбитим лю-
дям і німецькому народу»⁵⁵⁸.

Визнання рятівної діяльності Грабе в його рідному
Золінгені відбулося аж в другій половині 1990-х ро-
ків. У 1997 році невеличку подорож Європою здій-
снила вціліла під час Голокосту Роза Шахтер. Вона за-
вітала і в рідне місто свого помічника. Її публічні ви-
ступи перед студентами й зустріч із представниками
міської влади Золінгена здійснили певний прорив —
про постать Грабе нарешті заговорили мовою коме-
моративних практик. У 1997 році на стінах будинку, в
якому в минулому мешкала сім'я Грабе, встановили
меморіальну дошку на честь рятівної діяльності Гер-
мана. Відкривав цей меморіальний знак мер Золінге-
на Герд Каймер⁵⁵⁹. Також у цьому ж році в місті
з'явилася невелика публікація зі спогадами Грабе та
свідченнями вцілілих євреїв, яким він допомагав. У
2000 році на честь Грабе було названо молодіжний
центр у м. Золінген, на стінах якого у 2015 році вста-
новили інформаційну дошку, що коротко розповідала
про діяльність Грабе під час Другої світової війни⁵⁶⁰.
Окрім цього, в 2017 році іменем Германа Грабе у Зо-
лінгені назвали одну з вулиць міста⁵⁶¹.

Рятівна діяльність Германа Грабе також приверну-
ла увагу місцевих істориків. Зокрема Горст Сассін ба-
гато років вивчає біографію та рятівну діяльність

---

⁵⁵⁸ Graebe Hermann. YVA. Item ID 4015099. File No M.31.2/116. URL:
<https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4015099>.

⁵⁵⁹ Sassin Horst R. Fritz Gräbe, ein Solinger Bauingenieur mi Wollhynischen
Holocaust. S. 205.

⁵⁶⁰ Sassin F. Fritz Gräbe, Juden- und Polenretter Über die Wechselfälle der
Erinnerung Von Horst Sassin. VHS Solingen. 19.6.2020. 19 Uhr. S. 12.

⁵⁶¹ Graebe Hermann. YVA. Item ID 4015099. File No M.31.2/116. URL:
<https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4015099>.

Грабе під час Другої світової війни. Він написав низку статей на цю тему, матеріали яких часто цитувалися у цій публікації.

Окремі свідчення Грабе також подекуди згадуються українськими дослідниками Голокосту, проте цілісна історія його рятівної діяльності, здається, досі не стала надто відомою в Україні. Відтак постать Грабе все ще очікує на своє вшанування в Дубно, Рівному, Здолбунові та Мізочі. Він діяв у цих населених пунктах і намагався допомогти пережити нацистську окупацію місцевим євреям та біженцям. Приїхавши разом із німецькою фірмою, що мала на меті чинити колоніальний визиск окупованих містечок, Грабе намагався повернути функції цієї організації в зворотній бік — пом'якшення жорсткості нацистського окупаційного режиму. Його фігура стала ще одним промовистим доказом неможливості написання чорнобілої історії нацистської окупації.

Сучасний стан і перспективи меморіалізації жертв Голокосту в Здолбунові

На цьому місці в роки Великої Вітчизняної війни у 1941–1945 роках були по-звірячому розстріляні німецькими фашистами 350 радянських громадян.

Напис на одному з радянських пам'ятників на місці розстрілу здолбунівських євреїв

В одному з місць масових розстрілів у с. Старомильськ (нині ця територія входить до складу м. Здолбунів) сім'ї вцілілих євреїв встановили меморіальні

знаки десь у перші роки після закінчення Другої світової війни. На жаль, не збереглося фото цих знаків та деталей про те, хто саме ініціював і втілював перший крок до меморіалізації жертв Голокосту Здолбунова. Зазвичай такі ініціативи належали вцілілим євреям та їхнім родичам.

Меморіальне переозначення двох ключових місць масових розстрілів євреїв Здолбунова (7 серпня 1941 року і 13 жовтня 1942 року) згідно канонів радянського міфу про «Велику Вітчизняну війну» відбулося в 1967 році. За проектом архітектора О. І. Лебедева в обох місцях масових розстрілів установили дуже типові для радянської культури пам'яті 1960-х років монументи⁵⁶². На той час у СРСР стрімко формувався канон героїки й міф про «Велику Вітчизняну війну». Говорити про невинні жертви було менш прийнято, ніж про героїв. Ба більше, ця культура пам'яті мала на меті кристалізувати ідентичність радянських громадян, долаючи національні відмінності. Тому радянський режим не виявляв велику схильність підкреслювати етнічну ідентичність тих чи інших жертв нацистської окупації, що могло посилювати національну ідентичність окремих груп, зокрема і євреїв.

На вулиці Калініна (нині — Грушевського), де 7 серпня 1941 року нацистська влада вчинила перший масовий розстріл євреїв та представників місцевого радянського активу (близько 350–400 жертв), встановили пам'ятник «жертвам фашизму». Напис на ньому гласить: *«На цьому місці в роки Великої Вітчизняної війни у 1941–1945 роках були по-звірячому розстріляні німецькими фашистами 350 радянських громадян».*

---

⁵⁶² Остапук В. П. Здолбунів: наук.-краєзн. дослідж. Ч. 3. С. 163–165.

У нижній частині пам'ятника напис доповнюється такими словами: *«Друже, зупинись! Віддай шану тим, хто в двобій з ворогом віддав життя, щоб відстояти незалежність радянської батьківщини»*. Меморіальний знак не містить жодної згадки про те, що абсолютна більшість вбитих на цьому місці були єврейськими чоловіками, яких буквально хапали на вулицях міста й вриваючись до будинків. Можливо, лише кілька десятків жертв — це поляки та місцеві радянські активісти. Ні про який «двобій з ворогом» тут не може бути й мови. Розстрільний список у липні–серпні 1941 року німцям допомагали формувати місцеві функціонери — окружний комендант поліції і голова окружної управи, про що йшлося вище. Ці деталі, що не надто вписувалися в міф про «масову героїчну боротьбу з фашистськими загарбниками», на пам'ятнику також не відображені.

Другий пам'ятник за проектом О. І. Лебедева встановили й відкрили у тому ж 1967 році поблизу масової могили в с. Старомильськ, де впродовж жовтня – початку листопада 1942 року було вбито близько 1 700 євреїв Здолбунова. Напис на пам'ятнику російською мовою гласить: *«Обнажи голову. Здесь покоятся около 6 000 мирных граждан г. Здолбуново, расстрелянных немецкими фашистами в 1941–1942 гг.»*. Жодного натяку на єврейську ідентичність убитих пам'ятник не містить — усі вони перетворилися на «мирних громадян Здолбунова». До сьогодні пам'ятні знаки в Здолбунові зберігаються в автентичному вигляді, хоча з 2023 року триває дискусія про їхнє переосмислення й деколонізацію. Очевидно, це справа найближчого майбутнього.

Сьогодні поблизу саме цього другого пам'ятника в Старомильську щорічно 13 жовтня в Здолбунові від-

бувається вшанування пам'яті місцевих жертв Голокосту. Це невеличка церемонія, до якої долучаються представники місцевої влади та ЗМІ. Єврейської громади як інституціоналізованої організації в Здолбуніві немає. Про саме місце пам'яті жителі здолбунівської громади знають не так уже й багато. Їм більше відомий заповнений досить чистою водою кар'єр, до якого в літній період мешканці часто їздять купатися та проводити час із друзями. Саме тому існує нагальна потреба в переосмисленні цього місця з метою його перетворення на місце пам'яті. Щонайменше варто встановити тут інформаційну таблицю та вказівний знак, що повідомляли б перехожим, які події тут насправді відбулися 13 жовтня 1942 року.

У 1944–1953 роках будівля на вулиці Фабричній, 9 продовжила виконувати функції інституції легального насильства. Вона знову стала приміщенням районного відділення НКВС. Можливо, її бранцями були й ті, хто ще кілька років тому, в 1941–1943 роках, приходив сюди на роботу — в комендатуру допоміжної поліції.

Лише з 1954 року будівля втрачає свої функції місця осідку силових структур. У цей рік радянська влада перетворила її на відділення Здолбунівської районної лікарні та станцію екстреної медичної допомоги. Остання діяла тут до 1973 року. В 1960–1990 роках у приміщенні цієї будівлі також функціонувала районна стоматологічна поліклініка. Зі здобуттям Україною незалежності у приміщенні на деякий час знову розмістилася силова структура: з 1998 по 2008 роки тут працювала Державна служба охорони Міністерства внутрішніх справ України.

Згодом деякий час приміщення пустувало. Лише в 2014 році зусиллями здолбунівського краєзнавця Олега Тищенка місцева влада дозволила створити у приміщенні будівлі на Фабричній, 9 районний краєзнавчий музей. Оскільки будинок не перебував у власності Здолбунівської міської ради, більшість ремонтних робіт тут здійснювалися зусиллями волонтерів, благодійників та через залучення коштів донорів. Олег Тищенко зосередив навколо музею групу волонтерів, серед яких була й молодь. Зокрема Олександр Чижевський із с. Здовбиця долучився до волонтерської роботи в музеї ще з 15 років.

Коли 6 квітня 2021 року пандемія коронавірусу забирає життя Олега Тищенка, 18-річний студент Олександр Чижевський, який навчався на історика у сусідньому Рівному, стає виконуючим обов'язки директора музею. Він зосереджує навколо себе ще більше волонтерів із числа здолбунівської молоді. Серед ініціативної групи найактивнішими є: Алла Мислінчук, Володимир Мислінчук, Надія Шибунька, Тимофій Мохначук, Дарія Сидорчук, Ілля Ветров, Олексій Кардаш, Анастасія Логвиненко, Тарас Тимощук, Олена Палюшко та Анастасія Микитюк. Активісти змогли здійснити в приміщенні капітальний ремонт. У 2023 році завдяки залученню ініціативної групи до проекту «Мережа пам'яті»⁵⁶³ в музеї було створено виставку з мультикультурної історії Здолбунова. Вона відображає зокрема й життя єврейської громади міста в ХХ столітті.

---

⁵⁶³ Проект втілювався в Україні Меморіалом вбитим євреям Європи у партнерстві з Українським центром вивчення історії Голокосту та ГО «Інша освіта» з коштів Міністерства закордонних справ Німеччини впродовж 2019–2023 років.

У 2022 році рішенням Здолбунівської міської ради музей перейменовано — йому присвоєно ім'я засновника Олега Тищенка. Станом на сьогодні в підземеллі музею, де раніше було місце тимчасового утримання в'язнів, за підтримки Українського культурного фонду відбувається створення експозиції. Вона відобразатиме історію приміщення як в'язниці в польський, радянський і нацистський період історії. Зокрема там йтиметься і про жертв Голокосту, які були серед багатьох затриманих у цьому приміщенні.

Олександр Чижевський також налагодив партнерські взаємини з музейними інституціями м. Золінген. Завдяки цьому вдалося дізнатися про публікації тамтешнього історика Горста Сассіна, що допомогли глибше зрозуміти діяльність Германа Грабе у Здолбунові. Можливо, в найближчому майбутньому меморіальні інституції обох міст зможуть розгорнути глибшу партнерську діяльність та створити спільні проекти, присвячені як постаті Германа Грабе, так і подіям Голокосту в Здолбунові.

Станом на сьогодні можна констатувати, що пам'ять про єврейську громаду Здолбунова та події Голокосту в місті починає відроджуватися. Є сподівання на належне вшанування жертв Голокосту в місті у найближчому майбутньому.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Рівень виживання євреїв Здолбунова під нацистською окупацією становив близько 1–1,25 %. Це навіть дещо менше за середній рівень виживання по всій території окупованої західної Волині, який наближається до 5 %. На території окупованої нацистською Німеччиною Західної Європи один із найнижчих рівнів виживання євреїв мав місце в Нідерландах — 25 %⁵⁶⁴. Наприклад, для порівняння, у Франції змогли вижити близько 75 % євреїв (як місцевих, так і біженців з інших країн), які перебували під нацистською окупацією. У Бельгії рівень виживання становив 65 % євреїв.

Дослідники довго намагалися знайти причини таких відмінностей у рівні виживання й часто приділяли увагу антисемітизму серед місцевого населення та його (не)бажанню допомагати євреям. Проте це пояснення все менше видається релевантним у студіях Голокосту. У тих же Нідерландах показник антисемі-

---

⁵⁶⁴ Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History / ed. by Christina Morina, Krijn Thijs. New York, Oxford: Berghahn, 2019. P. 14.

тизму в міжвоєнний період був одним із найнижчих серед західноєвропейських суспільств. Сучасні дослідження все більше зосереджуються на рівні жорсткості окупаційного режиму як причині того, чому на окремих територіях шанси євреїв на виживання були кращими, аніж на інших.

На території окупованої нацистською Німеччиною України панував особливо жорсткий окупаційний режим. Динаміка його бруталізації упродовж 1941–1944 років лише зростала. Це стало однією з найважливіших причин того, чому так мало євреїв змогли вціліти.

Важко висновувати й про те, що в окупованому Здолбунові не існувало мереж допомоги євреям. Або ж про те, що серед місцевого населення не знаходилося людей, які виявляли готовність прийти на допомогу. В окупованому Здолбунові з 1941 року функціонувала мережа допомоги євреям, яку створив Герман Грабе. У сільській місцевості неподалік від Здолбунова власні мережі допомоги розбудовували чехи. Також євреям приходили на допомогу окремі поляки й українці.

Сам факт існування мереж допомоги та готовності людей простягати руку підтримки євреям — це ще далеко не достатня умова для збільшення рівня виживання. Необхідно, щоб ці мережі допомоги й індивідуальні прояви людяності дійсно стали ефективними в протидії створеним окупаційною владою інститутам насильства. Приклад Здолбунова — промовиста демонстрація того, як останні перемагали більшість проявів людяності.

Безумовно, на фінальних етапах виживання після ліквідації гетто відіграли свою роль й інші фактори:

негативне ставлення до євреїв підрозділів УПА, зрада сусідів та їхній страх надати підтримку вцілілим євреям, наявність антисемітизму. Але ці чинники ніколи не були вирішальними в долі понад 90 % євреїв, які загинули ще до цього.

Також важливо підкреслити, що в 1930-ті роки в Здолбунові не фіксується якийсь особливо високий рівень політичного антисемітизму. Хоча у перші місяці нацистської окупації тут проявляли помітну активність місцеві лідери ОУН (б), у місті не сталося жодних погромів. Масові прояви насильства щодо євреїв тут стали результатом планомірної й послідовної ініціативи німецьких окупаційних структур. Понад 90 % здолбунівських євреїв загинули в результаті двох ключових акцій — 7 серпня 1941 року та 13 жовтня 1942 року — й інтенсивного «полювання» на втікачів, яке тривало впродовж жовтня – початку листопада 1942 року.

Хоча структури допоміжної поліції та місцевої адміністрації були під значним впливом ОУН (б), насильство проти єврейського населення виявилось саме німецькою ініціативою. Це, звісно, не применшує роль організації в погромницькому насильстві в інших місцевостях.

Також нацистська адміністрація в дусі кращих колоніальних традицій проявила колосальну здатність до мобілізації місцевого мультиетнічного соціуму на виконання своїх імперських завдань. Більшість роботи для окупаційного апарату виконували місцеві службовці та службовиці — переважно етнічні українці, проте траплялися й поляки та чехи. Вони йшли на службу не для того, щоб переслідувати і вбивати євреїв, а з багатьох інших причин. Дискримінація

еврейського населення і планомірна організація його вбивства — це та візія, яку їм нав'язала німецька окупаційна влада. Проте більшість місцевих службовців німецького окупаційного апарату, навіть якщо виявляли незгоду, з часом звиклися із такими завданнями. Наймасовіше дезертирство поліцейських у березні 1943 року відбулося не тому, що вони не хотіли вбивати євреїв, а через розпорядження керівництва ОУН (б) створювати УПА. Відтак організована непокора нацистському режиму мала місце й була можливою, проте вона не стосувалася протестів проти вбивства єврейської спільноти.

Станом на сьогодні Україна переживає складний період відстоювання незалежності перед обличчям російської агресії. У медійному просторі часто лунають паралелі поміж сучасним станом України та злочинами нацизму. Озвучуються закиди в бік демократичного світу в недостатньому бажанні захищати Україну як оплот демократії на сході Європи. Описана у цьому тексті історія також демонструє один із прикладів не лише торжества людиноненависницької ідеології нацизму, але й неспроможності оточуючого світу ефективно протидіяти їй.

Поведінка людей на кшталт Германа Грабе гідна подиву та захоплення, так само як викликають захоплення і місцеві рятівники на кшталт Емілії Дедек. Проте Грабе закінчував своє життя в ролі вигнанця, а Емілія Дедек і подібні їй інші помічники євреїв часто боялися говорити про власні «подвиги». Їхній голос під час нацистської окупації був на маргінесі, і, на жаль, він залишався таким ще десятки років після закінчення Другої світової війни. Спочатку вони прогнали боротьбу з німецькими інститутами насильст-

ва, а після війни — боротьбу за визнання їхнього вибору й моделей поведінки в умовах війни як вартих найбільшої гідності. Визнання Германа Грабе відбулося в Німеччині аж у 1990-ті роки. Проте в Україні рятівна форма поведінки досі залишається недостатньо вшанованою. Без її якнайбільшого визнання нам важко буде вести мову про моральні імперативи і цінності гуманізму. Тому Голокост в Україні й надалі часто стереотипно трактується як «не своя» історія, а помічники євреїв — як не зовсім «свої» люди.

СВІТАЛИНИ

Меїр Вельтфройд, уродженець польського міста Домброва-Горнича. З початком Другої світової війни у 1939 році втікає у Мізоч. 1939 рік. Місце фото невідоме.

Петро та Альбіна Петровські під час нацистської окупації мешкали в польському селі Камики Мізоцького району. Вони допомагали Меїру Вельтфройду та кільком іншим уцілілим після ліквідації здолбунівського гетто євреям.

Дата й місце фото невідомі.

Публічне повішення Янкеля Дінера на ринковій площі
на очах у юденрату Здолбунова.
Здолбунів, 6 вересня 1942 року.
УВА. Photo Collection. 503/3344.

Керівник окружної жандармерії Здолбунова Йозеф Паур (зліва)
та Герман Грабе (по центру).
Здолбунів. Орієнтовно 1942 рік. Вебсайт Яд Вашем.

Керівник окружної жандармерії Здолбунова Йозеф Паур.
Фото з каталогу виставки «Масові розстріли».

ה.פ. גרבה בזדורלברנוב בשנת 1941. ד-2520/73

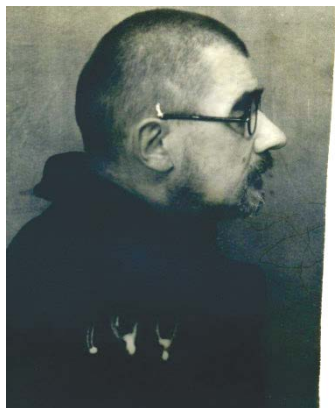
Герман Грабе. 1941 рік.

Службовці підрозділу здолбунівської районної поліції.

Здолбунів. Дата фото невідома.

Цифри навпроти окремих людей позначили співробітники радянських слідчих органів. Вони використовували це фото під час допитів підозрюваних і свідків з метою впізнання тих чи інших службовців поліції.

Заступник коменданта здолбунівської районної поліції

Юрій Тарнавський. Фото з кримінальної справи.

АУ СБУ у Рівненській області. 1951 рік.

Унтерофіцер здолбунівської районної поліції Іларіон Король. Фото з кримінальної справи.
АУ СБУ у Рівненській області. 1950 рік.

Водій гебітскомісара
Здолбунова
Микола Кравченко.
Фото з кримінальної
справи.
АУ СБУ у Рівненській
області.
1944 рік.

Шофер здолбунівського
цементного заводу
Антон Ясінський, який під
час ліквідації гетто
в Здолбунові возив
вантажівкою євреїв до місця
розстрілу.
Фото з кримінальної справи.
АУ СБУ у Рівненській
області. 1944 рік.

Шофер здолбунівського
цементного заводу
Сергій Лесяков, який під
час ліквідації гетто
в Здолбунові возив
вантажівкою євреїв
до місця розстрілу.
Фото з кримінальної
справи.
АУ СБУ у Рівненській
області. 1944 рік.

No 581

APPENDIX I TO ADMINISTRATIVE ORDER NO.83

PREPARATORY COMMISSION
for the
INTERNATIONAL REFUGEE ORGANISATION

Area Headquarters No. .... 5 .....

Address Hauptstr. 14 .... AUGSBURG .....

CERTIFICATE OF IRO ELIGIBILITY
(NOT CAMP CARE)

TO WHOM IT MAY CONCERN:

The individual hereby identified has been determined as falling with the category of persons with whom the Preparatory Commission of International Refugee Organisation is concerned:

Name (Familie)	<u>Kmetz</u>	Vorname	<u>Archip</u>	Date of birth	<u>3.3.1891</u>
Height	<u>175</u>	Weight	<u>72</u>	Hair	<u>Grey</u>
Groesse		Gewicht		Augen	<u>Grey</u>
Nationality	<u>Dansen</u>	Sex	<u>male</u>	Identifying Marks	<u>none</u>
Nationalität		Geschlecht		Besondere Merkmale	
				No. of German Kennkarte	<u>B-614540</u>
				No. der Deutschen Kennkarte	

Holder's Signature/Inhabers Unterschrift

Kmetz ArchipSignature [Signature]
Control Center OfficerELIGIBILITY DETERMINED AT (Place) Augsburg, Control CenterON (D.T.) 14.9.48

ACCOMPANYING MEMBERS OF FAMILY:
BEGLEITENDE FAMILIENANWANDERER:

1. wife: Kustollia born on 22.11.1901.~~2. son: Igor born on 28.4.43~~

Documents received

14.9.48Kmetz Archip.

Голова міської управи Здолбунова у 1942–1943 роках
Архип Кмета. Аугсбург. 14.09.1948 року. Архіви Арользена.

знайте усі що обвод
куди ми усі селяни з
села Ново-Мильська маємо
кидати свої номерки,
містища в селі „Копить-
кові“ так що ми Милани
муємо іти аж до
Копитькова.
до повшешної школи.
Надабуйте що кожен-ка
Українець-ка мусить нести
з собою номерка за № 22-гім
котрий є чистим Українским
селсько-робітничим номером
усі за № 22
Української Соціалістичної Радикальної
Партії

Агітка Української соціалістично-радикальної партії.

1920-ті роки. ДАРО.

*Список
русских
в Д.Д. 1920
г. 1400 90*

VERZEICHNIS
der Volksdeutschen welche in Sdolbunow wohnen

Vor und Zuname.	Adresse	BEMERKUNGEN
PATER Irene	M. Goringstr. 44	
WOSCHENILIK Filipine		
JÄGER Olga	Salena 11	
ANDROSCHTSCHUK-SÄGER Alwine	Kotlarewskastr. 6	
SCHABAK Anna	Polarnastr. 5	
BUSCH Jakob	22 Techerwnia 35	
BUSCH Wilhelmine	" " "	
WOSCHENILIK Emilian		
KRASKA Berta	Zerkownastr. 12	
KRASKA Simaida	" " "	
SCHMELKOWA Olga	22 Techerwnia 35	
LISINIKO Rosalie	" " 4	
KRASKA Alexander	Basarna	
HEMAN Emilie Pauline	" 32	
KRAUSE Johann	Skworody 56	
KRAUSE Leokadia	" "	
KRAUSE Kasimir	" "	
RYL Karl	Schwtschenkostr. 7	
RYL Otto-August	" "	
RYL Aniela	" 41	
KRASKA Eduard	Kotlarewskastr. 25	
RICHLER Joseph	Basarna 20	
LISAK Maria	" "	
LISAK Joseph	" "	
KRASKA Georg	Schwtschenko 35	
KROBTSCHENKO Anna	Bohunastr. 15	
KROBTSCHENKO Alexander	" "	
ROBERT Helene	" "	

Список фольксдойців Здолбунова. Першою в списку фігурує Ірена Патер — здолбунівська єврейка, яка деякий час виживала, видаючи себе за представницю спільноти фольксдойців. ДАРО.

24

Case 42.

FIRST MASS SHOOTING OF POLISH JEWS IN SDOLBUNOW, UKRAINE,
7 AUGUST 1941.

Supplement to the statement dated February 19, 1945.

Among the male population (total 436 men) shot by the SS in SDOLBUNOW, Ukraine, on August 7, 1941, were following victims:

Name:	Profession	Origin	Resident of:	Address in SDOLBUNOW:	
LEMKOWICZ,	office empl.	Jew	Zawiercie	Mazepa Street	7
FESSELMANN,	-	Jew	Warsaw	Szewczeni	11
ZOLOTCOW sen.	businessman	Jew	Sdolbunow	Lesi Ukrainki	3
ZOLOTCOW jr.	techn.empl.	Jew	Sdolbunow	-	3
GLUZ,	-	Jew	Sdolbunow	-	3
SOJFER sen.	watchmaker	Jew	Sdolbunow	Bohuna Street	6
SOJFER jr.	-	Jew	Sdolbunow	Fuszkina	24
SOJFER jr.	-	Jew	Sdolbunow	-	24
KOTIK,	-	Jew	Sdolbunow	Sadowska	9
FIDEL,	accountant	Jew	Sdolbunow	Chmielnicki	17
WEKSTAJN,	-	JEW	-	Mazepa	7
ROSENBAUM,	teacher	Jew	Sdolbunow	Sadova	27
GLIKSON,	industrialist	Jew	Warsaw	Kozubinska	9
KITAJGRODZKI,	businessman	Jew	Warsaw	-	9
GUR,	businessman	Jew	Sdolbunow	Basarna	8
GORIN,	-	Jew	Sdolbunow	Chmielnicki	40
ROSENBLITT sen.	dentist	Jew	Sdolbunow	Chmielnicki	-
ROSENBLITT jr.	student	Jew	Sdolbunow	-	-
WINDHOLZ,	engineer	Jew	Bielsko	1 Maja	20
MAJZELS,	lawyer	Jew	Warsaw	-	-
Adam CZYZYK,	engineer	Jew	Warsaw	-	-
Josef GLICENSTAJN,	industrialist	Jew	Lodz	Kotlarewski	46
Stefan GOLC,	dentist	Pole	Lodz	-	46
Michal LERNER,	engineer,	Jew	Warsaw	Fuszkina	19
Mieczyslaw WARCHIWKER	eng.	Jew	Lodz	Basarna	4
SPRO,	businessman	Jew	Pabianice	Krasnoarmejska Street	-
KALISKI,	teacher,	Jew	Warsaw	Wolodimira	52
PESH,	workman	Pole	Sdolbunow	-	-
Jerry LESZCZYBSKI,	office empl.	Pole	Sdolbunow	Fuszkina	19
ADLER,	engineer	Jew	Warsaw	-	-
POPOW,	-	Russian	Sdolbunow	-	-
MAJZEL,	businessman	Jew	Huleza	Basarna	4
OPNER,	-	Jew	Rowno	Fuszkina	-

I solemnly swear that I have made a true interpretation of the statement, in German, of Rosalia WARCHIWKER alias Maria KAWECKA, to the best of my knowledge and belief, so help me God.

Elisabeth Marano
ELISABETH MARANO, alias
ELISABETH RADZIEJEWSKA

13

Список жертв массового розстрілу євреїв Здолбунова
7 серпня 1941 року. Вебсайт Яд Вашем.

ОГОЛОШЕННЯ.

Для утримання публичного порядку та спокою від зараз заряджується слідує:

1. Ціла Здолбунівська округа вважається закритою для жидів. Хто жидів переховує, або без замальдування приймає до помешкання, буде розстріляний. Забороняється ходити до бувшого гета і всі виставлені дозволи на це є неважні. Хто не буде підчиняється, буде без попередження розстріляний.
2. Місцевому населенню дозволяється перебувати на вулицях тільки до 20.⁰⁰ години. Винятки з причин службових будуть дозволені тільки за моїм письменним дозволом.
3. На бажання патрулів поліції, німецьких та мадярських військових частин, мають показувати документи також і німці (Райхсдойче). Треба безумовно слухати патрулів.

ГЕБІТСКОМІСАР
МАРШАЛЬ.

Здолбунів, дня 13.X.1942 р.

Gebietsdruckerei Soolbunow, Post. 569

Оголошення, що за наказом німецької окупаційної влади розклеювалося на вулицях Здолбунова у день ліквідації гетто 13.10.1942 року.

Сучасний вигляд одного з будинків, які розміщувалися на території здолбунівського гетто. Здолбунів. 08.07.2024 року. Фото Марини Долганової.

Сучасний вигляд понад столітнього дуба, що був німим очевидцем життя бранців гетто. Дуб уцілів, але не єврейська громада Здолбунова. Здолбунів. 08.07.2024 року. Фото Марини Долганової.

Єврейське кладовище
Здолбунова.
08.07.2024 року.
Фото
Марини Долганової.

Єврейське кладовище Здолбунова. 08.07.2024 року.
Фото Марини Долганової.

Мацеви на єврейському
кладовищі Здолбунова.
08.07.2024 року.
Фото
Марини Долганової.

Єврейське кладовище Здолбунова. 08.07.2024 року.
Фото Марини Долганової.

Вхід до єврейського кладовища Здолбунова. 08.07.2024 року.
Фото Марини Долганової.

Радянський
пам'ятник на
місці розстрілу
близько 350–400
євреїв Здолбунова,
радянських активіс-
тів та поляків.
Розстріл відбувся
7 серпня 1941 року.
Пам'ятник встанов-
лено у 1967 році.
Архітектор
О. І. Лебедев.
08.07.2024 року.
Фото
Марини Долганової.

Пам'ятник на місці розстрілу 1 700 євреїв Здолбунова в с. Старомильськ, яких убили під час ліквідації гетто 13 жовтня 1942 року. Пам'ятник встановлено у 1967 році. Архітектор О. І. Лебедев. 08.07.2024 року.
Фото Марини Долганової.

Приміщення Здолбунівського краєзнавчого музею.
Під час нацистської окупації — місце перебування поста
німецької жандармерії та комендатури допоміжної поліції.
08.07.2024 року. Фото Марини Долганової.

Приміщення Здолбунівського краєзнавчого музею.
08.07.2024 року. Фото Марини Долганової.

Наукове видання

Петро Долганов

**Життя і загибель
єврейської громади Здолбунова**

Літературна редакція

Ольги Дячук

Технічний редактор

Віталій Власюк

Дизайн обкладинки Софії Билим.

*У дизайні використано сучасне фото
100-літнього дуба, який під час нацистської окупації
вже перебував на території єврейського гетто
Здолбунова.*

Підписано до друку 07.10.2024 р. Формат 84x108 1/32.
Папір офсетний. Гарнітура "PT Serif". Друк офсет.
Ум. друк. арк. 17,22. Наклад 200 пр. Зам. 77.
Видавництво "Волинські обереги".
33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97;
e-mail: oberegi97@ukr.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.
Надруковано в друкарні видавництва "Волинські обереги".